

В.264

УКРАИНСТВО

на літературныхъ позвахъ зъ Московщиною

Написаво

и. в а ш т о в ы й

Передрукъ зъ „Дѣла“

у ЛЬВОВЪ 1891.

Зъ друкарнѣ товариства имени Шевченка
пôдъ зарядомъ **K. Беднарскаго.**

54

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЛЬВІВСЬКА БІБLIОТЕКА

АН УРСР

№ И- 35046

и 1392

I.

Література, по своїй вдачі, є рѣчъ
мѣсцева; наука — космополітична.

Джонъ Уільямъ Дреперъ.

Въ „Вѣстнику Европы“ въ книжцѣ за
мѣсяць вересень 1890 р. шановный д. Пыпинъ,
вѣдомый велико-русскій вченый, напечатавъ
свою статью: „Особая русская литература“. Ся
статья написана немъ зъ причины выданя
шановнои працѣ професора руско-украинской
літературы въ львовскому університету д. О.
меліана Огоновскаго: „Исторія рускои [мало-
рускои, украинской] літературы“. Ся „Исторія
рускои літературы“ вже колька роківъ печа-
талаась въ галицкому журналѣ „Зоря“, а те-
перь авторъ выдавъ ївъ окремными чималыми
книжками: першій томъ напечатаный въ 1887
р., другій въ 1889 р., а ще повиненъ неза-
баромъ появитись и третій томъ. „Исторія
рускои літературы“ д. Огоновскаго є перша и-
сторія руско-украинской літературы зовсімъ
новна й систематично та науково упорядкова-
на. Д. Огоновскій почавъ ївъ вбдъ найдавнійшихъ
часобвъ, зъ періоду візантійского: зъ Нестора
лѣтописця, зъ „Слова о полку Игоревѣ“ и т.

д., и допровадивъ ъѣ до останнихъ найновѣйшихъ часобъ. Ся дуже шановна й наукова праця не могла не звернути на себе уваги вченого свѣта. И въ Петербургѣ примѣтивъ ъѣ д. Пыпинъ, и, якъ самъ вченый чоловѣкъ, авторъ „Исторіи славянскихъ літературъ“, муссѣвъ звернути на неи ввагу и дати свое оцѣнованія.

Шановный д. Пыпинъ написавъ свое оцѣнованія не якъ вчену критику, а бѣльше якъ публицистичну статию. Критики й оцѣнованія працѣ д. Огоновскаго тамъ дуже мало. За тѣ-жь багато д. Пыпинъ розводить ся про сучасне украинофільство, про погляди д. Огоновскаго на формованія велико-руской расы и врештѣ робить замахъ на обмежування границъ и обсягу самої теперѣшньої сучасної и, само по собѣ, будущої украинской літературы. Вонъ невдоволеный, навѣть роздратований працею д. Огоновскаго и його поглядами. Вонъ пише спонтаннія, видно, що кидавъ свои погляди зъ-опалу и выявивъ свой останній доси не выявляный доволѣ выразно поглядъ на нову украинску літературу, на ъѣ обсягъ та ъѣ границѣ, ъѣ культурну роль и просвѣтну вартостъ. Погляди выйшли зовсѣмъ однобічній, бѣльше політично-публицистичній, нѣжъ широ й правдиво літературній й науковій. Вийшла не критика, а публицистика: вийшло давнє змаганя „двохъ русскихъ народностей“. Про се то мы маємо поговорити въ своему начеркови.

Д. Пыпинъ давъ заголовокъ своїй статтѣ: „Особая русская література“. Сей одињ

заголовокъ вже недобре намъ вѣщує: вѣнъ показує, що утвѣръ О. Огоновскаго чимсь йому не подобається ся. Печатаючи въ „Вѣстнику Европы“ [за 1888 рокъ, за листопадъ мѣсяцъ] свою замѣтку про зборникъ творбъ галицкого письменника старого москвофільского напрямку Іеронима Анонима, д. Пыпинъ такъ само давъ схожій заголовокъ для своєї статтѣ: „Особый русскій языкъ“. Мова повѣстей І. Анонима не сподобала ся д. Пыпинови: вѣнъ її обганивъ, та й було за вѣ-що. Се та третя руска мова, яку выгадала стара партія въ Галичинѣ и якою й доси тамъ пише редакція галицкої часописи „Червоная Русь“. Ся чудернацка мова є мѣшанина українскої мовы зъ велико рускими словами и навѣть цѣлыми фразами, зъ додаткомъ чогось чудного, покрученого, выгаданого самою редакцією. „Червоная Русь“ вживає, на прикладъ, такій змѣшаний зъ двохъ языковъ дивовижній слова, якъ: *нѣсколько-надцять* [по українски — „*коблька-надцять*“, по велико-руски „*нѣсколько*“]. Вживаває вона велико рускій слова зовсімъ въ інчому розумѣнню слівъ, вѣдъ чого не выходить въ фразахъ нѣякого людскогомозку. Чи по доброй воли, чи по наказу й приказу, ся газета має на думцѣ показальчiti рѣдну мову на користь інчої, помаленьку проказуючи велико-русскій языкъ въ Галичинѣ и готовуючи грунтъ для „обрусенія“ Галичини. Сією мовою говорить въ Галичинѣ зъ повтора чоловѣка, пише зъ повторяття, и мы маємо шире пересвѣдчення, що й сама редакція „Червоной Руси“ нѣколи не говорить сією калѣчю а тольки пише... Д.

Пыпинъ назвавъ сю мову и мову І. Анонима якимсь волянюкомъ и вивѣвъ такій поглядъ, що стара партія въ Галичинѣ повинна писати народньюю мовою. Въ кѣнци своєї статьї д. Пыпинъ говорить: „Можна бажати, щобъ вона писала русскимъ літературнымъ языкомъ [се-бъ то велико-рускамъ], а коли сього не можна, то нехай вона пише своимъ народнимъ языкомъ.“ На вѣ-що давати раду старой партії писати велико-рускою мовою, коли у Галичанъ є своя народня мова? — спытаємо мы вѣдъ себе. Сї слова д. Пыпина, сей маленький діссонансъ траплявъ ся неразъ въ його статтяхъ, написанихъ зъ причини літературного українського питання. Вѣнь все було починає пiti за здоров'я, а, скончivши, заведе якось неначе на „Со святыми упокой“...

Такій діссонансъ задзвенѣвъ и въ статьї д. Пыпина про утвбрь д. О. Огоновского, але тутъ вѣнъ задзвенѣвъ чутнѣйше й выразнѣйше, хочь и тутъ д. Пыпинъ якось прикрывати ся часомъ тымъ, що не выставляєть ся такъ смѣливо, якъ выставляють ся зъ своими думками зъ безкоромною наглбстю славянофілы, н. пр. Аксаковъ, Самаринъ и інчї. Вѣнь часомъ говорить загально, часомъ змовчує, не договорює до кѣнця, не робить рѣзкихъ виводовъ, якї робили велико-руский часописи прямого славянофільского, ворожого для української літератури, напрямку. Зъ причини сїєї статьї д. Пыпина мы при сїй нагодѣ по-говоримо взагалѣ и про ту тяганину, яка сковалась и коити ся мѣжъ велико-рускими кон-

сервативными елементами и нашимъ літературнымъ українствомъ.

Д. Пыпинъ починає свою статью коротенькимъ начеркомъ исторії відродження въ Галичинѣ національної самосвѣдомості та літературного національного руху. Въ 1830-ыхъ та 40-ыхъ рокахъ въ Галичинѣ — каже д. Пыпинъ — виникло питання, на якй мовѣ треба писати поетичнї та вченї творы. Се національне відродження почало ся тодѣ підъ впливомъ тодѣшнього славянського руху і зачало ся въ маленькому кружку Русиновъ, за приводомъ трьохъ головныхъ діячївъ: Маркіяна Шашкевича, Головацкого та Вагилевича. Головнимъ мотивомъ цього руху бувъ расовий ентузіастичний романтизмъ, котрий тодѣ панувавъ середъ західнихъ і по-троху середъ південнихъ Славянъ. Тодѣ Колларъ проповѣдувавъ славянску єднобстъ, котру вонъ виспѣвувавъ въ своїй значнїй, але сухой поемѣ „Дочцѣ Славы“. Тодѣ розвивалась ческа література: Шафарикъ видавъ свои „Древности“ та „Етнографію“. Ще передъ тымъ були знайденї давнїй орігінальнї творы ческої поезії: „Судъ Любушки“ та „Кралеворскій рукопись“. Політичне визволення Сербовъ дало надїю на визволення й іншихъ Славянъ. Почавъ ся звѣсний панславістичний рухъ въ Австрії.

При такихъ тогочасныхъ обставинахъ виникла идея національного відродження і въ галицкихъ Русиновъ. Вони почали шукати со бѣ расової рбда, на котру можна-бѣ було обпертись, зъ котрою можна-бѣ було зъєднатись. Такою расовою рбднею для нихъ бувъ

ру́сскій [велико-ру́сскій] народъ. Коли въ тодѣшньому славянскому панславізму було багато неясного, було багато плутанины, то такъ воно було и въ галицкихъ Русинбвъ. Усъ славянскій панславісты знали двохъ-трьохъ россійскихъ панславістовъ и по нихъ думали-гадали про усю Россію... Вони думали, що про Славянъ думає и за нихъ стане уся Россія, рядъ, суспільство, и навѣть народъ, и на се покладали свои великий надѣї. Галицко-ру́сский патріоты тодѣ думали, що въ Россії пишуть тымъ книжнымъ языкомъ, якимъ писали ще въ XVIII. вѣцѣ и якій вони знали черезъ традицію своихъ церковныхъ книжокъ... Вони заговорили про єдність и однаковѣсть свого галицкого народа зъ Великороссією вѣдь Карпатъ до Камчатки... Черезъ се швидко мѣжъ галицкими патріотами вийшовъ роздѣлъ. Видѣлиась партія, котра стала не на такому широкому національному ґрунтѣ, и заговорила про національну и літературну єдність зъ Украиною россійскою. Дѣло вийшло вѣдь того, що галицкій Русини встигли познайомитись зъ становищемъ літературного дѣла въ Россії и досвѣдчилисъ, що сучасна найновѣйша велико-ру́ска література багато въ де-чому для нихъ чужа: вона обписує й обмальовує суспільностъ, вроду и вдачу людей, котра для нихъ зовсімъ незрозумѣла, — довѣдалисъ вони, що московска література промовляє до нихъ мовою такою вѣдмѣнною вѣдь ихъ книжною мовы, що вона для нихъ була просто незрозумѣла...

Такъ з'явилось въ Галичинѣ двѣ партії

що-до літературнихъ и національныхъ интересовъ. Нова партія нарв'кала на стару панславістичну, що вона не дбає про народні масы, и встоювала за потребність літератури на народній мовѣ. Натурально, що ся партія пристала до українського руху, до украинофільства въ Россіи.

Далѣ д. Пыпинъ говорить про українство въ Россіи и выявляє до сього національно-народного напрямку свою велику прихильність. Ми подаємо сей уривокъ зъ статьї д. Пыпина до словечка:

„Сї останнїй вôдносини до українства въ Россії -- каже д. Пыпинъ — мали не малій впливъ на укладъ найновѣйшої галицко-руской літературы и въ деякихъ выпадкахъ впливали не нормально [Чому такъ? Намъ здається ся — зовсїмъ нормально] зъ причини ненормального становища украинофільства въ россійскїй суспільноти и въ пресѣ. Намъ неразъ доводилось говорити про становище украинофільства въ Россії, — каже далѣ д. Пыпинъ. — Не повторяючи попереднихъ въясненїй, доторкнемось тольки тутъ до нього, якъ воно становить ся до галицко-руской літературы. Вѣдома рѣчь, що на украинофільство накинуто обвинуваченя въ шкодливому суспільному та літературному сепаратизму.*.) Се винування

*.) Словомъ „сепаратизмъ“ кинувъ на українство въ-перше одескій жидовскій органъ „Сіонъ“ въ 1860-ыхъ рокахъ, коли почавъ ся літературный рухъ по Українѣ за часовъ „Основы“. Жиды тольки недавно выкинули молитву

засвѣды здавалось намъ безъ мѣры прибольшенымъ. Джерело украинофільства було те саме, котре въ пливѣ теперѣшнього столѣття утворило скрбъ у всѣхъ краяхъ загальне зацѣкавлення народомъ, выкликало потягъ до выучуваня його побуту, мовы, поданя, выкликало потягъ до служеня на його розумову, моральну та матеріяльну користь: выкликало бажаня пїднести свѣдомостъ його и разомъ

въ своихъ синагогахъ про Гайдамаччину, про спасїння ихъ вôдъ Богдана Хмельницкого, Гонты, Залѣзняка та Гайдамаччини. Вони певно и теперь зрозумїли сьогочасный національний рухъ на Українѣ якъ Козаччину чи Гайдамаччину, що готова кинутись на жидовъ, мабуть мѣркуючи, що смакъ рѣзати й выганяти жидовъ уже лежить въ самой натурѣ Українца. Вони забули, що за старої Польщї причина тїєї рѣзанини була не въ козакахъ та гайдамакахъ, а въ нихъ самихъ. Жиды тодї стали посесорами та панами, на нихъ народъ робивъ панщину, якъ польскимъ панамъ, вони, по державному праву пана, мали въ своихъ рукахъ церкви, держали въ себе церковній ключъ. А якъ козаки й народъ встали проти польскихъ пановъ, то жиды мусѣли дѣлти зъ ними долю, та ще до того вони були й шпіонами, виказували польскимъ урядникамъ на українскихъ повстанцївъ. Катковъ въ „Московскихъ Вѣдомостяхъ“ такъ само лякавъ россїйскій рядъ сепаратизмъ України, якъ самъ нетолерантный чоловѣкъ и „обруситель“, та ще й маючи на думцѣ „обрушеніе“ України. — вонъ въ тї часы просто цькувавъ насъ. — [Прим. Авт.]

зъ тымъ бажаня покористуватись для свого національного житя тими моральними та поетичними елементами, що заховані въ масахъ и зъ котрихъ складаєть ся основа національности. Се те джерело, котре утворило такій незвичайний и заслуговуючій на спбвчутя рухъ, якъ ставше въ плывѣ нашого столѣття и трохи навѣть на нашихъ очахъ вбродження славянскихъ народностей, котре причинило ся до високого морального пбднятку цѣлыхъ народовъ, що пробували до того часу въ несвѣдомому и пригнобленому становищи. Се те джерело, котре въ самбї Россїї утворило увесь найновѣйшій високій змѣсть рускої суспольности, повный дбаня про моральний и матеріальний пбднятокъ народа, якъ основы усієи нації [вывзблъ крепаковъ, велика література присвячена выучуваню народнього житя зъ усѣхъ боковъ]. Нарештѣ се те джерело, котре въ житю европейскому утворяє въ найновѣйшій часы такій самий, сказати-бъ, народницкій потягъ до выучування народньои ста-
ровини и до літературнои реставраціи мѣсце-
выхъ мовъ, якъ найновѣйша провансальска література въ Франції, якъ виникаюча література нѣмецкихъ мовъ, якъ незвичайне най-
недавнѣйше розповсюдненя фольклоризму въ усѣхъ безъ вимку народовъ Захбдньои Европы, и навѣть у Французовъ, котрї зъ давнихъ давенъ найббльше були примѣтнїй гордовитымъ нехтованьемъ простымъ народомъ. Не иачай зачатокъ мало й наше украинофільство. Взявши головнї пункты його проявку, мы бачимо, що вони припадають до паралельныхъ фактovъ

въ самой велико-русской літературѣ. Въ кончи
минулого вѣку перші творы Котляревскаго
припадають въ часы народницкихъ интересовъ
Аблесимова, Чулкова, Новикова, Радищева.
Въ 1830-ыхъ рокахъ етнографічній працѣ й
пробы украинской поезії [Артимовскій-Гу-
лакъ, Максимовичъ, Срезневскій, Костомаровъ,
Бодянскій и т. д.] йдуть разомъ перве зъ
фактами велико-русской етнографії [Сахаровъ,
Снегиревъ, Пассекъ и інчѣ], а въ-друге зъ
вѣдгуками славянского вѣдродженя. Въ
1860-ыхъ рокахъ украинофільство припадає
въ часы велико-русского народництва, котре
зачало ся разомъ зъ реформою скасованія кре-
пацтва. Незвычка масы нашего суспольства
до выявку якои-небудь самодѣяльности робила
для багатьохъ людей незрозумѣлимъ сей рухъ,
а потомъ бажання грati роль далекоглядныхъ
спасителївъ отчини пустило славу про сепа-
ратизмъ, котрый нѣбы-то нахваляє ся проти
цѣлости россійской имперіи. Роль „Москов-
скихъ Вѣдомостей“ того часу на-стѣльки те-
перь выяснилась, що нема потребы запиня-
тись на обмежуваню вартости тыхъ спонукань,
котрї мало на увазѣ се выдавництво, пôдняв-
ши гвалтъ про сепаратизмъ. Сказати по прав-
дѣ, було-бѣ низько, ганьбовито для достойно-
сти россійской имперіи, и перечило-бѣ усѣмъ
дѣйснымъ вѣдносинамъ россійского житя —
знаходити політичу небезпешнѣсть въ народ-
ницкому руху одної невеличкої частки укра-
инскаго суспольства. Украинскій елементы
такъ зрослисъ зъ загальною течією россійско-
го житя, такъ обгорнутї самыми реальными

впливами побуту адміністративного, економічного [?], впливомъ просвѣты и т. д., що після сього всього зостається ся мѣсце тольки для одного літературного выявку мѣсцевої народності. Самый літературный потягъ, по-неволи и самъ по собѣ, зъ свои причины збставъ ся-бъ въ тыхъ границахъ, який можливъ для мѣсцевого провінціалізму: въ границяхъ поетичної реставраціи минувшости, популярної літературы, мѣсцевого театру и т. п.*). Поетична реставрація, мѣжъ інчимъ, дала самой россійской літературѣ утворы, належачай до числа найкрасчихъ ъвъ перлинъ: назвемо „Тараса Бульбу“ Гоголя. Популярна література могла-бъ тольки прибѣльшити трохи запасъ вѣдомостей въ масѣ, котра въ Пбвденнїй Россїї, якъ и на пбвночи, залишена щодо сього дѣла до самого жалобного ступеня, а на пбвднїи Россїї така література для народа була-бъ можлива тольки на мовѣ для нього зрозумѣлой. Чимъ може бути мѣсцевый театръ, се мы бачили по дуже значному успѣху, который мала въ останнїй роки українска сцена въ самому Петербурзѣ та въ Москвѣ. Въ кбнци всього украинофільскій интересъ до народа [якъ се вже й бувало] выявивъ ся-бъ розповсюдненiemъ етнографічныхъ и зображеннямъ научныхъ выслѣдовъ. Коли хто гадає, що є можливѣсть сепаратизму, то

*.) Дуже цѣкаво знати, що то тамъ приталилось далѣ, за тымъ магічнимъ: „и т. п.“? А може.... й нѣчого.... окрімъ передъ тымъ скажаного. — [Прим. Авт.]

найбóльше розумнимъ и людскимъ орудни-
комъ проти його розвитку натурально була-бъ
доконешне спóлка пануючои народности зъ
народностями мѣсцевыми и узнаня за остан-
ними права вýявку, границъ котрого самій
по собѣ обмежовують ся умовами ихъ загаль-
ного истновання. На жаль, въ кінци 1870-ыхъ
роковъ запанувавъ інчій способъ поглядovъ,
дойшли до потребы вѣдомыхъ пригнобляю-
чихъ способовъ, рѣчъ прости ставала склада-
ною, деяку зайвишъ, деякій злишокъ у де-ко-
го прилѣчено до загального характеру всього
літературного руху, и натуральний проявокъ
ставили на якусь не властиву для нього стеж-
ку. Сї всѣ способы за всѣмъ тымъ вѣдгукну-
лись, якъ побачимо, въ літературѣ галицко-
рускій. Центръ ваги літературного руху, най-
головнѣйша сила котрого и историчній основы
належали до нашои Малороссії, неначе по-
давъ ся до Галичини.“

Якъ бачимо зъ наведеного уривка, зу-
мысне нами переложеного до словечка*), д.

*) Галицка москофільска часопись „Червона Русь“, напечатавши сю статью шановного д. Пыпина и выдавши навѣть окремий вѣдбитки єї, зумисне выпустила сей видѣль про украинофільство, певно щобъ прислужитись д. Пыпинови, чи може кому інчому. Але мы повинній сказати, що часопись прислужилася зовсѣмъ негараздъ: вона не оббѣлила, а почорнила д. Пыпина, зробивши його погляди въ вѣдрѣзаної зъ початку статьї схожими зъ поглядами Каткова та славянофілівъ.

Пыпинъ має поглядъ на виникання й повстання українства правдивый и симпатизує йому, стаючи супроти репресалій, які зъ доброго дива то вбдъ недомыслу, то черезъ зумисне цьковання Катковцівъ та славянофілівъ впали на нього важкимъ каменемъ. Такій поглядъ д. Пыпинъ неразъ виявлявъ въ „Вѣстнику Европы“, якъ, на прикладъ, въ статьї „Малорусско-галицкія отношенія“ [Вѣстникъ Европы 1881 р., кн. 1.], „Къ спорамъ объ украйнофильствѣ“ [Вѣстн. Евр. 1882 р., кн. 5.], „Волга и Кіевъ“ [Вѣстн. Евр. 1885 р. кн. 6.]

И справдѣ джерело українства має звязокъ зъ національнымъ и народницкимъ рухомъ въ Славянщинѣ та деякихъ краяхъ сучасної Европы и навѣть въ найновѣйшій часы въ самой Россії. Сей рухъ наклонувъ ся й зародивъ ся въ Европѣ та въ Славянщинѣ въ дуже важкій часы для Европы, зъ початку теперѣшнього вѣку, въ тѣ часы, коли запанувала въ Австрії система звѣсного Меттерніха, котра пригнобила Славянъ и напосѣла на нихъ зъ германізацію; въ тѣ часы, коли въ Германії лютувавъ Менцель, сей нѣмецкій Катковъ, черезъ свою „Хрестову газету“; коли Берне, супротивникъ його обскурантныхъ

Мы певній, що д. Пыпинъ за се не подякує редакції „Червоної Русі“. Редакція переборщила, якъ переборщує часомъ дрѣбный урядникъ-писарець для свого начальника. Вийшло, якъ каже приказка: „загадай дурневи бити поклоны, то вонъ и лоба пробье“... — [Прим. Авт.]

принціпівъ, мусівъ утѣкати въ Парижъ и зъ-вдтблъ побивати його своими „Паризькими листами“. Сей рухъ бувъ протестомъ за свободу и за вольный національный розвитокъ въ Славянщинѣ. Сей рухъ въ Европѣ въ недавній часы ставъ демократичный и тодѣ само по себѣ появивъ ся интересъ и до выучуваня масового житя, и разомъ зъ тымъ до обороны його людскаго права. На підставѣ принціпа вольного національнаго та просвѣтнаго розвитку и передаваня його въ масы виникла въ Европѣ нова провансальска література въ південній Франції и въ испанской провінції Каталонії та Валенсії, де живуть Провансалы, виникла кельтска література въ Нормандіи и Бретанѣ, фламінска въ Бельгії, де сї усѣ новій літературы були пригнобленій державными мовами та літературами францускою та испанскою. Змертвѣлость мовы Данта въ сучасній Италії стала ся причиною того, що почали винходити книжки на неаполітанской та венеціянской народній мовѣ, и сї книжки на живыхъ мовахъ въ Италії добре йдутъ въ публичностъ, якъ-разъ въ-двоє лѣще, нѣжъ писаний змертвѣлымъ книжнымъ літературнымъ італіянскимъ языкомъ. Въ Нѣмеччинѣ языкъ Лютера та книжный языкъ Лессінга вже постарѣвъ ся и далеченько подавъ ся вѣдь народнъого. И тамъ винстутили письменники зъ живою народнью мовою, зъ утворами на народнихъ мовахъ, якъ на прикладъ Фріцъ Рейтеръ.

Въ 1860-ыхъ рокахъ въ самой Великороссії була проба поновити книжню велико-

руску мову, засновану, якъ вѣдомо, на грунтѣ мертвої церковно-славянской мовы, выробленої доволѣ добре вчеными Кіїво-могилянской академії въ XVII. та початку XVIII. вѣку и цѣлкомъ перенятої россійскими письменниками. Критикъ Бѣлинскій, разбираючи критично комедію Грибоѣдова „Горе отъ ума“ (1825 р.) хвалить ъѣ доконче за те, що вона написана не книжнимъ языкомъ, „котримъ нѣхто не говоривъ“, котрого и знати не знаявъ нѣ одинъ народъ въ свѣтѣ, а найбѣльше Россіяне про нього „и слыхомъ не слыхали и видомъ не видали“. [Дави въ „Вѣстнику Европы“ статью Пыпина: „Грибоѣдовъ“ 1890 р., сѣченъ, ст. 217.] Одначе сей мертвый засновокъ все таки лѣгъ, якъ грунтъ сучасної велико-рускої книжної мовы; вже ажъ Карамзинъ, Грибоѣдовъ, Пушкинъ та Крыловъ пріщепили до неї живый народній велико-русскій паростокъ. Велико-русскій письменники, якъ Даль, Глѣбъ Успенскій, Островскій, Решетниковъ и інчѣ, попробували примѣшувати до книжнього языка слова чисто народній. „Отечественныя Записки“ спротивились сїй новинѣ, списавши двѣ сторінки сихъ неологізмовъ и піднявши ихъ на смѣхъ. Ся поновка живою, широ-народною течію змертвѣлого, для велико-русскихъ масъ незрозумѣлого книжнього языка на тому й спинилась, хочъ гр. Левъ Толстой и спробувавъ зновъ рокобѣ три назадъ завести народну мову въ своїй народній драмѣ „Власть тьмы“.

Якъ бачимо, рухъ языковый та літературный розпочавъ ся не въ одній Українѣ, а

и въ Великороссії и въ Европѣ. Въ нась на Українѣ сей рухъ тольки поновивъ ся, бо вонъ таки давненькій, такій давненькій, що на пр. „Перелицьона Енеїда“ Котляревскаго, котру звичайно становлять за початокъ нової української літератури (1798 р.), стає вже на Українѣ „літературнимъ преданіемъ“, котре зреєкає д. Пыпинъ въ нашої літературѣ.

Якъ глянувъ рядъ въ европейскихъ державахъ на сей національный и літературный рухъ? Якъ вонъ поставивъ себе въдносно його? Романскій державы: Франція, Іспанія та Бельгія, нѣмецкій державы: Австрія та Прусія, и на сходѣ Европы Россія неоднаково поставили себе до сього національного руху въдроження народовъ.

Въ той часъ, якъ въ перше зъявивъ ся національний літературный рухъ въ Провансѣ, въ Парижи знайшли ся шовіністы, котрій загомоніли на нього, але швидко втихомирілись, примѣтивши, що сей напрямокъ не політичний, а чисто просвѣтній, культурный. Теперъ французкій рядъ не вчиняє провансальському руху нѣякої претичини и дає широку вольнобстъ його розвитку. Тý самій рядовій въдносини до каталонскаго провансальского руху мы бачимо и въ Іспанії. Д. Мордовцевъ въ своихъ „Письмахъ изъ Италіи и Іспаніа“ говорить трошки про сей рухъ, побувавши въ Барселонѣ, головному мѣстѣ Кatalонії, и очевидячки ставить його въ паралелі зъ українскимъ, назвавши въ жарты іспанскихъ провансаловъ каталонскими „парубками“. Дописуватель журнала „Русская Мысль“ позаторбкъ такъ само

побувавъ въ Барселонѣ и якъ разъ потрапивъ на збръ Провансаловъ, де сї націоналы, а найбóльше багатй барселонскй купцѣ, вôдбували раду про выданя великои часописи на провансальской мовѣ пôдъ назвищемъ „Catalana“. И въ Испаніи рядъ не спиняє сього руху и не становить нїякихъ перечокъ на стежцѣ його розвитку. И Провансалы не дурно кажуть: Франція для насть мати, а Испанія — сестра, и вôдрбзнятись вôдъ нихъ нема жаднои потребы. Въ Бельгіи такъ само рядъ не стає на дорозѣ національного розвитку Фламіновѣ, хочь въ Бельгії двбръ францускій спираеться на француску половину залюднїння Бельгіи и веде урядовї справы францускою мовою. Фламіны завели фламінське національне товариство, котре веде свои справы геть-то ревно и енергічно: кожный суспблъникъ того товариства приймає на себе обовязокъ и самохбтню повинність — не вживати въ розмовѣ францускои мовы, а вживати тольки свою — фламінскую и навѣть кореспонденції листобвъ писати доконче своею мовою. Про се въ свой часъ писали звѣстки навѣть по часописяхъ, а се певный знакъ, що бельгійскій рядъ не забороняє въ державѣ такихъ товариствъ, не чепляеться до суспблъникôвъ того товариства, и не засылає ихъ туды, де козамъ роги правлять... якъ роблять въ Россії зъ усякими россійскими Фламінами... Фламіны гаряче дбають про свою літературу, завели въ Брюсселѣ фламінскій театръ; вже минуло рокобвъ зъ 15, якъ вони переложили Святе Письмо на фламінскую мову. И имъ въ тому рядъ зовсїмъ не пере-

баранчає; нема тамъ заборони на сї справы, якъ на прикладъ у насъ на Українѣ и до сього часу заборонено выдавати Святе Письмо українскою мовою въ перекладѣ Кулѣша и Пулюя. Зъ такихъ вѣдносицъ державъ до вѣдродження національностей на далекому Заходѣ Европы мы бачимо, що въ сучасній Европѣ тольки одно романське племя, якъ державне, вже зовсїмъ вияснило й счистило свїтоглядъ, стало зовсїмъ по-людски терплячимъ до інчихъ національностей и занехаяло старий привціпъ силуючої приневольної и противовольної и черезъ те саме протинатуральної ассіміляції інчихъ народностей.

Зовсїмъ що інче мы бачимо въ середній та східній Европѣ, де панує державність нѣмецка та велико-руска. Нѣ австрійскїй, нѣ прускїй Нѣмцѣ ще не збули ся давнихъ своїхъ потягобъ — германізувати сусѣдній народы, котрї живуть побочъ зъ ними въ державахъ. Мы не будемо розводитись про германізаторскїй забаги въ Австрії за часівъ Метерніха, коли всю Австрію вкрыли нѣмецкїй університеты та гімназії, — про тї великий силкування, якї зробили Мадяри та Славяне, щобъ збутись сїєи системи, — про тї жертви, якї вони принесли, доки добулись до свого права національного розвитку. Се рѣчь дуже вѣдома. Теперь Австрія, якъ вѣдомо, занехаявши германізацію, опираєть ся на три дужчїй хочь не численнїйшїй національності: Нѣмцївъ, Мадяръ та Полякобъ, вѣддавши имъ въ руки Чехобъ, Словакобъ, Румунобъ та Русинобъ. Мы бачимо, що и въ самихъ австрійскихъ Нѣм-

щъвъ ще не зовсѣмъ згасъ той духъ стародавньои тенденціі до приневольнои ассіміляціі. За те-жъ покористувались своимъ правомъ, на свої соромъ, перше пригнобленій германізований Мадяры. Вони завели мадяризацію Славянъ закарпатскихъ та Румунівъ. На великий жаль и галицкій Поляки вхопились зъ великою енергією за споляченя галицкихъ Русинівъ. Мадяры въ сьому дѣлъ дуже схожі на тыхъ чорныхъ африканскихъ рабовъ, що выпадкомъ вырвавшись на волю, скинувши зъ себе ланцюги та нашійники, потомъ самі ловлять въ африканскихъ лѣсахъ вольныхъ негровъ, надають на нихъ ланцюги та нашійники и галяютъ на продажъ въ Абессинію та Верхній Єгипетъ. Се й правда, якъ каже приказка: не дай, Боже, зъ хама — пана!

Вѣдповѣдно до національнои терплячости Мадяры та галицкій Поляки стоять ще багато низче вѣдъ Румунівъ, котрій, забравши въ Россія Измаильскій повѣтъ въ Басарабіи, дозволили болгарску гімназію въ Болградѣ, и тольки посля забрання Россією Измаильщины графъ Д. Толстой заразъ переробивъ її на велико-руску, вѣдѣбравши вѣдъ гімназія до скарбу усѣ маєтности: землѣ та рыбнї озера, надарованій Болгарами той гімназіи, и подвѣвші її підъ типъ велико-рускихъ гімназій, не вважаючи на проханя Болгаръ, зоставити для нихъ въ гімназії принаймнѣ выклады болгарской мовы та болгарской літературы...

Прусскій Нѣмцѣ своею нетерплячостью національнои ще й доси стоять не высче за австрійскихъ Нѣмцівъ часобъ Метерніха. Тутъ

заведена машина германізації познанськихъ Полякѣвъ, Лужичанъ та Литовцѣвъ крутить ся ще швидче. Бісмарковцѣ скуповують въ Полякѣвъ землѣ, переводячи ихъ въ нѣмецкій руки; ще й недавно задумали варварскій прі-мітивный выгонъ зъ Познаня Полякѣвъ, австрійскихъ та россійскихъ підданыхъ, для зменшеви польской людности, и сїй выгонцѣ знайшли собѣ пристановище въ Галичинѣ; прускій Поляки нѣякъ не дойдутъ до права мати свбій університетъ въ Познани, не допросять ся архіепископа свои національности.

Далѣ на схдѣ — ще бóльше сього лиха. Переступѣмо пруску границю и мы побачимо, що въ Россії така сама система приневольного винародовлїння крутить ся мовъ навѣжена. Въ Россії „обрусаїня“ йде не днями, а немовъ годинами, неначе въ ньому спасїнія не тольки Россії але усього свѣта вôдъ якоись напасти, — неначе люде вхопились обѣручъ и зъ усією силою енергії, щобъ чинити якесь дуже добре та спасенне дѣло. Автономія провінцій и народовъ ламаютъ, національности гнутъ и скручуютъ въ обѣдъ. Скрбзъ нищать народнї мовы, національнї літературы, скрбзъ бачимо національный велико-русскій натискъ, котрый постановивъ собѣ, неначе яке велике культурне завданя, знищти до останку усѣ національности въ Россії и повелікорусити ихъ. Найважчій притискъ вôдъ сїєї системи выпавъ на долю Україны, Польщѣ та молдавской Басарабії. На Українѣ навѣть въ народнї школы заведено велико-русскій школьнї книжки та вyclадову велико-руску мову, за-

боронено въдавать Святе Письмо на украинской мовѣ; після 1876 року українська література неначе засуджена на смерть: заборонено въдавать усякій український книжки, окрімъ нѣбы-то популярнихъ, а справдѣ дозволяють тольки тонесенькій книжечки, малесенькій казочки, оповѣданнячка, водевільчики. Науковій популярний книжечки не дозволеній. Те саме дѣеть ся и въ Польщі, тольки зъ тою вѣдмѣною, що тамъ дозволена ще широка література, але въ той надїї, що велико-руска школа въ Польщі підроє и вбѣє и ту літературу [дарма надїя!]. Для басарабскихъ Молдаванъ такъ само заведеній велико-русскій народній школы. Ся привилегія, ущаслививша Україну та Польщу обрусѣніямъ, може выпала на ихъ долю тымъ, що вони землѣ славянскій, братній для Россіянъ, и дають надїю швидче ихъ обрустити. Басарабскій Молдаване заслужили се щастя мабуть тымъ, що вони однієи зъ Великороссами православної вѣры. Інчій народы въ Россії: Татаре, Грузини, Есты, Литовцѣ, Латишѣ принайманѣ хочь мають народній школы своею мовою.

Такъ то мы бачимо, що въ Европѣ тольки латинска раса може приклсти до себе приказку: живи самъ и другимъ давай жити! Про Австрію та про Прусію можна сказати, що тамъ вже інчій девізъ: живи самъ и другимъ трошечки давай жити! Въ Россії ще панує такій девізъ: живи самъ — и нѣкому інчому не давай жити!

Руйновання національностей, руйновання хапліве йде на сходѣ Европы, а найбôльше

въ Россіи зъ великою хапливостю и навѣть зъ любовью, навѣть зъ смакомъ, неначе симъ хочутъ зробити якійсь историчный великій добровчинокъ інчимъ народамъ. А справдѣ и Пруси и Великороссы не роблять симъ нѣякои користи, нѣякого добродѣйства нѣ для себе, нѣ для інчихъ народовъ. Мы вважаємо на національну нетерплячость Великороссовъ, якъ на выявокъ расовый, дуже прімітивный, схожій зъ релігійною нетерплячостью давнихъ народовъ, яка, на прикладъ, ще й доси живе въ натурѣ мусулманскихъ народовъ. Сю прімітивну якусь руйнуючу силу велико-рускої расы давно примѣтили лѣпшій й свѣтлѣйшій велико-русскій вченій та поеты. Ще Грибоѣдовъ, авторъ комедії „Горе отъ ума“, побувавши въ Криму въ 1825 роцѣ и приживившись до кримскаго житя, до давныхъ историчныхъ мѣстъ, що стали руинами вже за Россіи, писавъ въ Петербургъ до своего приятеля зъ Феодосіи: Побеля Готовъ, Генуезецъ и т. д. въ Кримъ „явились мы, всеобщіе наслѣдники, и съ нами духъ разрушенія“... Далѣ Грибоѣдовъ говорить, що для поладнання зъ інчими народами за Кавказомъ треба-бъ Россіи вживати способы культурній, якъ на прикладъ добрій суды и інче. Д. Пыпинъ, пишучи статью „Грибоѣдовъ“ въ „Вѣстнику Европы“ [за 1890 р., сѣчень], додавъ зъ причини сихъ слвъ Грибоѣдова: „Духъ руйнованя, на жаль, и справдѣ дуже часто йшовъ слѣдкомъ за нашимъ рухомъ на схбдъ и на захбдъ. Въ давнѣйшій часы його навѣвала національна нетерплячость, що переходила часомъ черезъ усяку мѣру, та па-

тріярхальне становище умбвъ; але посля того не було навѣть и сього мотива, а руйнованя ставало ся зъ причины духу канцелярской та фрунтової однаковоформости. Неповага до особисти людяни, котра розвилася въ домашніхъ [велико-рускихъ] вѣдносинахъ, переносилася въ великой мѣрѣ и на землѣ та народы за-ново придобаній; засѣвалось непотрѣбне ворогуваня, котре заваджало зливаню [?], и котре можна бѣ было въ значній мѣрѣ обмивнути."

Ся неповага до інчихъ народностей, се нехтуваня ними, навѣть якась ненависнѣсть до нихъ и справдѣ й доси ще жива въ Великоруссахъ и выявляєть ся фактично й реально въ зритискахъ інчихъ національностей, залежнихъ вѣдъ Россіи. Ся національна ненависнѣсть та нетерплячѣсть окрѣмъ деспотичного укладу сѣм'ї, на котру показує д. Пыпинъ, выкохана въ нихъ исторію. Розвиваючись въ давний часъ на вѣдшабѣ, нарѣзно вѣдъ культурныхъ народовъ Европы на далекому сходѣ, живучи изольованымъ житямъ цѣлї вѣки, стыкаючись на сходѣ, півночи та въ Сибіри тольки зъ піввъ-дикими прімітивними языческими народами, котрї [хочь и не всѣ] культурою стояли далеко низше за Великоруссівъ, и котрихъ вони ассімілювали, — Великорусси нажили собѣ неповаги й нехтуваня до чужоземцївъ. Придбавши жъ собѣ новї землї та народы на европейскому заходѣ далеко культурнїйшѣ вѣдъ нихъ, вони й на нихъ перевели таку саму неповагу, нехтуваня и навѣть ворожбѣсть. Сеи неповаги, сього нехтува-

ня не збули ся навѣть деякій высоко розвитѣй Великоруссы, такій на пр. якъ критикъ Бѣлинскій, романістъ Тургеневъ, навѣть сатирикъ Щедринъ, що пбднимавъ на смѣшки українщину. Про адміністративнѣй велико-рускій особы вже нема чого й говорити, бо въ нихъ выявляєть ся прімітивный національный духъ нетерплячости до інчихъ народовъ зъ безсорою наглостью. Сього національнаго грѣха зливаня, тольки въ мякѣйшой формѣ, не збувъ ся зовсѣмъ и шановный д. Пыпинъ. Пишучи попереду про нашѣ національно-літературнѣй справы зъ великою симпатією, вонъ въ своїй новѣй статьѣ показавъ, что не багато думає для насъ поступитись. Замкнувши вайнovѣйшу українску літературу въ рамы провінціалізму, вонъ зовсѣмъ сходить ся зъ урядовымъ приказомъ 1876 р., дозволяючимъ українскій етнографічнѣй книжки, сяку-таку популярну літературу [простѣйше й щирѣйше сказать: дробнесененьку нѣсенѣтницю, мѣжъ котрою часомъ выпадкомъ проскаакують и вартовнѣй речи], та українскій театръ [и доси забороняный въ одному тольки Кіївѣ]. Отсе и вся ласка! За выняткомъ сього початку статьї, де д. Пыпинъ не вѣдкоснувъ ся вѣдъ своихъ попередныхъ симпатій до етнографічного українства, далѣ въ своїй цѣлбй статьї д. Пыпинъ выявляє поглядъ на нашѣ літературно-національнѣй справы зовсѣмъ схожій зъ поглядомъ консерваторовъ та славянофілівъ, хочъ вонъ якось и не доводить своихъ выводовъ до кінця и часто не договорює свои гадки.

Далѣ въ своїй статьї д. Пыпинъ каже:

„Выходило и справдѣ щось чудне. Колись, ще въ не дуже давній часы, думали [та й справдѣ воно такъ було], що славянскій літературы въ Австрії були дуже пригнобленій въ своему розвитку, а література галицко-руска найбольше, такъ що вона на-силу чвалала, ледви чеврѣла, харчуючись, мѣжъ інчимъ, тымъ, що давала українска література въ Россії. Теперъ стало ся на-выворотъ: якъ остання підпала підъ притискъ, — въ Галичинѣ, трохи черезъ загальний політичній змѣни въ Австрії, давшій для їхъ народностей большу вольностъ розвитку, трохи черезъ власне силкування галицкихъ дѣячївъ, літературный рухъ дуже поширявъ якъ въ поезії и белетристецѣ, такъ и въ інчихъ працяхъ науковихъ, популярнихъ книжкахъ и публіцистицѣ. Література выставила якъ внутрѣшній питання галицко-руського побуту, такъ и загальнє питання національного життя. Руска народність въ Галичинѣ, такъ довго пригноблювана колись польскимъ пануваннямъ, а потомъ австрійскою бюрократією, и до теперѣшнього часу ще не доставша політичної значности, вбдовѣдної своїй численності, володает одначе, въ зробнаню зъ попереднимъ, гараздъ большою часткою суспільної свободы и разомъ зъ тымъ пресы. Якъ мы попереду сказали, одна частка галицко-руського суспільства ще давнійше дойшла до думки про те, що найбольшій звязокъ сполучає сей народъ не зъ державною народністю въ Россії, а доконче зъ Україною. Теперъ же галицко-руське суспільство и література, при пригнобленому положеню укра-

инофільства и украинской літературы въ Россіи, ставали неначе-бъ то головными літературными заступниками и выявцями украинского племя. Примѣркувавшись до съого всього, якъ побачимо потомъ, стали формуватись самі историчній погляди на долю и значнѣсть украинской народности: Галичина выступала, наче-бъ то ъѣ центръ.“

„Зъ одного боку була се зрозумѣла рѣчъ, зъ другого — не зовсѣмъ натуральна. Зрозумѣла рѣчъ, бо при теперѣшньому становищи дѣла [въ Россіи] для украинской народности и справдѣ нема інчого літературного выявку [хочь-бы не повного]. Не зовсѣмъ натуральна — черезъ историчній умовини самої галицко-русской народности.“

Далѣ д. Пыпинъ розказує коротенько историчне становище Галичини зъ давнього часу, щобъ доказати, що Галичина, се-бъ то галицке суспільство та література, не має права бути центромъ украинской літературы и заступникомъ украинского племя.

Колись то, — каже д. Пыпинъ, — ще зъ початку рускої исторії, Галицке князївство було така сама руска земля, якъ князївство Кіївське, Чернигівське, Суздальське, Новгородське. Тодѣ була одна руска земля, зъ однією върою, зъ однією княжою династією, але потомъ историчній подѣль утворили зовсѣмъ інчі вѣдносины рускихъ земель. Давня Русь, розтягнута на дуже широкому просторѣ, почала розпадатись и утворяти собѣ мѣсцевій центри. Татаре розбили давню Русь и вона зовсѣмъ подробилась. Татаре заволодали Мо-

сквою и всею Пôвничною Русью. Пôвденна Русь пôдпала пôдъ власть Литвы. Галичину забрала Польща, и Галичина збсталась пôдъ Польщею навѣть тодѣ, коли бôльша половина Малороссія за Богдана Хмельницкого сполучила свою долю въ долею Россіи. Въ другої половинѣ XVIII. вѣку, пôслia розпадку та роздѣлу Польщѣ, Галичина стала австрійскою провінцією.

„Якимъ же побытомъ одна область украинскаго племя, мавша зовсѣмъ окремну исторію, цѣлыми вѣками вôдрбзнена и вôдъ давнього руского цѣлого, и вôдъ власнои пôвденно-рускои гильки, може намагатись зъ правомъ на заступництво и выявництво самой чистой руской народности? Очевидячки тутъ є якесь велике непорозумѣнїя“, — каже Д. Пыпинъ.

Намъ здається, что для насъ непорозумѣнїя тутъ нема нѣякого. Дѣло въ тому, зъ якого пункта и центра дивитись на Галичину та єї народність. Коли глянути на неї зъ пункта Петербурга або Москвы, чи зъ пункта Великороссії, то выходить, что Галичина нѣбыто не має права на заступництво усього украинскаго племя. Коли же глянути на се дѣло зъ пункта Кіїва чи Харкова, зъ пункта України, то выходить, что вона зовсѣмъ таки має право на таке заступництво. Д. Пыпинъ не такъ, трохи якось по своему, дивить ся на исторію Галичини и выбирає зъ тієї исторії, и то тольки політичнои, пункты й факты, сказати-бъ, роздѣляючї и вôдрбзняючї Галичину вôдъ давнои Москвы та теперѣшнои Россіи та

Украини, поминувши факты єднаючі їх історію зъ исторією України и исторію властиво культурну й просвѣтню.

Вôдъ Великороссії Галичина була вôдрознена ще вôдъ часу Батыя та монгольского ярма, — вôдъ України вона не була таки вже зовсімъ и завсідь вôдрознена такъ, якъ здаєть ся д. Пыпинови.

1340 року польський король Казимиръ завоюавъ Галичину и сполучивъ їхъ зъ Польщею. Се вôдривання Галичини вôдъ руского племя стало ся, якъ бачимо, дуже давно, але незабаромъ посля сієї подїї Ягелло, найменчій синъ Ольгерда, ставъ великимъ княземъ на Литвѣ та на Українѣ, а потомъ оженившись зъ Ядвігою, польскою королівною, ставъ и польскимъ королемъ въ 1386 роцѣ и сполучивъ Литву, Україну та Польщу въ одну державу. Галичина опинилася черезъ 46 лѣтъ зновъ въ одній державѣ въ звязку зъ Україною та Бѣлою Русью. Правда, Вітовтъ, Ягеллóвъ братъ въ первыхъ, зновъ вôдрознивъ Литву та Україну вôдъ Польщѣ, а черезъ те и Галичина вôдрознилась вôдъ свого племя, але въ 1413 р. Ягелло погодивъ ся зъ Вітовтомъ и вони въ-двохъ вкупѣ зъ польскими, українскими та литовскими князями зъѣхались въ Городлѣ надъ Бугомъ на соймъ; Ягелло давъ литовской та українской шляхтѣ бóльшій права, такій, якій мала польска шляхта, и всѣ постановили у всіхъ дѣлахъ зъѣзджатись на раду, не воювати однимъ безъ другихъ и на загальней радѣ чи въ соймѣ выбирати князївъ. Братъ Ягелла Свидригелло

посля Вітовта ще обявивъ себе великимъ княземъ Литвы та Руси и встоювавъ за окремнѣсть свого князѣства вѣдъ Польщѣ, але польска и католицка шляхта не любила його, якъ православнаго по вѣрѣ, и скинула його, выбравши собѣ за князя Вітовтowego брата Сигизмунда, по вѣрѣ католика. Въ 1452 р. наслѣдникъ Свидригелла Казимиръ ставъ разомъ и королемъ польскимъ. Якъ бачимо, въ сей періодъ давня Русь чи Украина то сполучалась зъ Польщею, то вѣдрывалась вѣдъ неи, и Галичина разомъ зъ тымъ то була въ близькихъ зносиахъ до усього украинскаго племя, то въ дальшихъ. Та й тѣ самї зносины, та тяганина мѣжъ польскими королями та великими литово-русскими князями, тѣ границы ихъ князѣства — се все було хистке, якъ полумя на вѣтрѣ, и не по теперѣшньому вѣдрозняло Галичину вѣдъ усього украинскаго племя: тодѣшнїй границѣ мѣжъ князѣствами були удѣловї, хисткї, змѣнчивї, а не теперѣшнїй, обкопанїй обмежованїй, обставлений сторожею, таможнями; вони тодѣ не становили такихъ претичинъ для мирныхъ, просвѣтныхъ та культурныхъ обоспѣлокъ, удѣлбвъ та городбвъ. Вѣдъ 1452 р. се-бѣ то вѣдъ смерти останнаго самостойнаго князя на Украинѣ Свидригелла, ажъ до 1649 року, коли Богданъ Хмельницкій вѣддѣливъ вѣдъ Польщѣ Україну по рѣку Случь на Волынѣ, Галичина вкупе зъ цѣлымъ украинскимъ та бѣло-русскимъ племямъ належала до польской державы и мала одинакову долю зъ нимъ. Перебули вони вкупе усяке историчне лихолѣтя: и Люблин-

ску унію въ 1569 р., и Берестеску церковну унію 1596 р., и лихолѣтia езуитске, и польске державне, и паньско-шляхетске, и навѣть панщину, зъ тією тольки вѣдмѣною, що до Люблінскoi унії 1569 року Украина та Бѣла Русь мали ще деякій рештки автономного права, котрій здержували натискъ полонізації та покатоличеня. До 1569 року Поляки не мали права оселятись на Українѣ, закуповувати тамъ землѣ, заступати урядовій мѣсця, навертати народъ въ католицтво, що вже було по-передъ того до Люблінскoi унії въ Галичинѣ, и черезъ те польскій натискъ и полонізація нашої шляхти почала ся въ Галичинѣ ранніше, нѣжъ на Українѣ. Богданъ Хмельницкій, вѣддавши въ підданство московському цареви въ 1654 роцѣ, прилучивъ Україну до Місцевого царства по рѣчку Случь на Волыни, а решта Волынѣ та Галичина вѣдрознились вѣдь українскаго племя, але не на довго. Заразъ після смерти Богдана гетьманы Іванъ Выговскій та Юрій Хмельницкій піддали ся Польщi, зауваживши, що московський царь не додержавъ умовы зъ Україною, а по Андрушівському миру въ 1667 роцѣ московський царь вернувъ Польщу Україну та Бѣлу Русь по Днѣпро, окрімъ Кіїва зъ повѣтомъ. Галичина зновъ стала въ звязку, правда, не зъ цѣлымъ українскимъ племямъ, але зъ його большою половиною ажъ до останнього розпадку Польщi въ 1772 року. Галичина жила въ сей давній часъ однимъ историчнимъ житіемъ зъ Україною. Однаковый проявокъ життя мы бачимо и въ Львовѣ, и въ Кіївѣ, и въ

Вильнѣ: скрбъзъ мы бачимо однакове встоювання за свое историчне право церковного, суспльного та громадского житя: въ нихъ бачимо тѣ-жъ церковнї братства, тѣ-жъ школы, тѣ-жъ церковнї книжки, та-жъ сама полемічна література.

Тѣльки зъ 1772 року Галичина стала вѣдрознена вѣдъ України и дсталась Австрії. Австрія зъ-початку паразіувала державный впливъ Польщѣ на Галичину, але потомъ, за звѣсного Метерніха, завела въ Галичинѣ германізацію, се-бъ то головнѣйше вѣдъ усього нѣмецкї школы, а ще познѣйше зовсѣмъ вѣдала галицкихъ Русиновъ Полякамъ, злучивши руску Галичину зъ польскою въ одну провінцію підъ гегемонією Поляковъ и присилувавши Русиновъ вчитись въ польскихъ гімназіяхъ. Не вважаючи на сей натискъ, все-таки Галичина выдержала сей натискъ, вдер-жала свбй церковный обрядъ, свою народ-нѣсть, свою мову, и якъ тѣльки вона зачула свое автономічне, хочь не велике право, заразъ стала до працѣ національного вѣдродженя зъ енергією, вартою енергії давныхъ кіївскихъ вченыхъ полемістовъ та українскихъ Козаковъ. Национальне та літературне вѣдродженя въ Галичинѣ, все-таки самостойне, почало ся въ 1830-тихъ рокахъ вѣдъ Маркіяна Шашкевича, Вагилевича та Я. Головацкого. Галичина довѣдалась про найновѣйшу українску літе-ратуру, хочь знаходилась въ Австрії, за кор-дономъ, довѣдалась и про Шевченка, и теперь тамъ справа літературна й національна роз-виваєтъ ся, все ширшає и йде нормальною хо-

дою. Галичина має свои газеты й журналы на своїй мовѣ руско-украинской, має народній школы, учительскій семінарі [утраквістичній — зъ выкладами и рускимъ и польскимъ. *Прим. Ред.*], руско-украинскій гімназіи, катедры въ львовскому та черновецкому університетѣ, має усякій товариства педагогічній и просвѣтній Нѣ! мы маємо право сказать, що галицко-руське суспільство має право стати заступникомъ и выявцемъ цѣлого українського племя, бо... мы въ Россіи не можемо мати сього нѣчого.. Въ Россіи не дозволено намъ мати нѣчого.. на нашъ національно просвѣтній розвитокъ накинута всяка заборона та усякій притиски. Мы маємо й зазнаємо тольки — „обрусеніе“. Въ Галичинѣ украинскій языкъ ставъ вже суспільнымъ и навѣть по-троху урядовымъ. На вьому скрбъ говорять, нѣде його не цурають ся, тодѣ якъ на Українѣ його усюды силою виперає велико-руска мова, и ся ненормальность языкова, ся загнаность, занедбання нашого языка є результатъ давнихъ и сьогочасныхъ відносинъ самого велико-руского урядового центра и центральнои велико рускои літературы. Нѣ! Галицке суспільство й література мають право бути заступникомъ и выявцемъ усього українского племя, и книга д. О. Огіновскаго зовсімъ не служить выявкомъ якогось историчного недомыслу, — якъ каже д. Пыпинъ, — а скорѣйше можна сказать, що вона служить нормальнимъ выявкомъ національнои и историчнои єдности Галичини зъ Украиною.

А коли Галичина стала центромъ украинскаго літературного руху, то хто-жъ сьому

виненъ? Винна Россія, що не дає стати симъ центромъ нѣ Кіїву, нѣ Харкову, нѣ Одесу, и силою выперла сей центръ зъ України въ Галичину. Самій жъ винній, що українскій літературный рухъ мусить шукати собѣ денніде простору й центробъ, бо забули приказку: „гавай натуру въ дверѣ, а вона влѣзе вбкномъ“... бо на те вона натура. Самій выгнали нашу літературу, ще й сердять ся, але, здаєть ся намъ, сердять ся бѣльше зъ тієи причини, що не вдалось таки задушити нашу літературу на смерть... И не вдається ся задушити ї за кордономъ, въ інчої державѣ, не вважаючи на усѣ запобѣгання тамъ на усѣ способы..

Попереду нѣжъ д. Пыпинъ має дойти до самой книжки д. Огоновскаго и показати сї недомыслы, вонъ ще робить одинъ закидъ и знаходить ще одну причину, вбѣдь котрою нѣбыто повстали въ кнїзї д. Огоновскаго тѣ недомыслы. Д. Пыпинъ знаходить ту причину въ тому, що и Славянщина й Галичина мало знають Россію, мало знаютъ, або зовсїмъ не знають велико рускої літератури. И побдений й захобднїй Славяне, — каже д. Пыпинъ — и попереду мало знали Россію. Въ Сербовѣ та Болгарѣ въ-давна заховувалась бѣльше инстинктивно въ памяті народа памятка про расове побратимство зъ рускимъ народомъ, котра давала надїю на помочь вбѣдь Россії. Але ся вѣдомостъ про Россію, якъ инстинктивна, була черезъ те неясна, неомежована, вбѣдь чого по-тому були можливій выпадки непорозуміння однихъ другими, историчымъ прикладомъ чо-

го зостануть ся теперѣшній вѣдносины Болгарії до Россії. [Намъ здаєть ся, що се доконче стало ся вѣдь того, що Болгаре добре й реально спбизнали Россію й русскихъ.] Захѣдній Славяне такъ само мало знали Россію, — каже д. Пыпинъ, — чули про неи, якъ про велику й дужу, могутню державу, и ждали вѣдь неи помочи. Въ Чехівъ въ 1830-ыхъ та 40-ыхъ рокахъ рѣдко якій вченый зновъ велико-рускій языкъ та літературу. Теперечки дѣло пішло красче, але все-таки захѣдній Славяне такъ мало знаютъ велико-рускій языкъ, що часомъ перекладають Л. Толстого, Тургенева, Достоевскаго зъ нѣмецкого. Вѣдь сього то й вийшло, що Славяне не знаютъ добре Россії, ъ наукової літератури, а найбѣльше ъ партії и напрямкобъ, хапаючи зъ нѣмецкихъ джерель одній порожній слова: славянофілы, панслависты, нігілісты, панславістъ Катковъ и т. д. Те-жъ саме дѣється и въ Галичинѣ вѣдносино до знання Россії, ъ літератури. Въ Галичинѣ охочо выслушувались ворожїй и неприязнїй думки та гадки про Россію, якихъ трапляється ся чи-мало въ пресѣ нѣмецкїй та польскїй, навѣть не безъ деякої згоды приймались думки Поляка духинскаго про вѣдносины українскаго й велико-русскаго племя. Зъ сього перенятку нѣмецкихъ та польскихъ поглядовъ, зъ перенятку духинщины, въ кінці всього повставъ поглядъ на исторію українскаго племя та літературы, що залѣгъ въ основѣ книги д. Огоновскаго, — каже д. Пыпинъ.

Сказати по правдѣ, Сербы й Болгаре, пригнобленій Турками, и захѣдній Славяне,

притиснутî Нѣмцями, и справдѣ мало знали Россію и любили ъѣ бôльше платонічно, якъ державу велику, дужу, сподѣвались тôльки вôдъ неи помочи и простягали до неи руки ради тїєи помочи. Россія здавалась для нихъ нѣбы якимсь мітичнымъ краемъ, безъ мѣры багатымъ, де съяютъ золотоверхї церкви та палаты, де течуть молошнї рѣки. И доки вони ъѣ добре не знали, доти й любили, тымъ бôльше, шо до ческихъ славянофілôвъ оббзвались попереду въ Россія и справдѣ славянофілы гуманісты, якъ Бодянскій, Григоровичъ. Але якъ Славяне дôзнались про Россію справдѣшню, дôзнались реально, а не поетично зъ чудовои далечѣ, то й заспѣвали инчои. Зъ-за гуманістôвъ-славянофілôвъ незабаромъ выглянули консервативнї велико-русїй славянофілы, тї лѣсовї кощеї, кікіморы та Гетевскїй „лѣсовї царѣ“ и заспѣвали до нихъ приманючу пѣсню: Прийдѣть, мовь, до насть въ нашї обоймища! дамо вамъ чертоги й перлы, и сады, и фонтаны... дамо вамъ православіе и велико-руску народнѣсть, навѣть почепляємо вамъ здоровї дзвоны на вашихъ дзвоницяхъ... тôльки забудьте свїй языкъ, занedbайте свою літературу, поступѣть ся своею національностю, приймѣть велико-руску літературу, а свою хочь и въ пѣчъ вкиньте! — и мы васть задушимо вôдъ палкого коханя на своихъ грудяхъ! Захôднї Славяне просто схарапудились, якъ И. Аксаковъ, Погодинъ, Ламанскій та Катковъ и інчї кощеї та кікіморы Великої Руси заспѣвали имъ такои пѣснѣ про „обрученіе Славянщины“.

Болгаре въ останню вѣйну такъ само-
дозналисъ реально про Россію тодѣ, якъ сама
Россія, се-бѣ то россійске христо-любиве во-
инство завитало въ Болгарію, и побачили,
якѣ Россіянне завели тамъ свои порядки. Про
се писавъ д. Е. Утинъ въ самому таки „Вѣстни-
ку Европы“, що тамъ вытворяли Россіянне въ
Болгарії, тѣ исправники зъ офіцірбѣ, усякѣ
„пôдрядчики, поставщики“ и т. д., — якъ, на
прикладъ, одинъ исправникъ въ Рущуку по-
бивъ нагайкою городскаго голову Болгарина...
Словомъ сказать — Болгаре побачили справ-
дѣшнюю Россію, тыхъ Щедринскихъ Россіянъ,
своими очима... отъ и выйшло непорозум-
ія... Тутъ платонична любось до молош-
ныхъ рѣкъ та золотоверхихъ палатъ зовсѣмъ
уже прохолола, дякуючи реальнымъ фактамъ,
бо запахло не садами, не золотоверхими фан-
тастичными палатами, а московскими чорными
дворами кругомъ золотоверхихъ палатъ, гря-
зюкою, достойною Константинополя, Тавриса,
Тегерана и інчихъ турецкихъ та азійскихъ
пахучихъ палестинъ. Болгаре пересвѣдчились,
що вымѣнюючи Туркобѣ на Россіянъ, вони
вымѣнюють шило на швайку, таку саму ко-
лючу, тольки ще товщшу й гострѣйшу.

Що таке сї правлючї урядовї Россіянне,
про се намъ розказує покбйникъ Щедринъ,
велико-рускій сатирикъ, самый щирый и прав-
дивый зъ велико-русскихъ письменниковъ. Въ
„Вѣстнику Европы“ [1890 р. лютый], д. К.
Арсеньевъ, въ своїй статьї „Матеріалы для
біографіи М. Е. Салтыкова“ [Щедрина], роз-
казує, що мѣжъ паперами покбйника знайде-

но його „Служебную записку: Объ устройствѣ гражданскихъ и земскихъ полицій“. Сю записку вонъ зготувивъ ще до того часу, якъ вонъ ставъ тверскимъ губернаторомъ, ще тодѣ, якъ вонъ бувъ „чиновникомъ особыхъ порученій“ при губернаторѣ. Ся записка офіціальна, але не подана губернаторови: вона є правдива характеристика не тольки россійской поліції, але усього урядового россійского свѣту. Подаемо її въ перекладѣ урывками:

„Въ Россії добродѣйна дѣяльність поліції, сказати бѣ, не примѣтеа; але що-до її недобровчинкобѣ та зловжиткобѣ и сполученого зъ загальною шкодливостю вмѣшування її въ приватній интересы, то ей зловживки не тольки прямѣтній, але заставляють після себе безъ сумяїння шкодливый впечатокъ. Хто живъ въ провінції, той се добре зрозумїє. Въ провінції истине не дѣяльність, а своєволяність поліцейской власти, зовсімъ пересвѣдченои, що не вона истине для народа, а народъ истине для неї.. Поліція въ Россії въ широкому розумѣнню слова, обсягаюча усю суму дѣяння центральної власти на народъ, — каже Щедринъ, — має потягъ підгорнути підь себе усякій проявокъ житя и не узнає законності нѣ въ чому, що розвивається ся самостійно й самостало. Власти во же поліція, въ тѣснѣйшому розумѣнню слова, повинна таки мати характеръ репресивный, але такъ, щобъ не заслоняти собою самостійної дѣяльности горожанъ, якъ на прбуває воно въ Англії, Франції... Далѣ Сал-

тыковъ перелѣчує усѧкій недогбности адміністративной централізації въ Россії. Перша недогбность — нѣбы то солідарнѣсть мѣжъ высчимъ урядомъ и його агентами, тодѣ якъ на самому дѣлѣ мѣжъ міністромъ внутрѣшнѣхъ справъ и якимсь тамъ „становымъ приставомъ“ нема нѣчого спблнного. Вѣдъ сього не перестаючій нарѣканя на рядъ, котрый наче-бъ то не выслѣджує зловжиткѣвъ тыхъ агенткѣвъ и не пѣклуетъ ся про ихъ выкорѣненія. Друга недогбность централізаціи въ тому, что вона стераетъ всѣ особости, складающей державу. Вмѣшуючись въ усѣ дробнїи справы народнаго житя, приимающи на себе регламентацію приватныхъ интересовъ, рядъ черезъ те саме наче вызволяє подданыхъ вѣдъ усѧкои самостбнойи дѣяльности. Третя недогода вѣдъ централізації — каже Щедринъ — се заведена за нею слѣдкомъ маса „чиновникѣвъ“, урядникѣвъ, чужихъ для людности и духомъ и напрямкомъ, не сполученыхъ зъ нею нѣякими загальными интересами, слабосильныхъ на добро, але въ сфере зла зъявляющихъ ся страшною розъятряючою силою. Гарантію вѣдъ зловжиткѣвъ не може служити навѣть матеріяльна заможнѣсть и забезпеченѣсть чиновникѣвъ. Чи багато-жъ губернаторовъ, на прикладъ, не користуютъ ся такъ зваными безгрѣшными доходами? Докладно можна сказать, что такій губернаторы вѣдомѣ на именя не тольки рядови, але и цѣлой Россіи. Варто вваги не вдержаня матеріяльне, а своевольнѣсть, котру треба-бъ, та не можна загнуздати, доки въ державѣ истнue окремне племя

пролетаріята, що йому на іменя — офіціальне „чиновництво“. Четверте лихо відь централізації — се невідомостъ про народні потребы, въ котрой вона держить высочай рядъ... Мъсцевостъ, котрою править урядникъ, вѣдома для нього тольки зверху, въ загальныхъ начеркахъ: сьгодня вонъ тутъ, завтра — тамъ, и якъ вонъ здатнѣйшій, то швидче переходить зъ мѣсця на мѣсце. Сю централізацію завѣвъ въ Россіи ще Петро Великій, але сказати по правдѣ — каже Щедринъ — и правдивою централізацію єѣ назвати не можна, бо така хочь сполучена зъ ясно вѣдомою державною ідею — а въ Россіи интересы державній не зрозумѣлій не тольки для становихъ поліційныхъ приставовъ, але навѣть и для багатьохъ губернаторовъ.“

Радикальний лѣки проти сього лиха Щедринъ знаходить въ децентралізації, въ реформѣ урядової адміністрації, якъ губернскoi такъ и повѣтової, въ піднесеню и поширеню правъ земствъ, правъ мѣсцевої людности.

До сихъ слобъ покойника Щедрина мы можемо тольки додати, що атмосфера урядова й поліційна відь того часу, коли вонъ писавъ сю „Записку“, не змѣнилась нѣ крышки, и теперъ вона така сама. Запрданство, обкрадання скарбу, хабарство „чиновниківъ“ та поліції въ Россії — вѣдоме и въ самій Россії кожному, вѣдоме и по за Россією. Воно починається зъ верху адміністрації и йде до самого низу, навѣть пройшло вже въ волостивій сѣльской управы, бо риба, якъ каже приказка, по-

чинає смердѣти зъ головы, а не зъ хвоста. Щобъ становый приставъ та исправникъ згодивъ ся настановити волостного старшину, выбраного сѣльскою громадою, волостный старшина звычайно дає имъ хабара двѣстѣ або й триста карбованцївъ, а потомъ и говорить на все село: „Я-жъ заплативъ двѣстѣ карбованцївъ спрavникови, то треба-жъ менѣ ихъ десь выбрать!“ И выбирає зъ громады та ще й зъ добрыми процентами. А про сѣльскихъ писаревъ мы вже й не говоримо. Сї деруть зъ мужика, деруть и зъ жида, и имъ перепадає й натурою, й грбшми. Въ тыхъ „казенныхъ палатахъ“, въ тыхъ „присутственныхъ мѣстахъ“, коли хто має яке дѣло, то безъ хабаровъ и ступити не можна, и дѣло, не підмазане добре, не рушить ся зъ передъ анѣ на ступнѣ. Въ деякихъ провінціальнихъ мѣстахъ попадались въ крадѣжцѣ скарбовыхъ грошей навѣть заступники высочайшой науки... Про духовнїй консисторіи мы вже й не говоримо: тамъ и теперь обдираютъ молодыхъ семинаристовъ, шукаючихъ парафій, та священиковъ, а найбѣльше благочинныхъ, скольки можна, и то обдираютъ не протоіереѣ, а таки-жъ урядники. Ще й доси живе схоластична приказка про консисторіи: Consistoria est obderatio poporum, diaconorum, diacorum palamagorumque, и ся поговбрка й теперь ще правдива й не втратила свои силы. Россійска поліція — се така оборона городянъ, що для справдѣшної обороны чесныхъ городянъ треба-бѣ въ Россію выписати поліцію зъ Лондона або зъ Парижа. А вже що-до жидовъ, то жиды — се, просто

сказати, дохôдна маєтнôсть для поліців, се ихъ худоба, волы й коровы, й вôвцѣ, и Фблльваркв, и все. И якъ бы трапилось таке диво, що бъ усъ жиды выѣхали въ Америку, нѣхто-бъ за ними не плакавъ, а поліція проливала-бъ не прикидливї, а правдивї слезозы. Се все одно, якъ бы стало ся таке диво, що бъ мужицкї волы та коровы, вôвцѣ й навѣть свинї задумали помандрувати хочь бы въ Америку. Що бъ сказали мужицка, забачивши тольки хвости та заднї копыта свои худобы? — Зняли-бъ руки до Бога та сказали-бъ: теперь же мы пропащї на вѣки вѣчнї! Те сказала-бъ и поліція про вг҃каючихъ жидовъ. И не подумайте часомъ, що жиды не люблять такои поліціи. Де тамъ! Вони страшно не люблять чесвои поліціи, чесныхъ урядниковъ, бо такї не дають имъ обминати законъ, тоントи його, и не дають имъ въ свою чергу доити свои коровы, се-бъ то робити усякї зловжитки вôдносно высысаня соку зъ мужика й пана. И выходить, що въ Россії поліція доить жидовъ, жиды доять мужиковъ и пановъ, урядники доять суспольство, консерторія доять поповъ, офіцири доять москалївъ чи салдатовъ, — скрбъ доять, тольки народъ нѣкого не доить. Скрбъ въ Россії бачимо якісь доѣльнѣ. Войскова приказка каже: „Дай мнѣ прокормить казенную курицу, и я прокормлю самого себя“ — се-бъ то разомъ зъ скарбовою куркою. Севастопольска и болгарска война показали, що за гнилятана розплодилась въ урядовыхъ правлючихъ верствахъ.

И пôвденна Славянщина побачила сю

Щедринску Россію въ себе дома и не дивно, що вона схарапудилась. Само по собѣ, що про такій дива трохи знає й захбдня Славянщина. Отъ и выйшли недомыслы и непорозумѣння... Нѣ, нехай лучше Славянища не знає справдешньої Россії, такъ буде красче.. И нарѣкати д. Пыпину зовсѣмъ не годить ся на те, що Славянщина не знає Россії. Нехай лучше вона знає Россію зъ поетичної далечѣ... И зъ-за сієї темнобарвої сумної картины въ перспективѣ зъ чорного фона *à la Rembrandt* виглядають такій пазуристій кощеѣ та кікіморы, якъ славянофілы Аксаковы, Погодини, Ламанскї, Катковы и ихъ наслѣдувачѣ зъ довгими забагливими руками, зъ забагами и тенденціями давныхъ московскихъ Иванбвъ Грозныхъ, Василіївъ, Симеонбвъ Гордыхъ, зъ тордовитостю и претенсіями на якусь самосталу, вѣдмїну вѣдь европейской філософію й самобутню велико-русску культуру, зъ фактичною силою въ рукахъ и впливомъ въ державѣ. Въ перспективѣ сієї картины стоять тѣ, що хотять знести навѣть саме назвище цѣлыхъ земель: на мѣсце України чи Малороссії зъявивъ ся якійсь Юго-западный край, Ново-россія, або Южная Россія; Польшу обернули въ якійсь Привислинскій край, — словомъ сказати — не вважають на народы, навѣть нехтують ними, а натомїсѧ тольки вважають на ихъ географічно та топографічно територію, неначе тѣ народы такъ щось собѣ, нѣ се нѣ те, щось таке, що годить ся тольки якъ матеріяль для „обрусенія“ та для „роспущенія“ [роздорювання], „сліянія та претворенія“

[переробки] въ велико-рускій масы, якъ высловлюють свои забаги сими кохаными та высокими термінами велико-рускій консерваторы, забуваючи, що українскій, польскій, литовскій та фінляндскій масы бóльше поевропейні, высчі й просвѣтнійші, ніжъ велико-рускій, і що перетворяти красче въ горше — зовсімъ неможливе дѣло и шкодливе для культури масъ сихъ усіхъ земель.

Для Славянщины сї усъ тенденціі — не тайна. Не тайна для нихъ и той нечуваний притискъ, якимъ россійскій рядъ пригнобивъ украинску мову та літературу, якому Чехія була пôдпала вôдъ Нѣмцівъ тôльки посля Бѣлогорской битвы 1620 року. Не тайна для нихъ, що на Українѣ и въ Польщі заведено навѣть народній школы зъ велико-рускою выкладовою мовою та велико-рускими школльными книжками; що на Українѣ заборонено печатати українскій перекладъ Євангелія, заборонено печатати усякій науковій книжки и навѣть белетристику. Може ще й секретъ для Славянщины, що на Українѣ усъ высчі адміністративній посады губернаторовъ, архієпископовъ, епископовъ, усякихъ предсѣдателівъ палатъ, усъ ласький й сътъкий посады обсадженій Великороссами. Въ кіївському школльному округѣ навѣть мѣсця директоровъ гімназій вже систематично обсаджують Великороссами, а духовна власть вже давно становить ректорами духовныхъ семінарій та духовныхъ училищъ все майже Великороссовъ, для которыхъ въ „Юго-западномъ краѣ“, се-бъ то въ Кіївщинѣ, на Волинѣ та Подолѣ даєть ся

бóльше „жалуваня“ — платы за службу, нѣжь Украинцамъ, якъ кажутъ въ смѣшки самій Великороссы: „за обрученіе“. И усей сей зайдлий елементъ провадить обрученіе и въ мовѣ, и въ адміністраціи, окрѣмъ своего поліційного нагляду за краемъ. А коли якому й нашому Украинцеви припаде высша адміністративна посада, то выберуть вже такого, що въ пильности й подлесливости, поліційнїй та обрусуючої завзятости перейде самого закатованого Катковця. Сей вже такъ стараєть ся ради кар’єри, ажъ йому чубъ стає мокрый, трохи не на улицяхъ кричить про обрученіе та проти украинщины — „берѣть, мовъ, мене, піддоймайте въ гору! буду вамъ служити вѣрно!...“ сватай, мовлявъ, мене, козаченъку, бо я молоденька! — якъ спѣвають въ пѣсни, — хочь въ його душѣ може й зовсѣмъ нема такої палкої прихильности до сього всього, бо въ такихъ душахъ нѣчого нема, окрѣмъ кар’єри та своєї кишенї. Сї земляки ще гірші вбѣдъ усякихъ зайдлихъ обрусителївъ зъ Великороссії та зъ Славянщины.

Се мы заглянули тольки въ деякій темній закутки россійской державы, а скольки ихъ, тыхъ темныхъ закуткобѣ въ державѣ, про се усе треба-бѣ багато паперу списати: хочьбы про захоплювання въ руки башкирскихъ, черкесскихъ та татарскихъ земель въ Криму, про притискъ старовѣрбѣ, сихъ д’угихъ дбайнýchъ жидобѣ для поліціи въ Великороссії; про те, що недавно приказано не печатати въ газетахъ нѣчого про зловжитки й неправды навѣть исправникобѣ та становыхъ приста-

вбвъ. Не можемо не додати сюди слвъ Щедрина зъ його „Записки“: „Азбука кожної адміністративної системи промовляє, що предметомъ євъ повинно бути народне добро. Але розуміння, що таке се добро, а найбільше въ державахъ великихъ, дуже не однакове и мѣняється ся вбдовѣдно до умовинъ мѣсцевости, звичаївъ и т. д. Претенсія підвести усвъ мѣсцевости підъ однаковій и тѣ самї порядки чи не було-бъ те саме, що покласти гсвъ особости на Прокрустове ложко?“ До сього мы можемо додати, що въ Россії усвъ особости на Українѣ, въ Польщі, Литвѣ, Грузії кладуть разомъ и на однакове адміністративне Прокрустове ложко, а ще й до того и на обрушительне ложко, ще колючийше й дошкульнийше. Ще й хотять знайти дуриївъ въ Славянщинѣ: „Сюды, мовъ, до насъ! въ насъ, Господи, якъ гарно жити! Въ нашихъ чертогахъ заготовляній для васъ ажъ двоистѣ Прокрустовій мякенький ложка!“ Кому зъ путнихъ людей въ Славянщинѣ и справдѣ припаде охота самохѣтъ лягати й спочивати на такому ложку? Се справдѣ на долю Славянщины повинно-бъ выпасти таке добро, про яке колись говоривъ Т. Шевченко, наче-бъ то зумисне притихъ кощеївъ та кікіморъ, маючи ихъ на примѣтѣ: „Тольки дайтесь намъ въ руки! а мы вже навчимо васъ, якъ кайданы кувати и якъ ихъ носити..“ Кому-жъ зъ Славянъ припаде охота и кувати на самыхъ себе кайданы та ще ихъ й носити? Отъ и вийшло непорозуміння...

Нѣ, д. Пыпине! Лучче буде для Россіи, якъ Славянщина не знати-ме справдешної реальнай Россіи. Нехай красче Славяне милують ся перловыми вѣршами Пушкина та Лермонтова, нехай втѣшають ся утворами Тургенева, Л. Толстого, де выставленій и змальованій красчій люде, прогресивній, просвѣченій по европейскому, де змальованій такій типы интелігенціи, що роблять на Рембрандтовскому чорному фонѣ свѣтлій прогалины. Се типы будущої Россіи. Ихъ мало въ Россіи, Господи, якъ мало! Та й тѣ свѣтлій люде чогось въ останній часы повертають въ тѣ чорнотѣнній закутки, сутинѣють тамъ ледви примѣтній, неначе ихъ врода така, що вони не зносять дуже ясного свѣта. Але все таки тольки сї свѣтлій типы мають спроможність розбудити и разбуркати симпатію въ Славянъ, бо симпатія мѣжъ народами красче й безпешнѣйше вѣдь антипатіи и всякого безмѣзкового ворогування, колотнечѣ та змаганя, набутого вѣдь безмѣзковыхъ давнихъ историчныхъ вандальскихъ зносинъ мѣжъ усѣма народами, тыхъ зносинъ, котрихъ девізъ стиснуто высловивши, можна такъ констатувати: бери, хапай, дери, ламай, рви, лупи, ассімілюй, зливай, забороняй, обрусюй! Зовсѣмъ якъ циганъ казавъ: ори, мели, ъжъ!--чуже добро... И до сього усного трохи порядку и зелѣзної дисципліни, — порядку за-для того власно, щобъ можна було дерунамъ та хапунамъ спокойно спати, ъсти, пати и въ роскошахъ та додгодѣ по колѣнця бродити, ще й своимъ креатурамъ допомогти, бо въ Россіи скрбозь протекція має

силу. Талантъ и праця не вважаєть ся нѣ за що. Се и є-жъ та мудра політика...

Щобъ зникли тѣ недомыслы, тѣ непорозумѣння, про якї ватякає д. Пыпинъ, багато де-чого треба-бѣ змѣнити въ Россіи, треба Россіи поставити себе въ зовсѣмъ інчї, людскї зносини й умовини до інчихъ славянскихъ и неславянскихъ народобвъ та земель въ державѣ. Тодѣ може и зникли-бѣ тѣ недомыслы въ Славянщинѣ. Але чи до того-жъ воно йдетъ ся въ Россії? Зовсѣмъ на воворотъ: йдетъ ся воно все назадъ, а не въ передъ. Державна політика стає все мудрѣйша та мудрѣйша... по славянофільському...

Д. Пыпинъ говорить далѣ въ своїй статтѣ, що Славянщина, якъ на прикладѣ Чехія, мало знає Россію, россійске житя, літературу, або коли й знає, то бóльше зъ нѣмецкихъ джерель, а Галичина, дякуючи убожеству своїхъ просвѣтныхъ способбвъ, ще може менче знає про се все, та й то зъ нѣмецкихъ та польскихъ джерель.

Мы не знаємо, скольки знає Чехія Россію й россійску літературу, а вбдносино Галичини мы можемо сказать навпаки, що тисячоверстовá далекобѣсть Петербурга и незвычайна вбдрозненбстъ гіперборейскихъ велико-рускихъ краївъ вбдъ Галичини стали ся причиною, що самъ д. Пыпинъ зъ сїєи причини зовсѣмъ не знає галицкихъ сьогочасныхъ справъ. Галичина знає и Россію, и россійскї внутрѣшнї справы, и навѣть літературу чи не бóльше за всѣхъ Славянъ, бо вона найблизче до россійской границѣ и має бóльше зносинъ зъ Россією.

сію, нѣжъ інчї славянскї далекї краї. Усѧ красчї творы велико-рускихъ класичныхъ бе-
летеристовъ Тургенева, Л. Толстого, Достоев-
ского, Гоголя и інчихъ письменниковъ пере-
ложеніо въ Галичинѣ на руско-украинску мову.
Намъ траплялось бачити навѣть переклады
другорядныхъ велико-рускихъ письменниковъ,
якъ на пр. Мачтета, Короленка, Г. Успенско-
го и Каразина. „Мертвыя души“, навѣть „Реві-
зоръ“ та „Женитьба“ Гоголя вже переложени і
ихъ грають въ театрахъ. Въ редакціяхъ галиц-
кихъ журналовъ та газетъ читають ся деякї ве-
лико-рускї газеты й товстї журналы. Зовсмъ
не переложено чомусь одного тольки Щедри-
на, але його не переложено й въ Парижи на
французскїй языке, може тымъ, що вонъ, якъ
сатирикъ, спеціально обмальовує мъсцевї і
больше адміністративнї грѣхи та провини, що
не може зацѣкавити нѣ Французовъ, нѣ Нѣм-
цівъ, нѣ навѣть Галичанъ, въ котрихъ інчї
адміністративнї порядки, все-таки трохи крас-
чї й высчї вѣдъ россійскихъ, і грѣховъ тамъ
такихъ нема, а коли й є, то вони свои, якось
трохи інчї. Кому-жъ тамъ будуть цѣкавї уся-
кї московскїй „Помпадуры та Помпадурши [гу-
бернаторы]“, „Ташкентцѣ“, усякї „Угрюмъ-
Бурчеевы“ і схожї зъ ними монстри та апо-
каліптичнї звѣры, котрими можна до смерти
налякати Славянщину і вѣдвернути ї въ симпа-
тія. Словомъ сказати — Щедрина за грани-
цею не розумѣють, якъ не розумѣють і бага-
то де-чого въ велико-рускїй літературѣ, де
обмальовується спеціально своє домашнє жи-

тя, свои напрямки, свои бажаня*). Самъ же д. Пыпинъ говорить зъ початку статьѣ, що змѣсть и языкъ новѣйшой велико-рускої літературы незрозумѣлый для Галичанъ. Тольки поезія та белетристика се така рѣчь, що не черезъ идеалы, принципи, а тольки черезъ свою артистичнѣсть може бути зрозумѣлою, цѣкавою и приемною скрбзь, де живе просвѣчене людске племя, може стати вселюдскою, якъ, на прикладъ, стали вселюдскими арабскі казки Шехерезады, перска поезія Гафіза, индуска поема Наль та Дамаянті и т. д., бо справдѣ не нести-жъ зъ Московщины въ Европу идеалы та принципи, взяті-жъ таки въ Европѣ и ще й недобре пережованій. Переложено зъ велико-русского въ Галичинѣ вже доволѣ.

Высловлювати претенсію, що Галичана й Славянщина мало знає велико-рускій языкъ, мало читає велико-рускій літературній творы, мало насторочується до літературної єдності зъ широкою велико-рускою літературою, мало шукає звязку зъ сією літературою, щобъ добути собѣ ще „инчї багатѣйшї жерела для свого розвитку“, — якъ каже д. Пыпинъ зъ докоромъ въ кнїци своеї статьї, — высловлювати се все и бѣдкатись д. Пыпину про се все, по нашому, зовсѣмъ таки не прихо-

---

*.) Чимало, правда, дрѣбнѣйшихъ утворбвъ Щедрина переложено и надруковано по періодичныхъ выданяхъ украинско рускихъ въ Галичинѣ, деякий и въ фейлетонахъ „Дѣла“ — [Прим. Ред. „Дѣла“.]

дить ся. Ми радили-бъ д. Пыпинови замѣсьце
сихъ дуже вже широкихъ бажань та тенден-
цій, багато, сказать по правдѣ, ширшихъ вѣдъ
змѣсту и ідей самої велико-руской літерату-
ры, звернути усю просвѣтню увагу на свій
край, на Велику Русь, і прикласти до свого
рѣдного краю тѣ енергічні пѣклуваня та дба-
ння, котрими вонъ такъ клопочеть ся про Га-
личину та Славянщину. Велико-руска літера-
тура знаходить теперъ собѣ споживачївъ і
покупцївъ свого краму бѣльше на інчихъ ба-
зарахъ, нѣжъ на своихъ власныхъ. Перегля-
немо списокъ пренумерантовъ самого „Вѣстника
Европы“, що додається що-року до останньої
грудневої книжки цього журнала, і що-жъ
ми бачимо? Що „Вѣстникъ Европы“ бѣльше
вѣдъ усього пренумерує й читає городъ Пе-
тербургъ та Украина. Ось сей списокъ за 1889
рѣкъ:

1. Херсонска губернія	265	екземплярївъ
2. Кіївска	218	"
3. Харківска	160	"
4. Катеринославска	155	"
5. Тавріческа	153	"
6. Тифліска	137	"
7. Полтавска	130	"
8. Пермска	114	"
9. Подольска	97	"
10. Казаньска	94	"
11. Саратовска	94	"
12. Варшавска	94	"
13. Орловска	92	"
14. Басарабска	92	"
15. Чернігівска	91	"

16. Воронѣжска	"	89	екземплярѣвъ
17. Тамбовска	"	89	"
18. Владимірска	"	84	"
19. Курска	"	80	"

Зъ сього листка мы бачимо, що найбѣльше читає „Вѣстника Европы“ Украина и на-побѣдѣ украинскїй губерніи, якъ Таврическа, Воронѣжска, Курска, та ще Тифліска въ Грузіи, де перемагає служаща украинска интелігенція. Зъ велико-рускихъ губеренъ найбѣльше читає Пермска, по причинѣ трудно зрозумѣлой, а потомъ університетска Казаньска губернія, и то сї двѣ губерніи читають въ-двоє менше вѣдь першихъ украинскихъ губеренъ. Губерніи центральной Великороссіи, Московска и лежачай кругомъ неи губерніи, читають въ-трое менше за украинскій:

21. Тверска губернія	74	екземплярѣвъ
25. Рязанска	63	"
26. Московска	61	"
27. Новгородска	59	"
34. Тульска	52	"
49. Ярославска	48	"
60. Калужска	26	"

Въ губерніяхъ на побѣдѣ вѣдь Москвы и даль на схѣдѣ за Волгу и въ Сибѣрь та до Кавказа пренумеруєть ся сього журнала нѣкчемна сколькостъ. Петербургъ читає 1316 примѣрникovъ, а городъ Москва всього на-всього 485 примѣрникovъ. Выходитъ, що Петербургъ, сей на-побѣдѣ европейскій городъ, та Украина даютъ найбѣльшій контингентъ читалникovъ.

Мы передавили такій самый спісъ превумерантovъ и въ другому велико-русскому

журналъ, вже науковому — въ „Русской Стариинѣ“, котра такъ само прикладає въ кінці року спісъ сколькості своїхъ пренумерантовъ въ кінці останньої книжки. И тамъ мы бачимо стеменивсько такій порядокъ губернень по числу пренумерантовъ: перша губернія стоить Херсонска, друга Кіївска, третя Харківска, далъ Полтавска и т. д. Выходить, що се не випадковий зъявокъ, а загальний и нормальний.

Такъ то мы бачимо, що Петербургъ та Украина настачає найбільшого контингента читалниківъ для велико-рускихъ журналовъ, найменчій — Великороссія. И намъ здається, що передъ славянофілами стоить попередъ усього патріотичне завдання науково й просвѣтно підняти свій край, Велику Русь, дбати попередъ усього про се спасенне для неї дѣло, а не шукати й домагатись ширшихъ та чужихъ базаровъ для свого літературного краму деинде, въ Галичинѣ чи Славянщинѣ. Правда, що сї літературній базары не въ себе дома, а деинде, дають чи-малу користь велико-рускій літературѣ, и користь дуже реальну — грошову, бо велико-русій редакції выдавці набивають собѣ кишенї літературними заробітками. Пригадаємо поета Некрасова, редактора давнього журнала „Современника“, котрий наживъ зъ редакції міліонъ. Тутъ мы вже вбачаємо законъ чисто соціально-економічный: бóльше буде споживачевъ — бóльше буде й вироблювачевъ та продукції, а продукція держить ся й ширшає бóльшою сколькостю вжитку, хочь-бы й літературного.

Може й сей законъ въ літературныхъ спра-
вахъ вважено при заборонѣ украинской літе-
ратуры та претичинахъ, положеныхъ для ши-
рокого розвитку украинской літератури...

Коли вже дбати й пѣклуватись про єд-
нобъсть хочь-бы й літературну, то треба, щобъ
ся єднобъсть була спольна, щобъ и Великорос-
сія знала й читала и славянскій літературу и
украинску, и руско-украинску літературу вла-
стиво въ Галичинѣ. Але мы певнї, що въ са-
м旣 Великороссії, въ Петербурзѣ, въ Москвѣ,
въ Тулѣ нѣхто нѣчогїєсїнько не знає навѣть про
найновїйшу украинску літературу, окрімъ
хиба драматичныхъ утворбвъ, зъ котрими по-
знайомили Велику Русь трупы Кропивницко-
го, Садовскаго, Старацкого, принесши сю лі-
тературу, скажати-бъ, въ саму ихъ хату.
Хто-жъ въ Петербурзѣ, въ Москвѣ знає про
славянскій та галицко-руску літературу?
Хто-жъ хочь чувъ про єй літературу? Жур-
налъ „Пантеонъ іностранныхъ літературъ“ по-
трошку въ ряды-годы подає урывки зъ серб-
скихъ та болгарскихъ поетбвъ, „Вѣстникъ
Європы“ та „Русская Мысль“ подають пере-
клады декотрихъ польскихъ письменникбвъ:
Ежа, Пруса, панъ Оржешко, Сенкевича. Але
въ самой Россіи хто знає, хто хочь чувъ про
творы руско-украинскаго письменника въ Га-
личинѣ Ивана Франка, талановитого й напи-
савшого вже чи-мало творбвъ и цѣнныхъ на
змїєсть, и чи-малыхъ на обсягъ, и гуманихъ
по ідеї, хочь трохи холодненькихъ на тонъ,
нагадуючихъ сучаснихъ нѣмецкихъ або вели-
ко-рускихъ письменникбвъ холодноватымъ ко-

лоритомъ? Хто въ нась въ Россіи знає про літературу грузинску, армянску, литовску, латишеску, естонску, фінляндску, котрї розвивають ся въ самой таки Россії? Котрый зъ петербурскихъ товстыхъ и тонкихъ журналовъ подавъ коли хочь звѣсточку про сї літературы? И мы живемо въ Россіи, а про сї літературы нѣчогъсѧнко не знаємо. Правда... Й забулись мы, що про галицко-руску літературу въ Россіи вже давненько заборонено писати й навѣть подавати усякї звѣстки про неи. Се тежь добра гарантія зъеднання зъ Галичиною, нѣчого казати: не вона вѣдрозняеть ся „отъ всего русскаго міра“, а ъѣ — ще й зумысне вѣдрозняютъ цензурными заборонами.. Отъ тобѣ й єднѣсть „всего русскаго племя“! Се вже й справдѣ якісь „недоразумѣнія“..

А дѣло въ тому, що та єднѣсть зъ Славянщиною та Галичиною въ Россіи розумѣється по стародавньому й старомодньому, якъ обрусеніе и накиданя велико-руского языка та літературы, нѣбы то широкой просвѣтньои [хиба въ рбнѣ, скажемо мы, зъ галицкою та болгарскою и т. д.]. Самъ д. Пыпинъ закидавъ уже въ свой статьѣ „Особый русскій языкъ“, що Галичинѣ добре було-бѣ прийняти велико-рускій літературный языкъ, и теперь вѣнѣ радить д. Огоновскому „вступить въ тѣсный союзъ съ самой крупной изъ славянскихъ літературъ [а польска? хиба не така „крупная“?] літературою великорусскаго народа“. Д. Пыпинъ просто таки трохи церемонитъ ся и нелогично навѣть говорить. Заступивши дорогу для широкой украинской літе-

ратуры и заперши їв въ рамки провінціалізма и популярства, доказуючи, що на Українѣ повинна бути широкою тольки література велико-руска, д. Пыпинъ симъ самимъ дає догадатись Галичанамъ, щобъ и вони приймали сю широку літературу, а свою завели въ тѣсненькі рямки австрійского провінціалізму. Славянофілы хочь принаймнѣ щирѣйші: тѣ просто кажуть, щобъ Славянщина й Галичина безъ церемоніи, занедбавши свои літератури, приймали велико-русій языкъ, якъ науковий, и велико-руску літературу. Але д. Пыпинъ забуває, що Галичина не въ россійской державѣ, а въ Австрії, въ нѣмецкій Австрії, де істнує ще ширша и вольна вѣдъ цензури нѣмецка література, вѣдъ котрої й пôшла сама велико-руска література, зъ котрої набрались силы и Бѣлинскій, и такъ званій „люди сороковыхъ годовъ“ — вѣдъ філософіи Гегеля. А вивчитись по велико-русски „въ одинъ часъ“ — се фікція! Велико-русій языкъ треба вчити довго, а читати велико-русій книжки зъ товетами лексіконами, якъ Словарь Даля або Академической Словарь, не зовсімъ дог҃дно.

Вѣднци сього треба сказати, що історія руско-української літератури — тѣ ідеї й напрямокъ, тѣ погляди, що залягли въ основѣ сїї шановної працѣ, не є результатъ урядowychъ вѣдносинъ на Українѣ до українського языка та літератури, не є результатъ неприязного до Россії впливу нѣмецкого та польского на автора „Історії рускої літератури“. Про Россію часомъ и справдѣ пишуть чи мало

и въ заграничныхъ газетахъ, подаютъ неправдивй або переинакшнй звѣстки, не разумѣютъ, якъ можна догадуватись, напрямку партій въ Россіи и ихъ тенденцій. Але, якъ каже приказка, „якъ бы Богъ слухавъ чередника, то ввесь скотъ выздихавъ бы“. Про д. Огоновскаго, прочитавши його працю, мусимо сказати, що вбнъ не зъ такихъ, щобъ слухати усякихъ чередниківъ, бо то чоловѣкъ дуже просвѣтный и володаючій дуже широкою ерудицією, выслѣдившій науково до самого dna усе, що давно писалось про українскій языкъ та літературу, що мало й має стосунокъ до історії української и до літератури. Зновъ скажемо въ-друге: Якъ дивитись на сю працю д. Огоновскаго поглядомъ зъ Петербурга, то й знайдеться въ неи щось таке, що въ Петербурзѣ не дуже сподобається; мы скажемо, що въ Петербурзѣ чи въ Москвѣ знайдутъся й такі ще погляди, що праця д. Огоновскаго — зовсімъ ненормальний появокъ, шкодливый, небезпешный, котрый треба-бъ скасувати й знищiti до останку. Але, якъ бы Богъ усякихъ чередниківъ слухавъ, що бъ то сталося на свѣтѣ зъ бѣдною худобою? Худоба и трѣснула-бъ, и луснула, и выздихала, и въ водѣ потонила бы, и въ огні погорѣла бъ, євѣ й собаки загрызли-бъ, и вовки поѣли-бъ, вѣдь неи давно не зосталось бы вѣ копыта, вѣ хвоста... Та добре, що Богъ не слухає чередниківъ, а худоба, хочь и підъ чередницкими кіями, а таки якось живе. На нашъ поглядъ, праця д. Огоновскаго є здобутокъ широкого вивчення джерель, філологічныхъ выслѣдовъ про укра-

инскій языкъ Міклошича, Максимовича, Потебнѣ, Срезневскаго, Житецкаго, историчныхъ праць М. Костомарова, В. Антоновича, исто-рично-етнографічныхъ праць М. Драгоманова та Антоновича, Метлинскаго, Максимовича, Цертелева, Кулѣша, докладныхъ выслѣдовъ народнои поезіи и давныхъ книжныхъ лите-ратурныхъ памятниківъ. Для насъ — въ неи й слѣду нема нѣ польского, нѣ нѣмецкого вплыву, нѣ вплыву духовиціи, нѣ вплыву роздратованого протеста зъ причины прине-вольного й пригнобленого становища украин-скаго языка та украинской літературы въ Россіи, про що мы заразъ и довѣдаємось.

II.

Д. Огоновскій, приступаючи до своеї исторіи руско-украинской літературы, попе-редъ усього розказує загально и коротенько про долю украинской народности, про ївъ на-ціональну самостойнѣсть, про самостойнѣсть украинскаго языка и його окремибѣсть вѣдъ польского, а ще бѣльше вѣдъ велико руского. Сей початокъ книжки д. Огоновскаго намъ здається нормальнымъ, зовсімъ на своему мѣсци, хочь вонъ має тонъ трохи полемічный. Сей початокъ книжки в резюмѣ, здобутокъ усієї давної полеміки про самостойнѣсть укра-инской народности та украинскаго языка зъ усякими супротивными на се дѣло поглядами. Само по собѣ, що й ся вчена давня полеміка, выкликавши мѣжъ украинскими етнографами, историками, фіологами та публицистами цѣ-

кавбѣсть до выслѣдовъ украинской народности та самостїйности украинскаго языка, повинна ввѣйти въ змѣсть украинской исторіи літературы. Д. Огоновскій и починае зъ сього свою „Исторію руской літературы“, написавши въ переднѣмъ словѣ свои працѣ коротенькій здобутокъ сього всього.

Свою літературу — каже д. Огоновскій — має той народъ, въ котрого є своя исторія, свой свѣтоглядъ и свой языкъ. Літературне житя въ нього не загине, хочь-бы вонъ втративъ політичну самостїйность, не вважаючи на ворожї силкуваня усякихъ зъеднувачївъ, котрї тольки морочать своихъ слабѣйшихъ братовъ. Д. Огоновскій спираеть ся на слова Костомарова, котрый писавъ, що нема въ свѣтѣ нещасливїшаго языка, якъ языкъ украинскій. Вѣки минали, и усѣ визнавали, що є въ свѣтѣ украинскій народъ и його мова; московскій царѣ обертались до сього народа зъ своими грамотами и звали його „малороссійскимъ народомъ“, и для зносинъ зъ нимъ та розумѣння його языка въ Москвѣ при „Посельскому Приказѣ“ держали перекладачївъ... Але въ недавнї часы книжнї мудрагелї выгадали, неначе-бѣ то „малороссійскаго“ народа нема и нѣколи не було, а на Українѣ живе такій самый народъ, якъ въ Москвѣ, въ Тверѣ и т. д. Далѣ д. Огоновскій каже, що украинскій народъ втративъ свою автономію, добуту кровью и затвержену умовами, а його молодчій и дужчій братъ [Великороссъ] користується його стародавньою літературою, ще й усякі Катковы розпочали давненько „обрусеніє“ на

Украинѣ, а зъ зъ 1876 року зовсѣмъ запинено українській літературный рухъ. Д. Огоновскій узнає українську національність окремою вѣдъ польской та велико-руской, українській языку такъ само визнає за самостойний языкъ, окремый вѣдъ польского и велико-руского; вѣнѣ, слѣдкомъ за вислѣдами Н. Костомарова въ статьї „Двѣ рускія народности“, визнає, що є двѣ рускія народности: мало-руска и велико-руска. Хочь се дивовижно, — каже д. Огоновскій, — що зъявилось двѣ рускія народности, але хто-жъ виненъ, що царь московскій перейняли имя Русь вѣдъ Київа и перенесли його на свою державу, та що наша батьківщина [Україна й Галичина] втратила свое давне іменя, котре заступило теперъ слово „Україна“.

Посля сього д. Огоновскій показує, якъ формувались двѣ рускія народности: що славянське племя південне въ Київщинѣ, на Волинѣ й въ Галичинѣ и т. д. зъ-давна, зъ IX. й XI. вѣку звало ся „Русью“ и „Русинами“, а славянське племя на півночи, въ землі Суздалської, Ростовскої — Радимичъ та Вятичъ зъ XV. вѣку називались назвищемъ „Москва“. Радимичъ та Вятичъ осільсь мѣжъ Фіннами, взяли перевагу надъ ними, перемѣшались зъ ними; въ тѣ краї посовувались славянські колоністи зъ Новгорода, Смоленска та Південної Руси. Славянска порода перемогла фінскую — и вийшло племя велико-руске по національноти зъ перевагою славянской крові, — вѣдъ того Великороссівъ не можна вважати за фінське чи туранське племя. Показавши

етнографічно нарбоністъ и вбдмъни сучасного типа Великороссбвъ та Українцвъ, д. Огоновскій констатує, що нѣякі ворожі силы панславістбвъ нѣякими таранами не побьють природныхъ національныхъ правъ українскої народности та языка, и пбслія того вбъ збирає научній здобутки філологбвъ: Міклошича, Лавровского, Срезневского, Даля и т. д., доказувавшихъ самостойність українскаго языка, зрѣкаючи гадки тыхъ, що визнавали українскій языке за нарѣчя, приробнюючи його роль до ролъ ніжньо-нѣмецкого діялекта, на котрому вже зачинаеться література. Д. Огоновскій приробнює українскій та велико-русскій языке до сѣмьи англо-саксонскихъ языковъ: нѣмецкого, датскаго, шведскаго, и до сѣмьи романскихъ языковъ: французскаго, испанскаго, італіянскаго, португальскаго.

Українскій языке и украинска література мають умовы для розвитку, — каже далъ д. Огоновскій. Сама украинска література заснована на багатому ґрунтѣ народнои мовы та народнои поезіи, якою не може похвалитись нѣ одинъ славянскій народъ, а на Українѣ и въ Галичинѣ вже наставъ частъ національной самосвѣдомости. Чутя національной самосвѣдомости та національного розбудженя прокинулось, и самостойна украинска література й збстанеться вже такою на будущій часы, не вважаючи на всякий притиски та претичини.

Увесь змѣстъ въ передньому словѣ исторіи україно-русской літературы д. Огоновскаго не має въ собѣ нѣчого не ясного, не вы-

разного, або высловленого навманя. Усе, що тамъ сказано, усе є ввібдъ зъ попередныхъ и вже доволѣ давнихъ научныхъ праць, зъ полемічныхъ статей по історії, етнографії и языку України. Хто слѣдкувавъ за тими працями, напавши на спасенну думку національного відродження України, той знає, що все сказане д. Огоновськимъ є наукова щира правда. Однаке д. Пыпинъ не у всьому згоджується зъ поглядами д. Огоновського. Вонъ нѣчого не закидає проти самостйності українського языка, бо, якъ чоловѣкъ зъ широкою ерудицією, вонъ не може навѣть сього зробити. Але все таки видно, що йому въ поглядахъ д. Огоновського и те, и се не подобається, и те не такъ, и тутъ не такъ, и тамъ не зовсімъ такъ... якъ бы йому хотѣлось. Вонъ полемізує зъ д. Огоновськимъ якось роздратовано, чому свѣдками стають знаки здивування та запитація, густо розсыпани въ сьому мѣсци його статьї послія деякихъ думокъ та поглядівъ д. Огоновського. И те йому давно, и се йому чудно, а попередъ усього мы скажемо, що се мѣсце полемики д. Пыпина дуже слабке відносно научности, а мѣсцями часомъ зовсімъ трапляють ся закиды ненауковий. Скрбзъ свѣтить ся ґрунтува мысль про єдиність та зъ єдинання; скрбзъ бачимо въ нього тенденцію державного принципа, котра не дає йому правдиво дивитись на дѣло и все ставить передъ нимъ въ інчому свѣтлѣ; ся то мысль и є головна причина неспокойности й ненаучности тона. Читалникъ, прочитавши сї усੰ мѣсця въ д. Пыпина, зостається ся зъ смутною

думкою въ головѣ, не пересвѣдченый, и не знает, чи йняти вѣры д. Пыпину, чи лучше не йняти...

Ось тѣ пункты, въ которыхъ не згоджується д. Пыпинъ зъ д. Огоновскимъ:

Д. Огоновскій каже, что слово „Русь“ Московскій царь вѣдняли въ Кіївской та Галицкой Руси и перенесли його на Москву, тодѣ коли Сузdalъ, Ростовъ, Москва до XV. вѣку не звала ся „Русью“. Д. Пыпинъ проти сього тезиса д. Огоновского выставляє Костомарова, который въ своїй працї „Двѣ русскія народности“ нѣбы-то не доходивъ до такихъ выводовъ, что Московскій царь вѣдняли назвище „Русь“ вѣдъ Пбвденной Руси и загарбали його себѣ, назвавши такъ свою московску державу. Таку думку — каже д. Пыпинъ — взявъ д. Огоновскій таки простѣсѣнко въ звѣсного польского етнографа Духинскаго, дуже ненависнаго для Великороссій за свою гадку про те, что велико-руске племя — не славянске по крови, а туранске, чи фінске. Розгорнемо студію Костомарова и прочитаемо, что вбнъ пише про сю — якъ каже д. Пыпинъ: „нелѣпую“ — недоладнюю думку д. Огоновскаго.

„Коли першій етнографъ [Несторъ] — каже Костомаровъ — перелѣчуючи своихъ Полянъ, Древлянъ, Улучевъ, Волынянъ, Хорватовъ, не давъ имъ усѣмъ одного йменя, вѣдмѣнного вѣдъ инчахъ Славянъ рускої землѣ, то имъ дала його швидко потомъ исторія. Се ймена — Русь, йменя зъ-початку Порусско-варяжской купки, сѣвшои середъ одного зъ паросткѣвъ пбвденно-русскаго народа и швидко

ассімільованои нимъ. Вже въ XI. вѣку се прôзвище перейшло на Волынь и на теперѣшнюю Галичину, тодѣ якъ ще воно не переходило нѣ на пôвнічно схôдъ, нѣ до Кривичївъ, нѣ до Новгородцївъ. Вже ослѣпленый Василько, сповѣдаючись въ своихъ замѣрахъ присланому до нього Василію, говорить про плянъ мсти-тись надъ Ляхами за землю „русьскую“ и зруд-нувати не Кіївъ, але той край, що присвоивъ пôсля того назвище „Червона Русь“. Въ XII. вѣку въ земли Ростовско-Сузdalской пôдъ „Русью“ розумѣли взагалѣ пôвденно-захôдъ теперѣшньои Россіи [Кіївщина, Волынь, Пoдоль] въ зббрному розумѣнню слова. Се прôзвище, вôдмѣнне для інчихъ славянскихъ ча-стокъ, стало етнографічнымъ прôзвищемъ у-краинского народа... Прôзвище „Руси“ тепе-рѣшнього украинского народа дйшло и до чуж-жоземцївъ, и всѣ стали звати „Русью“ не всю федерацію славянскихъ колїнь на території теперѣшньои Россіи, що склалась, вôдъ часу прибутия Варяговъ Руси, пôдъ верховенствомъ Кіїва, але властиво пôвденно-захôдъ Россії, заселеный тією часткою славянского племя, котрому теперь присвоюеться назвище Южно-руского або Мало-россійского. Се назвище такъ и пôшло зъ наступаючими часами...“

Коли-жъ Литва злучила Славянъ усієи захôдньои частки рускои землѣ въ одно полі-тичне тѣло и дала имъ нове прôзвище — Ли-тва, „то се прôзвище, каже Костомаровъ, ста-ло тôльки прôзвищемъ бѣло-руского краю и бѣло-руской народности, а пôвденно-руска на-

роднобѣсть збсталась зъ своимъ давнимъ звычнымъ назвищемъ Руси.“

„Въ XV. вѣку вѣдрѣзялись на території теперѣшньои Россіи чотири выдѣлы схѣдно-славянскаго мира: Новгородъ, Литва, Московія и Русь; въ XVI и въ XVII. вѣку, коли Новгородъ бувъ стертый, — Московія, Литва и Русь. На сходѣ йменя Руси приймалось якъ національность сієи загальниои славянской сѣм'ї, подробленои на частки; на пѣвденно-заходѣ — се було йменя паростка сієи сѣм'ї... Кіянинъ, Волынецъ, Червонорусъ — були рускіи по своїй мѣсцевости, по вѣдмѣнности свого народнаго, супольного и домашнаго побуту, по норовахъ и звычаяхъ“ [се-бѣ то по національности, дадамо мы].

Далѣ Костомаровъ веде свою думку, що доки центръ руского племя бувъ на пѣвдні, доти Украина мала назвище Руси, а якъ тольки на пѣвночи зъявивъ ся інчій центръ, въ Москвѣ, то вонъ взявъ собѣ, наче потягъ за собою и пѣвденне назвище Руси, и въ Московії воно стало ся тымъ, чимъ було на пѣвдні: се-бѣ то назвищемъ національнымъ и державнымъ.

Тодѣ — каже Костомаровъ — пѣвденъ збставъ ся нѣбы безъ назвища; його мѣсцеве йменя, вживане другимъ народомъ, тольки якъ загальне, стало ся для останнього тымъ, чимъ попереду було для першого. Въ пѣвденно-рускаго народа було неначе вкрадено [„похищено“] його прозвище.... и вонъ бувъ повиненъ знайти собѣ инче назвище...“ [Истори-

ческія монографії Н. Костомарова, т. I., стор. 230—231.]

Мы зоставляемо самимъ читалникамъ помѣркувати й довѣдатись, вѣдъ кого д. Огопновскій перейнявъ свои погляды: чи вѣдъ Духинскаго, чи вѣдъ Костомарова, — за кого говорить Костомаровъ: чи за д. Пыпина, чи... противъ самаго-жъ Пыпина. Не можемо не додати того цѣкавого факта, що назвище Русь, принесене Варягами въ Кіївску землю, пôшло широко, розповсюднилось, стало на теперѣшній Українѣ та въ Галичинѣ и справдѣ національнымъ и жило тамъ доти, доки пробували тамъ князѣвъ зъ колѣна Рюрикового, а потомъ поукраиненій князѣвъ Литовскій, заступившій ихъ мѣсце. Запанувала на Українѣ Польща. Потомки тыхъ князѣвъ то щезли, то сполячились, а зъ ними разомъ неначе скрбъ землю пôшло те старе прôзвище. Якъ тольки виступила на историчну сцену Козаччина, що виникла зъ масъ, зъ народа, — зъ нею разомъ виникає инче назвище для Пôвденної Руси, назвище „Україна“, котре ще въ 1187 роцѣ споминається въ Кіївской лѣтописи. Слово „Русь“ йшло зъ-верху, вѣдъ князѣвъ, дружини, вѣдъ аристократії; слово „Україна“ вийшло зъ-низу, вѣдъ народа, неначе воно тайлось въ масахъ и выринуло на свѣтъ зъ Козаками. А зачатокъ Козаччини самъ Костомаровъ вважає дуже ранимъ, може належачимъ до XI. або XII. вѣку, хочъ воно исторично виступило на сцену зъ початку XVI. вѣку. Гетьманы титулували себе гетьманами України, и въ козацкихъ думахъ скрбъ ба-

чимо слово „Україна“. Се слово ще не забулося и до сього часу: його ще памятають въ Кіївщинѣ старї дѣды, хочь молоде поколѣнїя вже забуло його, але не вживав назвища „руській“ для назначування своєї національності. „Руській“ — теперъ на Українѣ въ народѣ значить — Великороссъ. Вже й польскій король Степанъ Баторій зъ кронцемъ XVI. вѣку въ своихъ маніфестахъ титулувавъ себе королемъ польскимъ... и великимъ княземъ України Кіївской, Волынськой и Брацлавской. Зъ московскихъ царївъ першій Олексій Михайловичъ титулувавъ себе царемъ „всѧ Великія, Бѣлля и Малая Руссії“, се вже тодѣ, якъ Богданъ Хмельницкій вбддавъ йому властиво звану давню Русь, се-бѣ то Україну. И выйшла цѣкава стычка тыхъ назвищъ: Богданъ Хмельницкій дає въ пôдданство московскому цареви Україну, а московскій царь приймає ївъ якъ Русь, а се просто по давньому династичному князївскому назвищу Рюриковичївъ, се-бѣ то сказати, по фамільнй князївской традиції, хочь царь добре знає, що Богданъ титулувавъ себе гетьманомъ Україны. Назвище Русь ще до того переходило и по традиції книжнй. Коли, якъ каже д. Пыпинъ, слово Москва, Московія було мѣщеве [областное], якъ, на прикладъ, слово Сузdalъ, Новгородъ и т. д., а взагалѣ и сї усѣ пôвнічнї області звались Русью, то чомъ же московскій царѣ Иванъ III. и Иванъ IV. Гробный, котрой вже збралі майже усѣ велико-русскій князївства до купы, скўшили ихъ въ одну державу, все-таки не называли своєї державы „рус-

скою", Русью, и все титулували себе московскими царями, ажъ поки московскій царь Олексій Михайлович не привернувъ до своего царства давньої Руси — Україны? А тому, що слово „Русь“ на пбночи, якъ каже Костомаровъ, не стало ся національнимъ та народнимъ прбзвищемъ, а тольки було загальнымъ, се-бъ то фамільнымъ, династичнимъ у князъвъ, та книжнимъ, традиційнимъ, и то все-таки вбдъ Пбденної Руси та вбдъ побденихъ письменниковъ. Саму Гетьманщину, се-бъ то Чернигбвщину та Полтавщину, царъ охрестили Малою Русью зновъ по своїй фамільнбй традиції, хочь Малою Русью ще до того часомъ звали теперѣшню Галичину. Ще гетьманы титулувались гетьманами України, а Петро Великій, ламаючи автономію ъвъ пбсля Мазепы, зав'въ на Українъ „Малороссійскую Коллегію“.

Поглядъ д. Огоновского, якъ формувалось велико-руське племя, дуже не подобається д. Пыпинови, та ще й тымъ, що д. Огоновскій велико-руське племя часто назначає словомъ: „Москва“, що запроваджує и спрavдъ плутанину и велико-руського письменника може збити зъ пантелику. Хто не знає вживання сього слова въ Галичинѣ, тому и спрavдъ здається ся, якъ здалось д. Пыпинови, що Москва [городъ — царство] була ще тодѣ, якъ городъ Москва не бувъ збудованый, на що й спирається д. Пыпинъ и нарѣкає на д. Огоновского, розумѣючи слово „Москва“ не якъ велико-руське племя, а якъ мѣсто Москва. Але се поббчня рѣчь. Дѣло въ тому, що д. Пыпинъ нѣякъ не хоче

узнати, що велико-руське племя вийшло зъ мѣшанины колоністовъ новгородскихъ, кривичскихъ, українскихъ, Радимичѣвъ та Вятичѣвъ зъ фінскимъ та усякими угро-татарскими народами. Бонъ каже, що науково не можна довѣдатись, щобъ тѣ народцѣ розтали и примѣшились до Славянъ, — що тѣ народцѣ черезъ тисячу лѣтъ ще й доси цѣлї, якъ на прикладъ Мордва, Чувашъ, Зиряне, Корелъ, — що руське племя могло ихъ вбдсунути, витиснути зъ ихъ мѣсця, и вже могло поглинути ихъ тодѣ, якъ обстутило ихъ зо всѣхъ боковъ. Сказавши, що д. Огоновскій узнає въ Великороссію перевагу славянской крови надъ фінскою и тымъ нѣбы знімає зъ Великороссію духинщину, д. Пыпинъ не втерпѣвъ, щобъ не сказати, нѣбы то въ своихъ выслѣдахъ д. Огоновскій таки натякнувъ, що въ елементахъ московского племя бувъ „пбвъ-дикій Фінъ“, се-бѣ то на спосѣбъ гадки Духинскаго, и що його теорія якась середня мѣжъ духинщиною и серіозною критикою.

Заглянимо въ творы Костомарова и мы побачимо, що д. Огоновскій и въ сьому йде слѣдкомъ не за Духинскимъ, а за Костомаровимъ.

„Одно, що мы знаємо про пбвиочно-схôдъ, — каже Костомаровъ, — се те, що тамъ було славянске залюднїння середъ Фіннівъ зъ значною перевагою надъ останнimi...“ [Історич. монографіи Н. Костомарова т. I, ст. 236.] Розказавши про те, що й теперѣшнїй Новгородцѣ языкомъ и вдачею дуже близькї до Українцевъ, неначе се Українцѣ, тольки-що вивчив-

шій велико-русій языку, та ще й негараздъ, Костомаровъ каже: „Въ земли велико-русской згодомъ стала ся перемѣшка народныхъ елементовъ, ставъ ся процесъ перетвору фінскихъ народностей и примѣшка Татарь, бували приневольній адміністративній переселенія, въ конці всього посувалось залюдненія само по собѣ вѣдъ побночи на побдень та на схѣдъ зъ промысловыми замѣрами; не вважаючи на се все, системы, зъ которыхъ выформувавъ ся велико-русскій край, мають до сього часу неоднакову фізіономію.“ [Историч. монографії Н. Костомарова т. I, стор. 35, 36.]

Схожій зъ симъ погляди примѣчаємо и въ велико-руского историка Корсакова въ його книжцѣ „Весь, Меря и Ростовское княжество“.

Не будемо вже й выводити, за кимъ иде слѣдкомъ д. Огоновскій: чи за Духинскимъ, чи за Костомаровымъ та Корсаковымъ... Се дѣло само по собѣ видно. Коли се сказалъ Костомаровъ та Корсаковъ, то се нѣчого ще, але якъ ихъ погляди выявивъ д. Огоновскій, австрійскій підданый, та ще зъ того краю, де живъ Духинскій, де тхне духинциною, — то воно вже й выйшло трохи обидно, и вже здається ся духинциною!

Що въ велико-рускому плем'ю є чи-мала примѣшка фінска и татарска, то се фактъ, проти котрого сперечатись не приходить ся. Само по собѣ, що въ плем'ю переважає славянскій елементъ, бо вонъ, втягуючи въ себе иначій народній елементы, наддавъ имъ христіянску вѣру и свой языку. Се перетворенія

стало ся давно въ давній земли Суздальской та Ростовской, де вже й слѣду не зостало ся вѣдь давньои Весь та Мерь. Самъ д. Пыпинъ въ свой „Исторіи славянскихъ литературъ“ казавъ: „Въ північній частцѣ руского народа ще въ старому періодѣ почало ся поглинання фінскихъ расъ въ теперѣшній середній Россії.“ [Исторія славянскихъ литературъ А. Пыпина, ст. 305.] Сей перетвръ чинить ся и теперь, сказати-бъ, на нашихъ очахъ. Въ Тверской губерніи, сусѣдній зъ Московскою, живуть ще оазами Кореляки; починаючи вѣдь Рязанской губерніи и далѣ на схѣдѣ до Волги и за Волгою скрбъ розсыпаній, трохи не вѣдь самон границѣ Московской губерніи, оазы Мордовы та Черемисовъ и Татаръ. Въ губерніяхъ по Волзѣ й Камѣ та на Урали усякі чужородцѣ ще зостались въ великихъ масахъ. Оазы чужородцѣвъ розплывають ся въ велико-русскому племѣ й теперь, якъ тольки вони кидають свою языческу вѣру и переходить въ христіянску. Намъ навѣть траплялось бачити на Українѣ одного интелігентного Кореляка и одного Мордвина зъ Тамбовской губерніи, вже присланыхъ на Україну для обрусаеня въ роли Великороссебвъ. Прислухаючись до частого нашего змаганя зъ велико-русскими урядниками про українску народну літературу, одинъ зъ нихъ, Мординъ, — сказати правду, розумный и освѣченый чоловѣкъ и зовсѣмъ не обруситель, — признавъ ся намъ, що вонъ родомъ Мординъ. що його племя живе оазомъ мѣжъ Великоруссами, що Мордвины вже говорять поганенько по велико-руски, а жен-

щины ще й доси не вмѣють говорити по велико-руски. Въ нього навѣть майнула думка про народню просвѣту для своихъ Мордвиновъ на мордвинской мовѣ, але вонь запинивъ ся на тому, що не сьгодня — завтра сâ Мордвини стануть Великороссами. И вони й иначѣ народцѣ стають Великороссами. Тольки въ Сибїри Якуты, Тунгусы та Монголы не обрусяють ся, а навѣть буває навпаки: самій Великоросси якутять ся й тунгусять ся, якъ на Українѣ усѣ майже православній велико-русій колонії въ Херсонщинѣ поукраїнились, — якъ пише Афанасьевъ Чужбинскій въ „Очеркахъ Днѣпра и Днѣстра“. Вдержали національність тольки старовѣрскій велико-русій селитьбы и въ Херсонщинѣ и въ Чернаговщинѣ. Въ Кіївщинѣ, коло Черкасъ, де стоить старовѣрскій манастирокъ, старовѣрска селитьба въ селѣ Балаклеї чисто поукраїнилась въ мовѣ и костюмѣ, вдержавши одначе свою стару вѣру.

А отъ маємо зразокъ въ літературѣ велико-руській, якимъ языкомъ говорять русьючій Пермяки въ Пермской губернії на Камѣ. Ф. Рѣшетниковъ въ своему етнографічному начерку „Подлиповцы“ обписує двохъ селянъ, Пилу та Сысоєва, и каже: „Подлиповцѣ говорять по пермяцски. Погано розумѣючи наші слова, вони хочь и вымовляють ихъ, але на скальченый способъ. Ихъ вымова й мова схожа на мову селянъ Вятской та Вологодской губеренъ. Подаемо взорецъ тієї мовы: „Ошшо живы... Печьку бы... пали, братанъ. А? Ишь стужа, витерь!“ каже Сысоїко. [Се чи-

стѣйше по велико-руски треба сказати такъ: „Еще живы. Печку бы пропотить, братъ. А? Ишь стужа, вѣтеръ.“] И сї русьючій Пермяки, хочь христіяне, але ще тихенько вѣдь священікѣвъ справляють свои языческій свята, молять ся до опудаловъ, держать образы въ коморѣ, а вѣшають на стѣны тодѣ, якъ знаютъ, что погрѣзайде въ хату. Звѣсный велико-русскій ученый Щаповъ, самъ по матери иркутской Тунгусъ, знавшій добре языки сибірскихъ народовъ, Тунгусовъ та Самоѣдовъ, каже, что тѣ релігійній чудернацкій вѣршѣ, котрѣ спѣвають велико-русскій старовѣры на молитвѣ въ своихъ капличкахъ, — то перекладъ на велико-руску мову языческихъ релігійныхъ молитовъ самоѣдскихъ та інчихъ. Очевидячки, что чужородцѣ, зрусѣвші, вдержали и тѣ молитвы та вѣршѣ разомъ зъ языческимъ обрядомъ, змѣнивши ихъ попередвій языкъ на велико-русскій и наставивши безъ мозку христіянскихъ слобъ, якъ на прикладѣ: „Богъ Саваофъ Селивановъ, Акулина Богородица, Духъ Святый накатилъ, Самъ Духъ Святый накатилъ...“

Що велико-руське племя не суцѣльне, а має въ собѣ усяку примѣшку, на се показує Костомаровъ говорячи: „Системы, зъ котрихъ сформувавъ ся велико-русскій край, мають до сього часу розну фізіономію: проїжжайте чрезъ Владимирскую губернію, черезъ се давнє князївство Сузdalьске — хиба не вѣдрѣзяеть ся тамъ мова вѣдь мовы Рязанской та Московской? Такъ само зъявляють ся вѣдно-сно сього вѣдмѣнными вѣдь Московского, Ря-

заньского та Владимирского краю давня земля Вятичвъ, край Орловскій, Калужскій, Курскій, Воронежскій. [Историч. монографії Н. Костомарова т. I. стор. 36].

И справдѣ, велико-русскій край має такъ багато вымовъ та говѣрокъ въ языцѣ, якими може похвалитись хиба Франція, сей край Кельтбвъ та Галлбвъ, де мѣжъ Кельтами та Галлами осѣлись римскій колоністы, а потомъ ще й Нѣмцѣ·Франки. По несуцѣльности й складаности зъ усякихъ расъ Великороссія дуже аналогічна зъ Францію. Якъ каже Елізѣ Реклю въ своїй Загальній Географії, ще въ кінці минувшого вѣку мѣжъ французскимъ залюдненіямъ побічної Франції були подекуди кельтскій селиться навѣть въ Сенскому департаментѣ, се-бѣ то недалеко вѣдь Парижа, але теперъ надаремно ихъ шукати: вони вже поглянутій французкою расою, або пофранцуженій. Незвичайна усяковость, плямуватость народныхъ костюмовъ, а найбольше жѣночихъ, часомъ мѣсцями въ деякихъ губерніяхъ дуже орігинальныхъ и навѣть чудныхъ, показує, що въ Великій Руси осѣлось и примѣщалось багато давнихъ цѣлыхъ народовъ, котрїй до сього часу вдержують свои народній костюми. А мы досвѣдчились самї, що костюма народъ держить ся найдовше, довше навѣть, нѣжъ держить ся свого языка та своєї вѣры. Ся пестрявость та усякость народного костюма въ Великороссії пригадує намъ неоднаковость костюмовъ въ Іспанії, — про що можна довѣдатись зъ Географії Елізѣ Реклю зъ фотографічныхъ народныхъ типовъ Іспанії, прило-

женыхъ до його Географіи. Тамъ мы бачимо народнї типы й костюмы Кастиліи, Аррагоніи, Біскай, Андалузіи, Мурсіи и т. д., все інчї та інчї, на пбвдни вже майже арабскїй, якъ и самї лица. Тї костюмы — то ще й доси живї послѣдки тихъ расъ, зъ котрихъ склало ся теперѣшне испанське, вже теперь суцѣльне племя, та збиранина зъ давныхъ Ібербвъ, Баскбвъ, потомъ римскихъ колоністбвъ, Пропансалбвъ, зовсїмъ поиспаненыхъ въ Аррагонії и ще вдержавшихъ свою провансальську національнобстъ въ Каталонії та въ частинѣ Валенсії, потомъ Вестъ-Готбвъ, а въ кінці усього и Араббвъ на пбвдни Іспанії.

Въ українському народвъ мы бачимо однаковбсть языка й народнього костюма, яку рѣдко трапляєть ся бачити въ інчихъ народахъ. Вбдъ Кавказа до Карпатъ и до Чорного моря скрбзъ въ народа та сама свита, котухъ, корсетъ, юбка, спбдниця або плахта та запаска, хустка на головѣ въ молодиць. Чорну запаску, повсюдню на Українѣ, на дѣвчатахъ та молодицяхъ, мы бачили въ Австрії, на Буковинѣ пбдъ Чернбвцями, на самому краечку українського племя, а картатї плахти, що вже выводять ся на Українѣ, мы бачили въ Кіївѣ на богомолкахъ Бѣло-русинкахъ зъ Могилевской губернії. Українську звѣсну свиту, тольки бѣлу, мы бачили на самому захбдньому краечку українського племя, въ Карпатахъ коло Криницѣ, се вже недалеко вбдъ Сандеча та Бохнѣ, де українське племя сходить ся зъ словацкимъ та польскимъ и куды й воронъ кости не заносивъ нѣ Половцівъ,

и въ Печенѣговъ, и въ Чорныхъ Клобуковъ. Се показує, що українське племя суцѣльне, а примѣшана Торкбовъ, Печенѣговъ, Половцівъ, Черкесовъ на Кубанѣ входила въ племя спорадично, маленькими купками, и тонула въ неї. Якъ звѣено зъ історії, давній нашій князь, забираючи въ полонъ половецькій селитбы, переводили ихъ въ свои князївства и садили мѣжъ Українцями, про що записано въ давніхъ лѣтописахъ и що показавъ Костомаровъ въ своїхъ монографіяхъ. Було сихъ Половцівъ, Торкбовъ и інчихъ чи-мало и въ дружинахъ чи войску князївъ Повденної Руси, але все те тонуло въ масѣ по-маленьку. Невеличку вѣдмѣну типа й костюма примѣчаємо тольки въ Карпатськихъ горянахъ. Тутъ въ середніхъ Карпатахъ можна примѣтити пестрявость, одначе тольки въ деякихъ додаткахъ та дробязкахъ костюма, а Гуцули, займаючі середину Карпатъ, ще й до того мають свїй вѣдмѣнний вѣдъ українського типу: жовтувату фарбу лица, темній великий очі и гостроватій носы. Можна догадуватись, що Гуцули — поукраїненій оазъ якогось угро-фінського племя, може Гунбовъ, може Угрбовъ. Се одинъ примѣтний оазъ якогось чужороднього племя мѣжъ українськимъ племямъ.

Ще Костомаровъ въ своїй статтї „Мисли о Федеративномъ началѣ днівній Руси“ показавъ потрѣбность порбньюючої етнографії для історії и що історія нація повинна почнатись доконче зъ сього — „зъ правдивыхъ етнографічнихъ вѣдмѣнъ та прикметъ“. „Треба — каже Костомаровъ — вислѣдити всѣ ко-

лѣна рускои народности въ цѣлбй сукупности вѣдмѣнныхъ прикметъ. Треба выслѣдити мовы й вымовы, способъ забудуваня й самого житя, одежду, харчъ, звычай, обряды, самый типъ и фізіономію народовъ, и тодѣ тольки можно добрatisь до правдивого розумѣння историчнаго житя народовъ.“

И справдѣ, порбнююча етнографія та антропологія дали-бѣ багато цѣкавыхъ и докладныхъ выводовъ и для исторіи и для науки взагалѣ. Мы покажемо взагалѣ деякій факты, кстрѣ самѣ, сказати-бѣ, памагаютъ ся на запитаня. Вѣдь чого, на прикладъ, у всѣхъ Славянъ, навѣть въ Бѣлорусбвъ и Чорнорусбвъ справляеть ся звѣсный обрядъ „святъ-вечера“ чи „кутъ та озвару“ въ вечери передъ Рѣздвомъ и передъ Водохрещямъ, а въ Великороссбвъ и въ Болгаръ його нема? Чи не скакувала його фінско-татарска раса, примѣшана до Славянъ въ Великороссіи та въ Болгаріи, куды зайдло, якъ звѣсно, зъ Камы та Волги угро-фінске племя Болгаръ, завоюовало задунайскихъ Славянъ и змѣшалось зъ ними? Може бути, що въ сїй фінско-татарской расѣ не було языческого славянскаго празника повертаня сонця на весну, празника Коляды, и вона, черезъ свою примѣшку та черезъ свой впливъ, обернула се велике славянске свято, сей великій „святый вечеръ“ на будень, або на маленьке свято зъ побокружечкомъ, якимъ теперъ є велико-русскій „сочельникъ“. Цѣка-во-бѣ знати, де йде на схѣдъ та на побнѣдь въ Бѣлорусіи та Чорнорусіи границя кутъ та озвару, сього празника святъ-вечера, и для У-

краинцівъ, и для Бѣлорусовъ та Чорнору-
совъ и для Поляковъ? Вѣдь чого велико-рус-
кї звѣснї „былины“ своїми багатьома моти-
вами схожї на мотивы пѣсень и былинъ си-
бїрскихъ Татаръ та Киргизовъ, якъ показу-
вавъ Влад. Стасовъ и якъ показує „Русскій
Вѣстникъ“ [1890 р., вересень], и то былины
кіївского цикла про князя Владимира, про
Добриню Никитича, былины, що зпинились на
далекой пївночи въ Архангельщинѣ та Воло-
годчинѣ, вже й геть-то далеко вѣдь Кіїва?
Намъ, на прикладъ, видається въ вѣchi вели-
ко-русскїй жѣночїй уббрь для головы, звѣснїй
„кокошникъ“, схожїй формою на пївъ-мїсяця-
ця, а сей кокошникъ носить увесь Китай, якъ
китайскїй молодицї такъ и чоловѣки. Зъ-вѣд-
кблъ вѣнъ уявъється и хто його занѣсъ докон-
че въ центральню и східну Великороссію, бо
въ Орловской та Калужской губернії молоди-
цї завнашуютъ голову хустками зовсїмъ по
украинскому та бѣло-русскому звычаю? Ман-
дробцѣ по Сибїри запримѣтили въ Алтайскихъ
горахъ на пївденъ вѣдь озера Байкала въ мон-
гольскихъ народцївъ характерну сорочку зъ
пазухою на-вскосы, яку мы бачимо скрбзъ на
Великороссахъ. Якій звязокъ мѣжъ сею фор-
мою костюма въ такихъ далекихъ краяхъ?
По фотографіяхъ грузинскихъ мы примѣ-
чаемо на Грузинкахъ уббрь на головѣ, ду-
же схожїй, коли не зовсїмъ такій, якъ
украинска жѣноча намѣтка на очѣпку.
Друга форма жѣночого грузинскаго убора —
вѣнчикъ зъ серпанкомъ на плечахъ зновъ схожїй на украинску дѣвочу кабалку та на ту-жь

саму намѣтку. А намѣтка — убôръ давный и поважный на Украинѣ. Хочь вона вже й выводить ся, але бабы держать ъѣ на смерть и кажутъ, что сама Богородиця ходила въ намѣтцѣ. Вдѣ чого звѣснї широкї шкурянї поясы, обкладанї чудовыми бляшками, тѣ чесресы, що ихъ носять Русины въ Карпатахъ, схожї зъ поясами Хорватовъ? А зъ лѣтописей мы знаемо, что карпатске племя Русиновъ звало ся Хорватами. Чи не жили Сербы-Хорваты колись по-за Карпатами поручъ зъ карпатскими Русинами, чи не вѣдтинали ихъ на пбвденъ Мадяры? Де, на прикладъ, взяли ся на пбвнѣчнѣй Великї Руси на селянскихъ свитахъ, на грудяхъ нашитї смужки, зовѣмъ якъ на венгерскихъ свиткахъ, котрї мы бачимо въ делікатнѣйшому фасонѣ на российскихъ гузарахъ, вже якъ войсковый мундиръ? И чого тѣ перѣтички носять въ тыхъ краяхъ, де мѣсцевї назвища, якъ Вологда, Вычегда й інчї — якъ дбзнались вченї — мають въ собѣ мадярскї суффіксы? Де взяла ся въ Новгородской губернї мова, дуже схожа — якъ показавъ Костомаровъ — зъ украинскою? Де взяли ся въ Тверской губернї въ захѣдныхъ повѣтахъ, прилягающихъ до Новгородской, слова и цѣлї фразы спеціально украинскї, якъ н. пр.: „що я кажу“ — замѣсьць: „что я говорю“, а найбôльше те характерне украинске: *що*, тодѣ якъ уся Бѣлорусія й Чорна Русь вживає: *что?* [Дивись: „Этнографический Сборникъ“ — Сказки Тверской губ.] Намъ трапляло ся бачити солдатовъ зъ Новгородской губернї й розмовляти зъ ними.

Вони вчинили въ насъ таке вражѣя, якъ и въ покойного Костомарова, своею схожостю зъ Украинцями: вымова въ ихъ велико-рускомъ языцѣ чисто украинска; багато формъ языка такъ само украинскихъ: вони говорять такъ якъ Украинцѣ, котрѣ недавно вывчились по велико-руски, якъ-разъ такъ, якъ говорять по велико-руски солдаты зъ Украинцѣвъ; ихъ типъ, темній невеличкій очи, темнуватая фарба тѣла, ихъ плавка не хапвá гестикуляція — все чисто складаетъ ся на Гродненскаго або Волынскаго Украинца, такъ, що мы спытали мимохѣть, чи тѣ солдаты часомъ не зъ Гродненской або Волынской губернії? Зъ-вѣдкобль выйшла така схожостъ?

Порѣвнююча етнографія може показати ту стежку, котрою посувалось Псковско-Новгородське племя зъ Пбвденної давної Руси до самого Новгорода, а вбѣдь Новгорода пустило колонії й селитьбы по далекої пбвночи въ Архангельской, Вологодской, Вятской та Пермской губерніяхъ. Сю стежку вже й теперь назначає порѣвнююча етнографія й антропологія, хочь вона ще дуже слаба. Украинске племя найдалѣ посунулось взызубнемъ на пбвночъ въ Гродненской губернії, де воно доходить по-за Слонимъ до Бѣлостока. Гродненскій Украинецъ носять чорну свиту и чорну низеньку смушеву шапку зъ суконнымъ синимъ або чорнимъ закруглянымъ вершкомъ. Заразъ за ними на пбвночъ наступаютъ Чорнорусы въ Виленской губернії та въ Новогрудскому повѣтѣ Минской губернії зъ такимъ самымъ смуглозватымъ типомъ, зъ такимъ самимъ темнымъ

костюомъ, якъ и Гродненскій Украинцѣ, але вже зъ дзеканамъ въ вымовѣ, хочь ихъ лекіка въ мовѣ бблѣше украинска, нѣжъ въ Бѣлоруссіи Могилевской губерніи; вони переходить захѣдню Двину и доходятъ до Псковщины, де вже стежка до Новгорода, и на пѣвнѣчъ по-за центральною Великороссіею до Урала вся обсыпана украинскими словами вже въ велико-русскому языцѣ, нѣбы якимись послѣдками й скаменѣлостями давнього языка сього краю, чого мы не примѣчаємо въ центральнай Великороссіи, въ давнай земли Сузdalско-Ростовской та Московской. Треба подивитись на спісъ такихъ архаичныхъ слѣвъ, приложенныхъ до зборника пѣвничныхъ „Былинъ“ выданныхъ Гильфердингомъ, де выстрѣнете такї спеціяльныи украинскій слова, якъ н. пр.: „скраня“, „вѣхотъ“, „віхотъ“ и т. д. Якъ говорять самовидцѣ, що пробували въ тыхъ краяхъ, типъ людности тыхъ краевъ темнуватый, зъ темнуватыми пѣденными очима, и навѣть можна прамѣтити, де сей типъ сходить ся зъ центральнымъ велико-русскимъ, неначе неоднакова вода зъ двохъ рѣчокъ зливаеть ся до-купы. Звѣсный велико-рускій цакль „былинъ“ дуже давнихъ, записаный Рыбниковымъ та Гильфердингомъ, зберѣгъ ся на далекой давнай Новгородской земли мѣжъ тѣ давними колоністами въ Архангельской та Вологодской губерніи. А въ сихъ „былинахъ“ оповѣдається ся про давній Кіевъ, про князя Володимира, про його двбръ, про його двбрскихъ богатирѣвъ, про Добриню Никитича й інчихъ. Хочь Влад. Стасовъ и інчї вченї

доказують, что въ тыхъ былинахъ Кіївъ выходитъ якійсь мітичный, и что въ нихъ багато дѣ-чого, перенятого зъ пѣсень сибѣрскихъ Татаръ, але все-таки видно, что грунтъ въ былинахъ — историчный, що въ нихъ выспѣвуться герої, записани въ лѣтописяхъ, що колись праپредки Новгородцівъ та Архангельцівъ жили въ Кіївщинѣ, бачили двбръ князя Володимира, його теремы, його пиры, и, зайдовши на далеку побнѣочь, вдержали до нашого часу сї неначе-бъ археологічній скаменѣлости, котрї може колись утворились коло давнього Кіїва, занесеній вбдъ Кіїва на побнѣочь. Такъ то треба сказати, що порбньююча етнографія та антропологія багато дала-бъ и для науки и для наасъ Українцівъ цѣка-выхъ и користныхъ добутківъ. Антропологи недавно высльдили, на прикладъ, що въ Віртемберзѣ въ нѣмецкій расѣ є два антрополо-гічній типы: одинъ типъ череповъ тевтонскій, нѣмецкій, а другій римскій.

Въ Великопольщі на прускій граници, надъ рѣчкою Просною підъ Калишемъ въ не-дѣлю або въ свято стрѣчаєте вы парубківъ: на нихъ суконный жупанъ, чисто такій, якій носять на Українѣ; на головахъ смушевій си-вій високій шапки зъ маленѣкими суконными чорными вершечками, а зъ-верху пришитій червоній стрѣчки якъ-разъ такъ, якъ приши-вають на весіляхъ на Українѣ въ Кіївщинѣ стрѣчку до шапки бояре. Наасъ такъ вразила ся схождѣсть, що намъ здало ся, що то укра-инскій бояре десь въ Кіївщинѣ вертають ся зъ весіля. Тымчасомъ въ сьому краю чоловѣки

скрбъ зъ-дебблшого носять на головахъ нѣмецкій картузы. И рядомъ зъ парубками, бачимо, йдутъ велико-польскій молодицѣ въ синихъ суконныхъ юбкахъ зъ выкладчастыми широкими комѣрами, зовсѣмъ въ такихъ, які носять молодицѣ въ Кіївщинѣ та на Волынѣ, де сї юбки звуть ся на Украинѣ жупанами або юбками зъ вусиками, се-бъ то зъ чорными шнурками, нашитыми зъ-заду по лініяхъ розрѣзѣвъ звѣсного сѣртука. И сей характерный костюмъ разомъ переносить вашу думку на Украину... Цѣкаво знати, якъ широко разповсюдненый сей костюмъ въ Великопольщи, въ самому осередку Польщѣ, мѣжъ тымъ якъ зъ-краю Польщѣ на сходѣ Мазуры, прилягаючій до Українцѣвъ по усѣй ихъ етнографічній границы, носять звѣсній кожному угластій конфедератки зъ чотирма рѣжками. На Krakусахъ бачимо звѣсній краковскій жупанъ зъ полами, підбитыми чорною або бѣлою матерією, а Седлецкій Мазуры всѣ носять сѣрый чисто нѣмецкій довгій до пять сѣртукъ зъ гузиками на грудяхъ и зъ заду. За Krakусами та Мазурами йде смугою высока галицка та седлецка русинска смушева шапка, котра въ Седлецкій губернії зъ синимъ суконнымъ верхомъ а зъ-заду розрѣзана на двое, такъ що кѣнцѣ, неначе вуха, вѣдстя вѣдь шапки и звѣшують ся въ-низъ. А далѣ за Брестомъ врѣзується ся клиномъ ажъ до Житомира повстяна магерка, бѣло-руской формы, тольки темно-рудого колъору; ся магерка въ Овруцкому повѣтѣ вже бѣла, такъ що Овруцкій Украинецъ, при мовѣ чисто у-

краинской, своею бѣлою свитою та магеркою схожій на Минского Бѣлоруса, що за Припетью вже вонъ дзекає по бѣло-рускому.

Украинскій добровольцѣ, що побували въ Сербіи и бачили сербскій оселѣ та хаты, писали, що сербскій хаты та дворы зовсімъ схожій на украинскій: передъ хатами въ квѣтникахъ підь вікнами садять навѣть любистокъ, руту та мяту, а въ хатахъ передъ образами висять папіровій голубы на ниточкахъ, причепленыхъ до стелѣ, зовсімъ на украинскій ладъ. Двбръ, забудуваня, хата въ Сербії мѣсцями, якъ писали добровольцѣ, такій схожій на украинскій, що можна було помылитись, приймаючи сї господарскій обставини за украинскій. Дѣвоцкій болгарскій уббръ зновъ дуже схожій зъ уборомъ украинскихъ дѣвчатъ: на головахъ вони носять вѣнки зъ квѣтокъ и такій самій шерстяний хвартухи чи попередницѣ, тольки ще пестрявѣйшій нѣжъ украинскій, носять такою самою формы запаски чи плахты. Сї болгарскій запаски чи плахты, картатій зъ взорцями на квадратики, такъ схожій зъ украинскими, що вони на Басарабії и навѣть въ Кіевѣ продаються на базарахъ, якъ украинскій плахты, и вживаються якъ шерстяний килимки. Ихъ привозять зъ Болгарії и розносять на плечахъ та продаються по украинскихъ городахъ, мѣшаючи зъ мѣсцевыми украинскими виробами. И ще цѣкальный фактъ, що кольоры сихъ болгарскихъ плахтъ близчій не до побденно-кіевскихъ, де плахты темнѣйшій, а до побнічно-украинскихъ полесскихъ, черниговскихъ та могилевскихъ зъ кольорами яснѣйшими, червонуватыми та бѣлу-

ватыми... Зновъ на Днѣпрѣ коло Бендеръ намъ траплялось на колоністахъ Болгарахъ бачити довгій свиты, якъ отъ нашій звѣсній кобеняки чи кереѣ, облямованій й общитій на станѣй на краечкахъ поль вузкими синими стьожечками. Ся розмальована болгарска свита зновъ пригадала намъ розмальоваву свиту галицкихъ Русиновъ, тольки въ Галичинѣ вживають ся для обшивання стьожки не синій, а червоній. Смушеву чорну шапку високу, трохи гостроверху, яку носять Українцѣ на Подолѣ та на Басарабії, вживають и Болгаре. Типічну українську бѣлу хатку зъ вѣкнами на чотири шибки намъ траплялось бачити и въ Великопольщи на прускій граніці, межъ звичайними хатами въ Польщі зъ вѣкнами на шесть шибокъ, и навѣть зъ вѣконъ вагона мы заглядали ї въ Псковской губернії.

Українска пѣсня йде на північъ далѣ чистої української етнографічної границѣ. Зъ зборниківъ бѣло-рускихъ та чорно-рускихъ пѣсень Шейна, Романова, Безсонова, Запольского, Зинаиды Радченко, Янчука — мы бачимо, що въ середній Минщинѣ, въ Віленщинѣ та въ південній Могилевщизнѣ йде майже вся лірична пѣсня, колядка, щедрівка й приказка, навѣть весільна пѣсня чисто українська; а далѣ на північъ Бѣлорусія ї ще набереть ся добрихъ двѣ третини, и тольки за західною Двіною до епічнихъ формъ та вѣршівъ української пѣсні цѣкаво примѣшують ся й приплѣтають ся епічнѣ форми й вѣрші велико-руской не рифмованої пѣсні. А далѣ на північъ въ Новгородской, Вологодской,

Вятской губернії розсыпались въ велико-русской мовѣ чисто украинскій слова зъ характернымъ украинскимъ і замѣсцъ ꙗ — геть ажъ до Бѣлого моря и до Уральскихъ горъ. Сю змѣну ꙗ на і мы бачимо и въ Хорватовъ..

Такъ то мы бачимо, приклавши методъ порбнюючои етнографії, сказати-бъ, тольки летомъ, кидкому ока, що етнографічній прикметы украинской расы розкинутї далеко ширше вѣдъ самой границѣ украинской расы, — що вони, якъ тоневській корѣнчики, розкинули ся широко кругомъ Украины по-за ъѣ етнографичною границею, йдуть далеко й надто далеко кругомъ неи, и сї прикметы такї, котрї становлять въ самой Українѣ дуже вyrазнїй орігінальний вѣдмѣны украинской народности та національности. Се все показує, що украинска національність давня самостойна, самобутна, коли характерній прикметы ъѣ мы примѣчаємо й теперь въ далекихъ вѣдъ неи краяхъ Славянщины розсыпанї на далекому й широкому просторѣ неначе радіосы. Тутъ мы бачимо не мертву лѣтопись на мертвѣй мовѣ, — хочь и въ мертвыхъ лѣтописяхъ багато слѣдбовъ украинского языка, — тутъ мы бачимо цѣкаву живу лѣтопись, зъ живыми формами украинской національности, котрои вѣякій переписчики та орударѣ вынародовлѣння не мають змоги й силы посувувати. И намъ чуднїй забаги, на прикладъ, польскихъ шовіністовъ и ихъ претенсіи на полонізацію украинского племя, сього нѣбы-то паростка польского племя, сього паростка, котрый въ-двоє бôльшій за same польске племя, не прилѣчу-

ючи до нього навѣть Бѣлорусовъ та Чорно-русовъ. Чудными здають ся намъ забаги на „обрусеніє“ Українны велико-рускихъ славянофілобвъ и ихъ усякї теоріи, гадки та выгадки, не маючї навѣть нѣякого научного грунту.

Чи залѣгъ въ велико-русской расѣ „дикій Фіннъ“, чи не залѣгъ, якъ каже д. Пыпнъ, а виходить, що д. Огоновскій, йдучи за Костомаровымъ, все-таки правѣйшій. Фінско-татарска раса, сусѣдня зъ велико-рускою зъ давнихъ давенъ, увбогналась въ Велику Русь вызубнями, клинами та оазами, а усяке сусѣдне племя зробить доконечне свой вплывъ на друге, и расовый и ідейный, чи добрый, чи поганый. Се скрбъ такъ буває й бувало зъ давнихъ давенъ: перейманщина мѣжъ сусѣдними народами скрбъ буває, чи буде ся перейманщина самохбтна, а то й приневбльна часами...

Великоруссамъ дуже не подобаеть ся чогось ся примѣшка, не подобаеть ся навѣть, коли въ ихъ присутности говорять про сю примѣшку, такъ що мы знаємо про сю ихъ слабость и въ ихъ присутности у насъ принято за незвычайнѣсть навѣть говорити про те. Се є прикмета національної гордости та якоись національної чести, а може інча форма національної нетерплячости, якасъ историчня.. Для Українцївъ байдуже, коли при нихъ говорять за примѣшку до вхъ расы усякихъ Торкбвъ, Берендѣвъ, Половцївъ. Українцѣ и въ історії вyzнacувались своєю національною терплячостью — якъ каже Костомаровъ, и теперъ вони тымъ самимъ вyzнacують ся, бо вони зъ давнихъ давенъ бачили въ себе дома

людей усякои національности и давно оговтались зъ ними. Така нетерплячость въ Великороссахъ до фінско-татарского племя и навѣть нехтування нимъ може повстала вѣдь того, що се племя було не христіянске та й теперъ воно не все христіянске, на пôвночи ще й справдѣ дике, а Татаре, якъ звѣсно, ще й до того довго гнобили Московску Русь, якъ вороги.

Намъ навѣть чудно, що чистобѣсть племя вважається якъ його якась достойнѣсть. Въ Европѣ нема чистыхъ расъ, окрімъ може Бѣлорусовъ та Литви. Ми навѣть не розумѣємо, що то за честь бути чистымъ Славяниномъ? Хиба не все одно, вѣдь кого-бѣ и вѣдь якихъ складанихъ етнографічныхъ елементовъ не повстало племя, аби воно було путне, й гуманне, й культурне. И въ англійской расѣ въ свбій „дикій Фіннъ“ — се Кельтъ, що лѣгъ въ ґрунтъ англійского теперѣшнього племя, до котрого примѣщались нѣмецкои расы Англии, Саксы та Норманы. Сей „дикій Фіннъ“ ще й теперъ вдержавъ ся на пôвдни Англії въ пôвденному Валлісѣ чи Уельсѣ. И въ основѣ теперѣшньои французкои расы лѣгъ „дикій Фіннъ“, той самий Кельтъ та Галль, що недавно ще пофранцузвъ ся навѣть коло самого Парижа, и сей Кельтъ ще живе й доси й розвиває навѣть свою літературу въ Нормандії та Бретанї. А вже въ Італії того „дикого Фінна“ й не перелѣчити: тутъ були й Етруски, й Вольски, й Готы, й Лонгобарды и навѣть Греки и Арабы въ Сицилії та Неапольскому краю. Одначе про се все Англичанамъ, Французамъ та Італіянцямъ зовсѣмъ

байдуже, вони становлять національну честь въ своїй культурѣ та... въ поважаню інчихъ національностей, а не въ чистотѣ свои расы та своеї національності. Вони й не сердяться за сю примѣшку и не обиджають ся. И справдѣ, скольки-бъ то прийшлось выпустити того гнѣву та пересердя, на прикладѣ, Італії та Іспанії, вѣдповѣдно пропорціі складовихъ елементовъ — тыхъ усѧкихъ „двахъ Фінновъ“ ихъ національностей? Італії прийшлось бы вѣдь напруги тією амбіцією давно луснути. Франція та Англія мусѣли-бъ дойти до зневѣреності въ свою високу культуру, а Іспанія зъ такої причини черезъ свою звѣсну гордовитостъ давно-бъ здурѣла, и ъвъ прийшлось бы посадити въ Кіївѣ въ Кириллобвске, въ домъ для збожеволѣлыхъ...

Великороссамъ зовсѣмъ таки не годилося бы дуже нехтувати тією фінско татарскою расою ще й тому, що вони вѣдь сїї расы взяли и самий принципъ царизма, котрый давъ имъ спроможнѣсть утворити велику державу. Якъ показує Костомаровъ [Історич. монографії т. I, ст. 237], доконче въ той землї Ростово - Сузdalско-Муромско-Рязаньской въперше въ давній Руси выникъ початокъ інчого порядку въ выбираню князївъ. Въ 1157 роцѣ ся земля сама оббрала собѣ за князя Андрія Юріевича Боголюбскаго и сама выгнала його братбвъ, настановивши його однодержавнымъ княземъ Ростовско-Сузdalскимъ. Ся нечувана въ давній Руси подїя пôшла зовсѣмъ навпаки проти давніхъ порядкбвъ на Руси и проти самого звища Рюриковичївъ,

норманскихъ князѣвъ — дѣлити землю и удѣлы мѣжъ усѣма сынами та братами. Сю форму князѣства, не громадского, вѣчового та выборового, а, сказати бѣ, расового мы й теперь бачимо въ Астраханскихъ Калмиковъ та въ Киргизовъ, котрѣ мають своего одного князя на все колѣно, якъ патріарха цѣлого племя. Такими ханами чи царями цѣлого монгольского племя були звѣснї монгольскї ханы Батый, Тохтамишь, Тамерлааъ. Вѣдь сихъ хановъ Золотой Орды, якъ звѣсно, давнїй московскї царь перейняли усѣ атріуты й права однодержавной власти и присвоили ихъ себѣ, — на прикладѣ право хана яко властивца усієи землѣ, усѣхъ маєтностей свои державы, право хана не дѣлятись властью нѣ зъ кимъ. И справдѣ Иванъ Грозный нехтує вже боярами та боярскою думою, омежовуючою власть царя, вытинае бояръ и зве ихъ своими „холопами“, а то й просто своими „мужиками“. Татарской крови багато вплило въ жилы велико-русской аристократіи. Не будемо втомлювати читалника цѣлою низкою фамілій велико-русскихъ аристократовъ татарского родоводу. Скажемо тольки, що й звѣснїй письменникъ Державинъ, и Аксаковы, и навѣть Тургеневъ — якъ показує Слонимскій въ „Вѣстнику Европы“ [1869 р., кн. 11 и 12] въ свойїй статьї „Национализмъ въ политикѣ Россіи“ — були татарского рода. И нехтувати татарскою кровью зовсѣмъ не годить ся, бо й то кровь людска, а не котяча, ще й де-чимъ добрымъ стала въ пригодѣ для Великороссіи. Та й теперь въ Россіи сучаснїй Татаре всла-

вились своею незвычайною чеснотою: татарскихъ слугъ въ Россіи цѣнують трохи не на вагу золота за ихъ чесноту. Петербургъ єсть звѣсне „чухонске масло“, а слово „чухна“ вважає якъ найпоганѣйшу лайку, хочь Чухонцѣ своею фінляндскою культурою нѣякъ не низчѣ вѣдъ Великороссбѣ. Часъ бы вже перестати потрѣпувати Чухонцѣвъ и не Чухонцѣвъ „чухнами“, а поводитись зъ ними якъ зъ людьми, по-европейскому...

По нашей думцѣ Россія повинна бѣть по- заводити школы на усякихъ чужородскихъ языкахъ и симъ способомъ разповсюднювати мѣжъ чужородцями просвѣту й культуру, а не ждати часу, доки вони обрусятъ и приймутъ ажъ зъ россійскимъ языкомъ европейскую культуру... Але мы въ системѣ разповсюднення велико-русскихъ шкôлъ въ Сибїри и на Українѣ вбачаемо не сю идею культуризації. Треба глянути на ляндкарту гімназій, выдану попереднимъ попечителемъ одесского округа Голубцовимъ въ рокъ якогось чудного „пятнадцятилѣтнаго“ ювілея графа Толстого. На той ляндкартѣ зумисне познакованій червоными значками класичнїй женьскїй гімназії та прогімназії, заведенїй Толстымъ за часы його міністровання, щобъ то показати його невспушчу дѣяльнѣсть на нивѣ просвѣтної культуры. Тутъ мы бачимо, що на самыхъ далекихъ краяхъ Сибїри, икъ побночи, въ Якутской земли, на побнѣочь икъ Вымойску и скрбъ рябющу довгимъ разкомъ червонї значки, назначаючї новї женьскїй гімназії, и все тольки женьскїй, неначе тамъ въ тыхъ гіперборей-

скихъ краяхъ и чоловѣкѣвъ нема, щобъ для нихъ заводити школы, неначе се край якихсь якутскихъ та тунгускихъ амазонокъ... А дѣло выходить зовсѣмъ просте: тутъ проглянула затаєна думка Толстого швидче обрусяти Якутівъ та Тунгусовъ, се стойне, тверде й запопадисте племя, мѣжъ котримъ якутять ся та тунгусять ся самї Великороссы. И чудне дѣло! сї самї збытки на женьскїй прогімназії мы бачимо на той ляндкартѣ и на центральнїй Українѣ: починаючи вбдъ південної Курской губернїи, сї червонї значки женьскихъ прогімназій густенько рябющути икъ півдню черезъ Полтавщину и частину Харківщини, и трохи сягають черезъ Днѣпро въ Кіївщину, вгаяючись клиномъ въ саму центральну Україну. Нѣ, не дурно графъ Толстой выучувавъ и навѣть выдавъ книгу про Єзuitовъ! Очевидячки якутскїй та тунгусскїй дамы йому сподобались, и вбнъ зъ ввѣчливостю европейского кавалера піднѣсъ имъ букетъ обруса. Видно, що й нашї Українки тежъ припали йому до серця..

Се залицяня до дамъ та паннївъ побитыхъ та завойованыхъ народовъ нагадало намъ ще одного такого дамскаго кавалера: арабскаго каліфа Омара — його систему конфіскаціи женщинъ у завойованыхъ народовъ и полігамію въ його войску зъ політичною цѣлью вынародовлїння. Вбнъ разъ вылаявъ своего фельдмаршала Абу-Обсїда, сього арабскаго суворого Запорожця, зате, що вбнъ въ Сиріи та въ Антіохії не дозволивъ своему войску въ часъ вѣйни забирати й возити зъ собою-

женщинъ. Омаръ вылаявъ його за сю суверѣсть и звелівъ своимъ воинамъ-Арабамъ забирати чужородскихъ женщинъ, якъ контрибуцію, и женитись зъ ними. И справдѣ, ще трохи бѣльше якъ черезъ одно поколѣння зъ північної Африки каліфови оповѣщали, що такихъ податкобѣ молодицями та дѣвчатами вже можна й не брати, бо всѣ дѣти, що родились въ томъ краю, були вже магометанами и говорили арабскимъ языкомъ. „Нація — каже Дреперъ — може поправитись вѣдь конфіскації ъв провінцій, ъв багатства, вѣдь конбрибуцій, але вона не може поправитись вѣдь найстрашнѣйшого акта вѣйни — вѣдь конфіскації ъв женщинъ...“

Що сьому правда, се добро зазнала Україна, зъ котрої брали такій контрибуції та податки Татаре, Польща, бере й Россія. Хто не знає, якъ Єзуиты переманювали въ католицтво і споляченя попередъ усього женщинъ нашихъ давніхъ пановъ, тыхъ усякихъ княгинь Аннъ-Алоизъ Острожскихъ і інчихъ, і черезъ нихъ переманили до себе ихъ дѣтей, се бѣ то волинську, подольську, бѣло-руську та галицьку шляхту... Таку саму роль на Українѣ мають усякі велико рускій женьський інституты та прогімназії, щоб правдивої науки й просвѣты дають трошки, за те-жъ, якъ усѣ середній велико рускій школы на Українѣ, дають великорускій языкъ та повеликорусѣння черезъ матерѣ украинскихъ сѣм'ей. Треба пригадати типы тихъ Гапочокъ й інчихъ героинь старыхъ романовъ Нарбжного, котрій, вернувшись зъ петербурзького інститута, нехтуєтъ вже україн-

скимъ языкомъ, нехтують, що ихъ „бѣлуу чудаю кожу“ звуть на Украинѣ шкурою и чванять ся такою французчиною: „Ma chere сестрица! regardez, вѣдьмѣ дымъ иде?“

Сказати правду, каліфъ Омаръ и його фельдмаршалы й усякѣ арабскѣ обрусителѣ були люде далеко жертвоватнѣйші, нѣжъ наші обрусителї, коли були готовї навѣть женити ся зъ чорными Африканками ради ідеи арабізма та ісламізма. Ми радили-бъ и нашимъ обрусителямъ, и всякимъ пройдисвѣтамъ зъ братовъ Славянъ, усякимъ редакціямъ „Кievлянина“, тымъ якимсь „Неизвѣстнымъ“, тымъ „И – о“ й інчимъ — присвятити себе на такій жертви: выйти цѣлою армією въ гіперборейскій край, въ Якутію та Тунгусію, и поженитись зъ Якутками та Тунгусками. И чрезъ одно поколѣння.. вишло-бъ щось страшно моральне.. Тольки маю застерегти сихъ ново-Арабовъ, що тамъ не родючї та плодючї землѣ Башкирія, Кавказа та „Юго-западнаго края“, а щось далеко мокрѣйше й холоднѣйше вѣдь польськихъ мочаревъ та болотъ, и въ кишенѣ тамъ багато не перепаде зъ тыхъ нивъ. И чертоги якутскї не золотоверхї, навѣть не соломяноверхї, а й доси крытї землею та дерномъ... хочь тамъ сотнѣ лѣтъ уже порають ся россійскї культуртрегернї губернаторы та исправники. И тѣ Якутки та Тунгуски зовсѣмъ не схожї своюю красою на Мільоску Венеру: въ нихъ лицѣ плысковате, нѣсъ якъ картоплина, ротъ вѣдь уха до уха, очи наче осоковою прорѣзанї. Але якъ и тѣ кавалеры познимають тамъ передъ дамами свои

машкары и покажутъ имъ правдиве моральне лице свои душѣ, гбрше за лице якутскихъ красунь, ще й чорнѣйше вѣдъ сажѣ, — то й примітивнї Якутки перелякаютъ ся... ще, чого доброго, й якутскаго гарбуза пôднесуть... А якъ не пôднесуть, то смѣливо можна запевнита, що вѣдъ нихъ выйде поколѣння зъ такими гнилыми моральными болячками та выразками, таке прокажене поколѣння, якого трудно и въ исторіи вышукати. И сї самї субекты, сї „Неизвѣстные“, сї „Ил—ки“, „П—и“, сї зайдлї Славяне, и нашї й усекї обрусителъ своею моральностью и ихъ прокажене поколѣння може на смерть перелякати исторію, и исторія, чого доброго вжахнетъ ся, заслабне та й умре зъ переляку. И тодѣ прийдетъ ся ъй хиба зновъ родитись въ друге, ждати якогось нового Нестора...

Сказати щиру правду, намъ ся стара система арабізациі та ісламізациі дикихъ Омаровъ, Абу-Обсідбвъ, Моавій та інчвхъ подобається ся багато бльше, нѣжъ новї системы Бісмаркбвской германізациі та московского обрусення. Вона не така шкодлива що-до моральнои проказы и ъѣ послѣдкбвъ на будущї поколѣння й на довгї часы. Ся арабской масти гангрена єсть тольки одно поколѣння. А вже тї европейскї та єзуитскї системы, тонкоумнї, хитрї, обережненъкї, що пускають въ дѣло ту-жъ арабску чуму й проказу, тольки малесенькими дозами, прищѣплюють сю штуку прищикъ за прищикомъ, выразку за выразкою, — сї системы псують до останнього мускула цѣлї ряды поколѣнъ завойованыхъ и самохбтъ

піддавшихъ ся народовъ інчои національности та інчои вѣры. Іхъ автономію, ихъ вѣру, ихъ языкъ розхолтываютъ по-маленьку, по-тихеньку, смыкають и высміють зъ живого тѣла нервъ за первомъ, мускуль за мускуломъ, доки не розхитають такъ, що воно впаде, — доки не розбомнуть такъ, що се тѣло можна проглинути, якъ проглинає удавъ свой добутокъ, а потомъ всисаютъ жизньювый сокъ його въ свой організмъ, сокъ вже нездоровий, заразливий, якъ отрута. Чого тольки не пускають въ дѣло сї хірурги й операторы? И підкупы, и подарунки, и землї, и привилеї, и сильні уряды, и хрестики для покорненькихъ, и тюрмы, й переполохъ, и жандармскій струсъ и всякий забороны для твердыхъ и стойкѣйшихъ. А въ результатѣ — страшна проказа деморалізаціи є шкодлива для того й другого боку. Провинникъ и попсований чоловѣкъ и той, хто продається, и той, хто купує його. А хто разъ продається, той може продатись и два и три разы комусь інчому, дужчому. И гоити тѣ боліячки, прищѣ та выражки приходить ся народамъ довгїй й довгїй часы, бо звѣсній державный укладъ, звѣсна державна система може й підняти високо честь и моральність народовъ, може й принизити ївъ до самои землї и... навѣть знищити ївъ. Якї паскуднї, противнї, чисто звѣрячї та біологичнї процесы приходить ся намъ наглядати и.. переживати!

Якось таки велико-рускїй епархії вдалося переложити службу Божу и Євангелію на деякї чужородскїй языки народовъ въ Сибїри та на Волзѣ, але се стало ся ще до панування

гр. Толстого. Се спасенне дѣло теперь не можна було бѣ зробити, бо теперь, на прикладъ, на Українѣ обруcenіє становлять высче вѣдъ интересовъ христіянства й православія, неначе вѣдъ нього залежить и саме небо и самый рай: проповѣдей по украински не можна говорити, хочъ усѣ добраe знаютъ, и попы и єархи, що штунида розповсюджується ся и черезъ те, що народъ не чуе й не знає зрозумѣлої для себе проповѣди. Той давнїйшій вчинокъ єархії, вже ради місійного христіянства, и дає причину обрусителямъ ще й виставляти сей фактъ передъ Европою, якъ знакъ и проявокъ великої національної и релігійної терплячості Россії Звѣсный Побѣдоносцевъ навѣть величавъ ся й чванивъ ся тымъ вчинкомъ въ Кіївѣ на празнику тысячолѣтнаго ювілея хрещення Кіїва. Вѣнъ и забувъ ся, що ся нѣбы велика терплячость Россії й доси не стерпѣла українскаго та бѣло-рускаго перекладу Євангелія. И ся чваньковитость сказана въ промовѣ на березѣ Днѣпра, въ Кіївѣ, въ самому серци Україны!...

III.

Д. Огоновскій въ передньому словѣ, — якъ мы вже згадали попереду, — робить та-кій вывѣдъ, що руско-українска література має усѣ умовини на самостїйный розвитокъ, дякуючи багатому народньо-поетичному грунтови, той народній поезії, тымъ козацкимъ думамъ, якими не може похвалитись нѣ одинъ славянскій народъ. Д. Огоновскій приробвнюю

украинскій язы́къ въ його вѣдносиахъ до велико-руского, до шведскаго, датскаго, або до романскихъ язы́ковъ и — якъ каже д. Пыпинъ — зъ гидливостю зре́кає думки тыхъ людей, котріи узнаютъ украинскій язы́къ говоркою и прирѣбнюють його роль и вартость до ролѣ й вартости низче-нѣмецкаго, котрымъ теперь пише, на прикладъ, Фріцъ Рейтеръ и інчай. Д. Огоновскій каже, що украинскій язы́къ має тольки три говорки [и то — дадамо мы — двѣ зъ нихъ, полѣська й карпатска, дуже малі по численности людности и обсягу своей території], тодѣ якъ нѣмецкій язы́къ має багато провінціялізмовъ и, якъ літературный язы́къ, вонъ утвореный зъ усѣхъ нѣмецкихъ говорокъ ще Лютеромъ.

Д. Пыпинови не подобається така думка д. Огоновскаго. Вонъ не каже просто, що украинска мова, въ рѣвнѣ зъ велико-рускою мовою, се все одно, що низче нѣмецка мова въ рѣвнѣ зъ нѣмецкою книжною мовою, се бѣ то загальною нѣмецкою мовою; не каже вонъ сього, якъ багато де-чого въ своїй статьї вонъ не договорює, не доводить до конца своихъ выводовъ зъ колючостю московскихъ славянофілівъ, але за те вонъ трохи насмѣшкувато поглядає на думку д. Огоновскаго про паралельность съм'ї язы́ковъ руского племя зъ съм'єю язы́ковъ англо-саксонскихъ та романскихъ. Д. Пыпинъ каже: О. Огоновскій наче-бѣ то и справдѣ серіозно высловлює таку думку. Вонъ не подумавъ одного: що, на прикладъ, Французы, Испанцѣ, Италіянцѣ и т. д. нѣколи не були однимъ народомъ, не склада-

лись въ одну державу, а тымчасомъ Победна и Іванічна Русь колись були одно племя и одна держава и мали одинъ літературный языкъ.

Тутъ и намъ прийдеть ся въ свою чергу наставити знаковъ здивуваня та запытаня—!!?? Се выпадає такъ: щобъ якомусь тамъ гуртovi усякихъ народбвъ мати одну літературу, одну мову, треба тольки, щобъ тѣ усякі народы и народцѣ коли-небудь и якъ-небудь, хочь бы й ще до потопа, були одно племя и складали одну державу!? Стаючи на грунтѣ сього принципа, прийшлось бы наробити багато літературного шелесту въ историчному житю народбвъ, прийшлось бы тымъ групамъ народбвъ чи народцѣвъ калѣчти свои языки, утворяти якісь языковї та літературнї воляпюки и, само по собѣ, прийшлось бы имъ мати тяганину зъ чимсь мертвымъ, заплѣснѣлымъ, и навести таку мертвоту та гнилятину и на свой живый прогресивный розвитокъ... або прийшлось бы слабкѣйшому дати себе на жертву дужчому, щобъ мы бачимо въ Россіи, де й справдѣ сей принципъ доводить ся вже до практики: де обсягла державна границя Россіи, тамъ хотять завести одну літературу и одинъ языкъ.

Въ поглядѣ д. Пыпина проглянувъ принципъ державности въ літературѣ, черезъ котрий вонъ поглядає въ своїй статьї на літературный рухъ въ Галичинѣ та на Українѣ. Черезъ сей принципъ и дзвенять та гудуть въ його статтяхъ про українську літературу тѣ діссонансы, то переносы, то недоносы въ то-

нахъ, про котрѣ мы вже попереду згадували. Мы такъ само можемо сказать д. Пыпинови, що вонъ неначе зумисне забувъ про одно: що германскe племя, хоч воно одно судѣльне глемя и має одинъ літературный языкъ и одну літературу, нѣколи не вкладалось въ одну державу, и було розбите на десятки королївствъ та усікихъ герц-перц-дерц-герцогствъ, и теперь вкладається въ двѣ державы: пруско-германську та австрійську, — тымъ часомъ якъ романскe племя колись було одно латинскe племя, мало одну римську державу и мало навѣть довго й довго одну латинську літературу и въ Італії, и въ Франції, и въ Іспанії, и въ Провансѣ и навѣть въ Англії. Д. Огоновскій каже правду: паралель языкова, літературна й расова мѣжъ рускимъ племямъ и нѣмецкимъ не годить ся, бо сї паралель не припадають одна въ другу, — тымчасомъ паралелізація мѣжъ рускимъ племямъ и латинскимъ выходить правдиво и припадає дуже добре.

Мы не знаємо, де д. Огоновскій начитавъ про се прирѣннювання українского языка та літератури до нѣмецкого *plattdeutsch-a* та нѣмецкихъ пробъ въ літературѣ писати на сьому *платдаїчъ**). Въ велико-русской літературѣ мы не знаходимо такої думки и такого погляду. Въ теперїшнїй часы въ велико руской бѣ-

*) Прирѣннюванье украинского языка та літературы до нѣмецкого *plattdeutsch-a* — дуже въ модѣ у галицкихъ московофілівъ. Тымъ прирѣннюваньемъ воюють дуже часто звѣстный о.

жучої літературѣ мы часто натыкаємось на узnanя нашого українскаго языка за окремый языкъ. Самъ д. Пыпинъ якось минае се прирѣвнованія, хочь и не зреkeаетъ його нѣякими поглядами та доказами. Мы скажемо, що й справдѣ си прирѣвнованія, ся паралелізація зовсѣмъ невдатна и неправдива.

Въ нѣмецкому языцѣ есть деякій вѣдмѣны въ вымовѣ. Найвартнѣйшу вымову можна зауважити у Шваббѣ на Рейнѣ, въ Баденѣ, Віртемберзѣ, Ельзасѣ, Лотарінгії та ще въ нѣмецкій Швейцарії, сїй нѣмецкій Гуцульщинѣ, хочь зъ сихъ Шваббѣ постали найвысчій геніи Германіи. Шіллеръ бувъ родомъ зъ Віртемберга, а Гете зъ Франкфурта на Майнѣ. Одначе ся вѣдмѣна швабескои мовы вѣдь нѣмецкои зовсѣмъ не може ставати въ паралели зъ вѣдмѣною украинскаго языка вѣдь великорусскаго: вона не бѣльша, якъ вѣдмѣна галицко-руской мовы вѣдь украинской. Не вважаючи на таку вѣдмѣну, германскe плeмя все таки дуже суцѣльне и расовымъ фізичнымъ типомъ и прикметами національно-психічными. Вѣдь краю до краю Германіи мы бачимо того самого, однакового Нѣмца, практичного, економного, хозяйновитого, флегматичного, але цуккого и стойкого. Сей повсюдный національный типъ выявивъ ся въ дуже выразныхъ прикметахъ: въ релігії — помѣрнимъ раціоналізмомъ, въ філософії

И. Наумовичъ, воюють усе й редакторы москово-фільскихъ газетъ галицкихъ. — [Прим. Ред. „Дѣла“.]

трансцендентальностью, потягомъ до идеалістичного умогляду, въ поезіи — потягомъ до идеалізму часомъ філософскаго, и взагалѣ выявивъ ся нездатностью до жарту й гумору въ літературѣ въ легкой и серіозній формѣ, яку мы примѣчаемо ще въ велико-руской літературѣ. Въ додатокъ сього ще скажемо, що вѣдь краю до краю Нѣмеччини Нѣмець пиво, любить ъсти ковбасы, ъсть солодкій стравы, тѣ солодкій габеръ-зуны, вѣдь которыхъ нась верне на нудоту. Вѣдь краю до краю Германія спѣває *Wacht am Rhein*, а Нѣмкинѣ скрѣзь зъ-роду практичнїй хохайнновитїй, але ладнїй зѣтхати й охати при свѣтѣ мѣсяця, слухаючи щебетання соловейка. Тутъ мы бачимо вѣдь краю до краю одну національность, и до Германіи, поки що, нѣякъ не можна приклсти прїнципа Костомарового твору „Двѣ русскія народности“, бо сихъ народностей поки ще въ Германії тольки одна, хочь Германія була не разъ и не два пошматована на десятки царствъ усякои масти й великости, хочь вона має вѣдмѣну въ мовѣ на Рейнѣ въ Швабії. Тымчасомъ, — якъ казавъ Костомарбвъ, — тольки поставте рядомъ Українця й Великоросса, и вы зъ разу на свои очи постережете й побачите „двѣ русскія народности“.

Тымчасомъ паралель мѣжъ Українцями та Великороссами, а зъ другого боку мѣжъ романскими народами припадає зовсѣмъ вповнѣ, и мы покажемо сю паралель.

Захѣдня и Схѣдня Европа, обидвѣ половины Европы, перебули фазы свого историчногожиття дуже схожї мѣжъ собою. Захѣдъ Ев-

ропы далеко ранійше почавші жити історичнимъ житямъ, перебувъ тѣ фазы далеко ранійше; славянскій и властиво рускій Схдъ Европы познійше тольки повторивъ такі самі фазы. Умовини, що утворили исторію й культуру усієї Европы, були однакові, и мы на Сходѣ Европы тольки побачили ту саму драму на сценѣ историчного житя, тольки вбдограну въ-друге, хочъ зъ менчимъ артизмомъ и зъ слабкѣйшими результатами историчного впливу та вражѣння.

На заходѣ Европы, на земляхъ якихъ примітивныхъ расъ — Етрусковъ, Вольсковъ, Галлівъ та усякого племя Кельтovъ, попередъ усього въ Италії освѣло ся племя Латинцівъ, вбдтиснувши або поглинувши своїхъ Скитовъ та Сарматовъ — тыхъ Етрусковъ та Вольсковъ та ще інчї дрбнї народцвъ. Латинска раса залюднила Италію, утворила Римське царство и швидко захопила й пдгорнула пдь свою власть краї европейскихъ Фіннівъ, европейской Ижоры, Весѣ, Мерѣ, Мордвы, Мещери — се-бъ то Галлівъ, Кельтovъ, Бріттovъ и т. д. — се-бъ то теперѣшню Францію, Іспанію, Португалію, Румунію та Рейнську землю. Латинска колонізація почала виліватись черезъ край Италії, посунулась за Альпи, въ землѣ Галлівъ, Кельтovъ, Даковъ, Бріттovъ, Піттovъ и інчихъ народцівъ, и все розсувувалась далѣ на пбвнбчъ и на захдѣ, втягуючи въ себе й латинізуючи сї примітивнї народцѣ Захдньої Европы. Само по собѣ, що вбдь перемѣшки Латинцівъ зъ інчими народцями и вбдь кліматичної змѣни вже рано тамъ зародили ся

національнї відмѣни одного загального латинського пnia: латинска раса мала вже тамъ своихъ Полянъ, Древлянъ, Кривичвъ, Радимичвъ; мала навѣть свою Тмуторокань въ дикой Дакії, тольки не підъ Кавказомъ, а підъ Карпатами, се-бъ то въ теперѣшній Руминії; мала далекихъ Улучевъ та Тверцевъ ажъ въ Брітанії та за Рейномъ. Въ додатокъ схожості сієї Західної Славонії береги ъє надморскихъ краївъ були обнізані грецкими дуже давними колоніями въ Сицилії, на півдні Італії, Франції, Іспанії якъ-разъ такъ, якъ і въ нась було по надъ Чорнымъ та Азовскимъ моремъ. Сї усѣ латинскїй вѣтки римского дерева мали свїй центръ — Римъ, и входили въ одну римску чи латинску державу, мали одну вѣру попереду языческу а потомъ христіянску, мали одну літературу церковну, літературу отцївъ церкви. Тольки Римъ, сей нѣбы-то велико-княжій Кїївъ латинщины, мобнѣйше державъ въ рукахъ вѣжки свого урядованя и не попускавъ ихъ зъ своихъ рукъ, якъ нашї великий князъ, бо въ латинской расѣ були звычаї и порядки свои, а не нашї славячскїй та норманскїй-удѣловї.

Латинска раса посувалась все далѣ та далѣ на півнібъ теперѣшньої Франції. По-переду йшли завойовничї римскїй легіони и завойовували новїй краї, вступаючи побѣдниками въ далекї землї Кельтovъ. Легіони йшли долинами рѣчокъ Роны, Саоны, Луары, Сены та Рейна и — якъ каже Елізе Реклю въ своїй Географії Франції — де були довгочаснї стойки и відпочинки римскихъ легіо-

нівъ, въ тыхъ мѣсяцяхъ виникли й заснувались великий латинскій города Ліонъ, Лютеція чи Парижъ, Бордо; де були коротші вѣдпочинки, тамъ стали менчій города С. Етьенъ, Діжонъ, Руанъ и т. д. Навѣть въ земли Тевтоновъ заснувались латинскій колонії Віандона чи Вѣденъ, Кельнъ, Ахенъ и інчій колонії по Рейну. Въ Іспанії латинскій колоністы обсажували попередъ усього побережній смуги по-надъ Середземнимъ моремъ. За легіонами йшли римскій колоністы. На далекой вѣдъ Риму півночи, на берегахъ Сены засновується ся новый историчный центръ латинской расы, Парижъ — сей Владимиръ на Клязмѣ чи Москва, въ сїй земли францускои Мерѣ, Весѣ, Мещеры та Морды, — се-бъ то въ земли Кельтovъ, північныхъ Галлovъ та Тевтонovъ Ельзаса й Лотарингії. Латинцѣ перемѣщують ся зъ усякими народцями й латинізують ихъ. Въ саму Италію наплывають Вест-Готы та Лонгобарды и примѣщують ся до латинской расы. Въ IX. и X. вѣкахъ зъ одного римско-латинского пня вже выразно виникають романскій сучаснї національности: италіянска, провансальска, француска та испанска.

На сей латинскій миръ впало свое монгольске ярмо: то було звѣсне велике переселення народовъ, що шубовснули зъ Азії въ Західну Европу. Тевтонска раса й Гунни та усякі Авары та Аланы вѣдограли на Захід роль Монголovъ та Литви для Руси, — вони стрясли Римску имперію и вѣдъ того потрясу вона впала. Германцѣ розшматували ъв й подробили на частки. Въ V. вѣцѣ Бургунди за-

воювали землі по Роні та Рейну і заснували Бургундське королівство; Атаульфъ заснувавъ Вестготське королівство въ південній Галлії та въ Іспанії. Въ 476 році Однакръ, приводець Герулівъ, що служили въ Римѣ въ найнятій дружинѣ, скинувъ зъ престола римського імператора Ромула-Августула і назвавъ себе королемъ Італії, а потомъ остатковій приводець Теодорихъ Великий въ 493 році побивъ Одоакра, вигнавъ його зъ Равенни, а потомъ убивъ, а послѣ того утворивъ зъ Італії Остготське королівство, хочь не на довго: въ 568 році Альбоинъ, приводець Лонгобардовъ, завоювавъ північну Італію, а потомъ і середню до Неаполя. Франки віддали відъ Риму Францію зъ Парижемъ. Сї Тевтони не мали впливу на зміну національності тихъ краївъ, якъ і наші Литовці та Монголи. Вони тамъ златинились, якъ наші литовській князь та монгольський князь зрусились въ давній Русі, — вони вкинули тольки сотень двохъ слівъ въ італіянській языку, трохи въ іспанській, та 60 слівъ въ французькій, якъ на прикладъ Нормани й Татаре вкинули въ українській та велико-русській языку кілька слівъ, — що показавъ звѣсний філологъ Я. Гrotzъ [н. пр. „тынъ“, „ширый“ и т. д. — слова норманській; „лошадь“, „алый“, „могоричъ“, „харчъ“ — татарській].

Сї латинській національності мали навѣть своїхъ Половцівъ, Печенїговъ та кримськихъ Татаръ, — то були Араби, що завсігди нападали на Іспанію, Сицилію, Італію і навѣть 846 року напали на самий Римъ, пограбували

передмѣстя и славный храмъ св. Петра, забрали зъ храма срѣбный алтарь св. Петра и вѣдвезли въ Африку. Чисто — кримска Татарва, що несподѣвано въ XV. вѣцѣ напала на Кіївъ и спалила навѣть Лавру, а потомъ кримскій ханъ Девлетъ-Гіреи напавъ ажъ на Москву за царя Ивана Грознаго въ 1571 роцѣ и спаливъ Москву, а 100.000 душъ погнавъ у Кримъ въ неволю.

Въ IX.-омъ а найбѣльше въ X.-омъ вѣцѣ вже визначують ся сформованій латинскій національности. Италія, а найбѣльше Провансъ припадає въ паралель зъ Украиною, а побічна латинска гилька, Франція — въ паралель зъ Московскимъ царствомъ. Зъ руинъ та пожежъ посля варварскаго нападу зновъ виникає середньо-вѣкова культура й просвѣта. Карлъ Великій заводить школы у себе въ Парижи та на Рейнѣ и викликає вченыхъ до свого двору, зновъ скрбозъ поновляють ся города й манастирѣ. Не вважаючи на окремій новій латинскій національности, у нихъ у всѣхъ панує старый латинскій языкъ въ школахъ, въ науковыхъ утворахъ, — якъ у насъ на давній Руси панувавъ церковно-славянскій. Сї латинскій духовній вченій переходить зъ одного далекого краю въ другій и скрбозъ чують себе ще якъ дома, бо скрбозъ була одна наука — сколястика, одинъ языкъ церковный латинскій. Такъ Карлъ Великій въ VIII. вѣцѣ викликає до себе въ Парижъ звѣсного вченого Алкуина, котрый родивъ ся въ Британії въ 735 р. въ благородній сѣм'ї англо-саксонской, въ Іорку Нортумберлендскому. Алкуинъ

— сей Петро Могила латинского свѣта —
стає вчителемъ въ парижской школѣ, а по-
т旣мъ аббатомъ въ Турѣ. Павелъ Діяконъ Лон-
гобардъ зъ Ломбардіи переходить зъ Италії
на покликъ та на запросины Карла Великого
въ Парижъ. Въ конці IX. вѣку императоръ
германскій Оттонъ запросивъ ученого Ита-
ліянца Гундо вчителемъ въ Сентъ-Галленскую
школу въ Швейцарію... Дѣялось тамъ зовсѣмъ
такъ, якъ у давнѣй Руси, коли монахи Кіев-
ской Лавры переходили на побнѣчъ въ землю
Ростовско-Сузdalьску, коли за Петра Велико-
го вченій зъ Украины переходили на побнѣчъ,
якъ св. Димитрій Ростовскій перешовъ зъ
Кієва въ Ростовъ и писавъ тамъ церковною
мовою свой „Розыскъ“ проти старовѣрбвъ,
котрій такъ само писали тією-жъ старою
книжною мовою, а Симеонъ Полоцкій пере-
йшовъ до московского царя Олексія Михайлово-
вича вчити його дѣтей. Та чи мало-жъ про-
свѣченыхъ Українцївъ зъ Кіево-Могилянской
академії запрошували въ Москву Олексій
Михайловичъ та Петро Великій? За Петра I.
и пбслия нього усѣ архіереї въ Великороссії
були зъ Украины, заводили тамъ школы и
ропочинали просвѣтнѣсть того краю. И диво!
за те теперь маємо дяку въ здачу: заборону
украинской літературы та школы. Чудна вдяч-
ність!.. Але мы трохи звернули въ бокъ. Вер-
немось до речи.

Зъ X-го вѣку виникають вже національ-
нї літератури въ латинскихъ народбвъ на
живыхъ языкахъ. Попередъ усього виникла
література въ Провансѣ: то була звѣсна пое-

тична лірична література трубадурівъ. Найдавнійші памятники провансальського языка — се окремі фрази провансальській, що трапляють ся въ латинскихъ грамотахъ вѣдъ 960 року, — чисто такъ, якъ у Нестора въ церковній мовѣ проглядають украинскій слова й форми, — а потомъ вѣдъ конця X-го вѣку збставъ ся уривокъ поезії зъ 258 вѣршевъ підъ заголовкомъ „Боецій“, се-бъ то про долю Боеція, замученого въ Италії злымъ королемъ Теодерихомъ... Зъ початку XII-го вѣку вже зъявилася провансальска гарна поема „Жераръ Руссільонскій“, — се нѣбы романське провансальське „Слово о полку Игоревѣ“, тольки написане языкомъ провансальскимъ*). Въ Испанії, а потомъ въ Франції національна поезія труверовъ на взорець трубадурівъ и епосъ про Сіда й Карла Великого почали ся на одинъ вѣкъ познійше: зъ XII-го вѣку провансальскій трубадури рознесли свои пѣснѣ по всѣй Франції, а XIV. та XV. вѣки були

---

*) На соборѣ въ Арлѣ 813 року, дякуючи впливови Карла Великого, духовенству порадили говорити проповѣди народною провансальською мовою, вѣдъ чого клиръ переставъ нехтувати симъ языкомъ и почавъ приладжувати його до вислову абстрактныхъ ідей. [„Всеобщая история литературы“ підъ редакцією В. Корша, випустъ XIV., стор. 383.] Въ Россії, на жаль, и до сього часу ще не зъявивъ ся такій Карль Великий, щобъ подавъ таку добру раду... Въ Галичинѣ вже траплялися принаймнѣ хочь трохи скожій въ сьому дѣлѣ на Карла Великого. [Прим. Авт.]

часомъ розцвѣту провансальской літературы, але потомъ черезъ историчній умовини, що утворили центри політичній въ Парижи та Мадридѣ, провансальска література починає підупадати. Въ Парижи двбрь Людовика XIV. въ часы псевдо-класицизма ставъ центромъ французской літературы, и центромъ є розцвѣту, — якъ въ Петербурзѣ двбрь Катерины II. притягъ до себе письменниківъ и утворивъ літературный центръ, куды потягли ся вже й наші Українцѣ, якъ Гаїдичъ, Богдановичъ, Гоголь, Перовскій. Звѣсного Мольера, що бувъ деріжеромъ придворного театра, Людовикъ XIV. шанувавъ и посадивъ разъ зъ собою за стблъ обѣдати, — такъ само Катерина II. садовила поручъ зъ собою въ дворци поета Державина. Поеты псевдо-класики довго бренькали оды францускимъ королямъ. Псевдо-класики въ Франції Корнейль та Расінъ вихвалили королівську владсть та вѣру. Але въ новійшій останній часы зачали ся інчій літературній тенденції, інчій літературно-народній та національный рухъ: теперъ прокинувъ ся Провансъ, — якъ прокинулась и Украина.

Такъ то мы повинній сказать, що д. Огопновскій зовсімъ не на жарты й смѣшки ставить въ паралель языки русского давнього коріння зъ латинскими. Треба-бъ поставити въ такбй паралели усю Славянщину, га тольки повного припадання не выйде: частка Славянщины: — Польща, Чехія, Словаки, Хорваты прийняли католицку вѣру вбдь Рима, а зъ вѣрою церковный та науковий латинскій языкъ, — зони пристали до латинской групи народовъ,

прийнявши латинску культуру того часу, схоластичну школу зъ латинскимъ языкомъ. Натомъстъ одна частка латинского племя, Молдаване чи Румини, вѣдстали вѣдъ латинского гурту народовъ и, прийнявши православну вѣру, культурно пристали до Славянщины: вони прийняли церковный славянскій языкъ а потомъ и давній украинскій языкъ якъ культурный, такъ що родичъ яскового господаря, Петро Могила, перейшовъ до Кієва, вже знаючи тодѣшній украинскій языкъ. И навѣть Литва зъ початку була примкнутась до давньої Руси: ъї першій князѣ були православній, а при дворѣ Гедеминовичївъ въ Вильнѣ вживавъ ся давній украинскій книжный языкъ. Литовскій Статутъ, якъ звѣсно, написаный бѣлоруско-украинскимъ языкомъ. Одна тѣльки пбвденна Славянщина, Болгарія та Сербія, пбходить пбдъ показану нами паралель, при чому Болгарія, якъ тѣсно примкнута до Візантії, сукупно зъ Візантією, черезъ свій релігійный та книжный впливъ вѣдogrала для давньої усієї Руси роль давнього Рима вѣдносно латинскихъ расъ.

Паралель мѣжъ латинскими языками й народами та рускими, а найбѣльше мѣжъ Пропансомъ та Украиною, мѣжъ Францією та Московщиною — примѣтивъ д. А. Кирпичниковъ въ своєму творѣ „Средневѣковыя литературы Западной Европы и Византіи“ [гл. „Всеобщая історія литературы“ пбдъ ред. В. Корша, вып. XIV, стор. 380, 381.]. Д. Кирпичниковъ каже: „Въ той часъ, коли на мѣсци сьогочасного Парижа стояло колька рыбалъскихъ земля-

вокъ, въ Провансѣ Арль, Нарбонна, Бордо, Тулюза були вже густо заселеными багатыми мѣстами и блыщали вѣдь римской роскошью й цивілізації [якъ Кіївъ въ давній часы до-монгольскій, — додамо мы]. Римска наука на свѣжому грунтѣ давала бѣльшій збытки овощевъ, якъ у себе дома. Провансальскій римскій школы були лѣпшими въ свѣтѣ. Въ Тулюзѣ выховувались браты императора Константина... Въ життіи святого Мартина, написаномъ Сульпіціемъ Северомъ, говорить ся про одного пбнічного Галла, котрого разпитують Аквітанцѣ-Провансальцѣ. Галлъ попереду нѣжъ разпочати размову, просить выбаченя й каже: „Коли я по-думаю, що я, Галлъ, обертаюсь до васъ, Аквітанцївъ, мене бере вжахъ, щобъ моя грубовата мова не обидила вашего дуже делікатного вуха.“ Въ 1000 роцѣ одинъ пбнічный лѣтописець зъ докоромъ говорить про багацтво та роскшь уборбвъ дуже выпещеныхъ провансальскихъ баронбвъ зъ Аквітанії, що приїзджали зъ молодою короля Роберта. Зъ Пбнічною Францією, зъ людьми языка *oil*, люди языка *d'os*, бароны Прованса, мали такъ мало спблнного, якъ багатій споляченій паны Малороссії кбнця XVI. вѣку зъ Московскими боярами.“

Мы бачимо, сукупно зъ д. Кирпичниковымъ, не тольки паралель України та Великороссії зъ Провансомъ та Пбнічною Францією въ мовѣ й літературѣ, але навѣть въ самбї ходѣ культурности й посуваню ъвъ зъ пбвдня на пбнічъ. Треба пригадати багацтво, заможність, торговлю й блыскъ старого Кіїва,

його веселе роскішне житя, що такъ подобало ся въ тѣ часы чужоземцямъ и притягувало ихъ до Київа, — якъ про се говорить Костомаровъ. Въ часъ боротьбы Святополка зъ Ярославомъ, коли підъ Київъ підстутили Новгородцѣ, Київскій воєвода назвавъ ихъ зъ нехтуваньемъ „хоромниками й теслями“, и говоривъ, що присилує ихъ будувати для Кіянъ хоромы. [Историч. монографіи Костомарова, т. I., стор. 79.] Се бувъ выявокъ й выразокъ не войовничій, а больше выразокъ запанѣлого чоловѣка, звикшого до догоднѣго житя. На се сибаритство, роскішь, принаду житя, ласкавостъ та принаднѣсть Кіянокъ показує Костомаровъ говорячи, що войско польского короля Болеслава Хороброго та Болеслава Смѣливого, зайшовши въ Київъ, забуло про своихъ жѣнокъ, и про свои дворы та господарство, вѣдъ роскішного сибаритскаго житя въ старому Київѣ. Давній Київъ бувъ для польского войска своею Капую. Великій князь Ярославъ I., самъ звѣсній якъ письменникъ, написавшій „Русскую Правду“, повыдававъ за мажь своихъ дочокъ за европейскихъ королївъ: одна його дочка була за францускимъ королемъ, друга за венгерскимъ, третя за шведскимъ. Свою сестру вбнъ выдавъ за польского короля Казимира, а сына свого Всеволода оженивъ зъ дочкою грецкого императора Константина Палеолога. Се показує, що чутка про самого Ярослава I. далеко розбійшла ся по Европѣ, далеко розбійшла ся чутка и про старый багатый вѣдъ торговлї Київъ. Ярославъ збудувавъ багату церкву святої Софії въ Київѣ,

прикрасивши їх роскошними мозаїками та розмалювавши фресками. Давня Київо-Печерська Лавра того часу була більша від теперішньої і, якъ показавъ П. Л. въ своїй історії Київо-Печерської Лаври [въ „Кіевской Старинѣ“], була дуже багата дарами князівъ та бояръ, котрій жертвували на неї вражаючу масу срібла та золота, та дорогихъ ризъ.

Французький критикъ Еміль Дюранъ, пишучи свою статью про Шевченка „Le poët national de la Petite Russie Chewtchenko“ [въ Revue des deux mondes, 1876 р., за червень, стор. 15.] такъ само знаходить, що Україна зъ своїмъ языкомъ та літературою відповѣдно Великороссії займає таке мѣсце, якъ Провансъ до Франції.

IV.

Д. Огоновскій каже, що українська література має всѣ умовини для самостійного розвитку, розуміючи при цьому багатий народно-поетичний ґрунтъ, якимъ не може похвалитись нѣ одно славянське племя. Сї умовини, по думцѣ д. Огоновского, самї сутьнї, якъ воно й справдѣ є, бо скрбъ у всѣхъ народбѣ, де бувъ багатѣйшій сей природный ґрунтъ літератури, тамъ виникла й швидче розвилася робляна культурна широка література. Однаке д. Пыпинъ закидає проти цього. Вбнъ каже, що умовини для розвитку української літератури далеко неподходящій цьому розвиткови: „нема, каже вбнъ, умовинъ дер-

жавныхъ [условій государственности], котрѣ тутъ сутьній [существенны]”

Д. Пыпинъ и справдѣ, — якъ побачимо далѣ, — наддає сьому принціпови державности якусь сутьню вартбость въ историчній культурности, наддає велику роль въ самому розвитку культурного типа, яку наддавали йому старій славянофілы Киріевскій, Хомяковъ, Аксаковы й інчі. На сей разъ д. Пыпинъ выявивъ себе прихильникомъ принціпа державности, хочь не такимъ скрайнимъ, якими були славянофілы, але за те, сказати правду, не такимъ яснымъ та выразнымъ, якій були славянофілы. Се й попсувало його ясный поглядъ на дѣло и допровадило до выводовъ и неправдивыхъ, и якихсь трохи каламутныхъ...

И справдѣ, сей скрайній принціпъ державности, и державности россійскої, страшенно централістичної, багато чинить шкоды, на котру вже вказавъ Щедринъ, якъ се мы сказали попереду. Шкодить вбінь и Великороссамъ, бо заваджає имъ просто й ясно дивитись на дѣло и мати на все ширый, правдивий поглядъ. Россіянинъ, навѣть самый ліберальный, попереду всього начепити на носъ якісь державній окуляры и черезъ нихъ вже поглядає на усі проявки суспільного й громадского житя и въ насъ на Українѣ, и въ себе въ Великороссії, и въ Польщі, и въ Фінляндії, и въ Грузії. Чи треба, на прикладъ, заснувати въ Кіївѣ географічне товариство, чи завести историчній музей, — попереду надїнуть тѣ державній окуляры и дивлятъ ся на дѣло. Окуляри скажуть: не треба! — и дѣло стало.

Чи треба завести на Українѣ, въ Бѣлорусії, на Басарабії школы на народныхъ языкахъ,— попереду глянуть черезъ окуляры. Окуляры дають вѣдповѣдь негативну и школы заводяться на державній велико-рускій мовѣ, хочъ зъ нихъ користи, якъ зъ козла молока. Чи треба выкинути „твѣрдый знакъ“ зъ украинской правописи и завести кулѣшѣвку? Окуляры кажуть: не треба! — и той „твѣрдый знакъ“ на вѣ-що-съ фігурує въ книжкахъ украинскихъ, а россійскій „чиновники“ заводятъ украинскую правопись, що зовсѣмъ до нихъ не належить, бо то дѣло вченыхъ та филологовъ. Чи треба дати бѣльшій права земствамъ? Окуляры кажуть: треба зменшити ще й давніе права, а не збѣльшати, а то й зовсѣмъ бы скасувати земства! — и земства обчирижують по-маленьку. Словомъ сказати, скрбъ приступаютъ до дѣла, роблять дѣло не ради сутя дѣла, а ради побѣчного принципа, и выходить въ результатѣ Прокрустове ложко.

Те-жъ саме трапилось и зъ д. Пыпиномъ. Сї самій державній окуляры показали йому, що українска література не може бути и не повинна бути широкою, а тольки збстatisь въ узкихъ рамкахъ якогось провінціалізму. Що се за проява, — мы навѣть добре не розумѣємо, бо исторія знає тольки взагалѣ усіякій літератури и не дѣлать ихъ на провінціальний та центральний, и скрбъ трактує ихъ якъ літератури однаковѣсінько. А тутъ на тобѣ нову форму літератури! Историки літератури ще можуть вѣдь сього схарапудитись, якъ схарапудились уже Славяне... Старій славяно-

філы зъ Катковымъ ветоювали, що треба повеликорусити сорокъ чотири народности въ Россії до останнього чоловѣка на користь пануючої сорокъ пятої, — д. Пыпинъ вже трохи попускає и каже, що треба повеликорусити тольки вершки: панство та буржуазію, якъ се робилось ще за царя Миколая I., коли панщанного мужика ще не шанували якъ чоловѣка, и вонь ще тодѣ не сподобивъ ся школы та науки. Выходить трохи мякѣйше, а все-таки Щедринске Прокрустове ложжко для українскої літератури: замкнувши її въ рамы провінціялізму, д. Пыпинъ заступає їй дорогу до нормального й вольного розвитку та прогресу.

І справдѣ, въ наші часы въ Европѣ державність для літератури не є сутьнє, а тольки сила погоджаюча або непогоджаюча літературѣ. Вона може допомогти літературѣ не простымъ, а тольки побочнымъ способомъ: засновуючи школы, академіи наукъ и штуки, літературній товариства, видаючи літературній субсидії на видання усіхъ науковихъ та літературнихъ творбъ, попускаючи въ цензурѣ, — може зробити й навпаки, якъ у насъ на Українѣ: не пускати въ школы українського языка, видавати усікій приказы й заборони, робити усікій претичини, щобъ спиняти розвитокъ українскої літератури, хочъ тепер вже державність не може вбити її на смерть... Те, що зветь ся властиво літературою, — не є школа та наука. Якій змѣстъ буває звичайно въ кожній історії літератури въ наші часы? якій матерії входять въ неї? Въ исто-

рій літератури входить поезія, беллетристика, драматичні утвори, потімъ критика сихъ утворѣвъ, та ще естетика й по-троху філософскій, пануючій въ звѣсному часѣ, ідеї та напрямки, котрій мали впливъ на поезію, котрій давали якій-небудь новий напрямокъ поетичної літературѣ. Властиво наукa, чи медицина, чи історія, чи усякій альгебры та латинскій граматики не входять въ исторію літератури. Д. Пыпинъ, дивлючись черезъ свои окуляры, якъ державникъ та ще й велико рускій, перемѣшавъ до купы тезисы: школа, языкъ, и языкъ літературный украинскій, наукa й література, и замѣсть тезіса „література“ поставивъ тезисы: школа, наукa та языкъ. Само по собѣ, що вийшла добра плутаница. Державність може приспѣшити и розповсюднити тольки шкільну просвѣту, заводячи усякій школы, може въ розповсюднити широко, а зъ тымъ и свой урядовий языкъ, але державність не має спроможности й силы нѣ вбити на смерть, нѣ утворити літературу й навѣть правдиву наукu. Вона може натворити силу чиновниківъ, якъ цегольня викидає силу цеглы, може навѣть субсидіями та подарунками наплодити одописцівъ и книжкогрызбъ, та насадовити на університетскій катедры якіческихъ професорбъ, але не може помогти, щобъ натворити літературнихъ справдѣшныхъ письменниківъ и талановитыхъ. Літературній таланти творить сама натура, се-бъ то, можна сказати, народъ та національний геній, се-бъ то національно-психічна сила, що крьєтъ ся въ масахъ звѣсного племя. На ґрунтѣ народа и народньої

поезії сама натура часомъ породить величніє генія, якъ часомъ, буває, мѣжъ верболозомъ та лозами въ лузѣ надъ рѣкою натура выжene такого высокого явора, листомъ широкого, гилямъ высокого, що вбнъ стає красою луга й гордо й высоко підносить свой верхъ. Великій творы, якъ „Іліада“, „Одиссея“, „Еdda“, великий геній, якъ Шекспіръ, Мицкевичъ, Шіллеръ, Гете, Шевченко, Пушкінъ зросли й вирохались на ґрунтѣ народної поезії. Україна не має своєї державы, але за те має народъ, національність, дуже багату національну поезію, а се й в ґрунтѣ поезії та книжної літератури дужчій й багатійшій для поетичної літератури. Маємо сей ґрунтъ, — маємо й будемо мати свою літературу и безъ своєї державности.

Звѣсний французькій вченый Тенъ вже давненько доказавъ творчу силу расы и єї вартостъ для літературы. поезії й культурності народовъ взагалъ. Въ передньому словѣ до своєї „Історії англійской літературы“ [Histoire de la litterature anglaise par H. Taine, t. I., Introduction, стор. XXVII] Тенъ показавъ велику вартостъ расы въ утворенню первопочатковыхъ, якъ вбнъ каже, формъ мысли та чутя въ историчному та літературному розвитку народовъ. Вбнъ каже: „Тroe неоднаковыхъ джерелъ погоджають сьому початковому розвиткови: раса, осередина [le milieu — се-бъ то кліматичнї та географічнї умовини та сусѣдство зъ інчими народами] и моментъ часу. Те, що зветь ся расою, се природженый й наслѣдчій напрямъ, котрый чоловѣкъ приносить зъ собою на свѣтъ и ко-

трый звычайно буває сполученый зъ вѣдмѣнными напечатками въ темпераментѣ та въ самому укладѣ тѣла. Вѣнъ вѣдмѣнныи въ кожного народа. Съ въ людей неоднаковости вже зъ-роду, якъ є неоднакови волы та конѣ: одній народы смѣливѣй и розумнѣй, другиѣ боязкѣ, иначѣ не кидають ся идеи и вынайдѣнъ примѣтивныхъ, первопочатковыхъ, а деякѣ приспособленїи парткулярио до звѣсногого дѣла и обдаренїи багатѣйше деякими инстинктами.⁴ Далѣ Тень каже, що хочь безмѣрно давнїи часы и даютъ намъ спроможнѣсть постерегати по-вставаня расовыхъ типовъ, хочь и не вловнѣ и въ неясному свѣтѣ, але все-таки историчнї подѣлъ доволѣ таки освѣчують попередай историчнї становища, щобъ выяснити майже непохитну мѣцнѣсть, яку мы примѣчаємо въ Арійця, въ Єгиптянина, въ Катайця бо кожна животина, коли вже вона живе, приспособляється до своеї осередини: вона дыше инакше, инакше поновляється, инакше порушується въ наслѣдокъ того, що повѣтря, харчъ, температура бувають иначѣ. Людина, присилувана держати себе въ рѣновазѣ зъ обетавинами, выроблює собѣ темпераментъ та характеръ, который ъї вѣдповѣдає, и ъї характеръ, ъї темпераментъ та ъї усякї придання тымъ больше стають мѣцнѣйшї, що знадвбрнї впечатки всысаються въ неї черезъ безлѣчнї повторенїя и передаються ся черезъ давню наслѣдчѣсть... Таке то складається ся перше й саме багате джерело тихъ пануючихъ здатностей, зъ вѣдѣмль випливають историчнї подѣлъ, и заразъ стає видно: коли джерело дуже, тодѣ вони не

є просте джерело, але якъ бы озеро та глибокій резервуаръ, куды инчій джерела въ плывъ множества вѣкобъ, стѣкали, вливаючи свои власній воды.

Говорячи нѣбы взагалъ про велику вартость трьохъ елементовъ — расы, осередины та моменту звѣсного часу въ историчному житию народовъ, Тенъ ставить сей разповѣдокъ якъ передне слово до „Исторіи англійской літературы“ и має тутъ на думцѣ найголовнѣйше выявки літературныхъ расовыхъ прикметъ творчости народовъ, — що вонъ показавъ и въ інчихъ своихъ книгахъ. Мы зъ сього погляду значного французского вченого довѣдуемся, яку велику жизньову вартость въ літературѣ вонъ дає расъ, се-бъ то національности, въ котрой тольки й може выявитись расовый характеръ народовъ, чи зъ бoльшою, чи зъ менчою силою та выразностью.

Мы, Українцѣ, маємо багатий національний ґрунтъ, багату народню орігінальну поезію, и на сьому расовому ґрунтѣ розвивалась и буде далъ розвиватись українска література, навѣть безъ усякої помочи россійской державности. И справдѣ, мы вже бачимо цѣкавый проявокъ літературного натурального українскаго зросту. Россійска державностъ пригнобляє українску літературу, потягується ї задушити, а вона, якъ зумисне, росте та й росте. Десь беруть ся таланти, десь береть ся охота й енергія въ тыхъ талантовъ писати до-конечне своимъ языкомъ, десь береть ся глибоке пересвѣдченя въ правотѣ свого дѣла, своихъ тенденцій. И вони сходять й стигнутъ

безъ школы, безъ школьной выробки языка, безъ школьной выправы стиля, не вважаючи на державну неласкавость и усякій державній претичини та притиски. Мы бачимо на самому дѣлѣ, на живыхъ фактахъ нашей літературы, що Тенъ правдивый въ своихъ поглядахъ на вартбѣсть та роль расы въ расовому психічно-національному розвитку народобѣ, якъ живої й живучої та родючої творчої сили. Державність въ сѣмъ разѣ провадить боротьбу зъ самою натурою, якъ звѣсний Щедринскій Угрюмъ. Бурчеевъ боровъ ся зъ рѣкою, задумавши повернути ї є назадъ, щобъ вона проти натури текла назадъ. а не въ-передъ. Вонъ загативъ, запинивъ рѣку, а вона прорвала греблю и все таки потекла своимъ натуральнымъ корытомъ...

Коли въ літературѣ та науцѣ не буде справдешныхъ талантобѣ, то й державність нѣчого не поможе и літерагура буде впадати, бо й погоджати не буде кому й чому. Прикладомъ сього може бути сучасна великоруска література, котру можна назвати широкою, але нѣякъ не можна сказать, щобъ вона була дуже могутня та глибока ідеями. Треба ще додати, що державність буває й дуже шкодливою для літератури, вважаючи на те, яка державність. Державный абсолютизмъ и въ Россіи та й скрбъ въ інчихъ царствахъ часомъ дуже шкодивъ и заваджавъ розвиткови такихъ высокихъ літературныхъ талантобѣ, якъ Шіллеръ, Шевченко, Вольтеръ, Пушкинъ, Мицкевичъ. Усяка державність пускає літературу охопнѣйше въ шир-

ну а боить ся пускати ъѣ въ глибочੰнь, ще й часомъ покропить ъѣ такимъ кипяткомъ та огневымъ дощемъ Везувія, що вбѣдь нього посохнуть усякї сады й винограды ідей та принципіївъ прогресивної літератури. Державнѣсть має свою выгоду й невыгоду для літератури. Д. Пыпинъ знає се дуже добре...

Державнѣсть має силу розшарити тольки форму, а не духа и сутя літературы, бо державнѣсть сама по собѣ є тольки форма, а національнѣсть въ широкому розумѣнню слова є жива сила и має силу утворити самый змѣсть, самый духъ літературы, бо вона въ своїй натурѣ є якась жива, творча сила, сила жизньюва, якъ жизньюва сила натуры, котра невѣдомыми для наась способами зъ своихъ жизньювыхъ невычерпныхъ джерелъ по вѣки вѣчнї утворяла живї сотворенїя, живї сущости, живї рослины и живї квѣтки. На живому ґрунтѣ національно-народньому сходять й ростуть роскбшними паучими квѣтками орігінальний поемы, высокї поезіи, орігінальний музичний мелодія. И де бльшій и дужчій сей ґрунтъ, тамъ и роскбшнїйшій й пауччийшій й орігінальнїйшій квѣтки поезіи та музики; де-жь література защѣплюється на мертвому, стародавньому, або на чужому пнѣ, тамъ вона виходитъ суха, робляна, й швидко сама вяне й посыхає, не має живого широкого вплыву, живої розбуджуючої силы. Українска література виникла просто й безпосередно зъ сього живого ґрунту, вона й теперь має підъ собою сей ґрунтъ, живий, повный усякого заживку, и вже, можна смѣливо сказати, не

збочать зъ нього, не втратить його. Українського народа, — якъ мы полѣчили його за минувшій рокъ въ календаряхъ, — въ Россіи 22,000.000. Въ Австріи його 3,000.000. Мы маємо 25 міліоновъ українського народа безъ Бѣлоруссівъ. Се не якійсь оазъ Мордовы або Мещеры середъ велико-руской людности, и вѣнъ не розтопить ся й не розплыветь ся.

Роль державности въ державѣ вѣдно до літератури може бути тольки въ тому, щобъ попускати або не попускати ъвъ вольного розвитку важкими умовинами цензури. Бѣльшою ролѣю державність для літератури не може мати. Дозволивши, на прикладѣ, українскому языкови стати органомъ середньої высочай школы, державність могла-бъ постановити погоджаючій умовини для розвитку й виробки українско-літературного языка та розбуркати въ суспільноти бѣльшій интересъ до української літератури, — якъ теперъ, на прикладѣ, велико-рускій гімназії въ Россії розбуджують интересъ до велико-руской літератури, бѣльше силою, нѣжъ доброхѣть, бо въ гімназіяхъ просто таки силують школярївъ вучувати, ще й на память, и оды Державина, и уривки зъ поезій Пушкина, и байки Крылова, загадують читати и Гоголя и Лермонтова и Пушкина для даныхъ лекцій. Якъ скрѣзь на свѣтѣ, въ Россії багато де-чого въ школахъ силою вбивають въ головы ученикамъ, бо половина зъ нихъ такї, що самѣ доброхѣть нѣчого не читали-бъ, навѣть Пушкина та Гоголя. Державність має силу зробити се саме и для української літератури, але тольки се, та й

годѣ. Збѣльшити число читаючои публичности вона не має силы, бо, на прикладѣ, якъ мы бачимо на дѣлѣ, не вважаючи на свою школу, Великороссія читає мало, менче нѣжь Украина.

Але не можна сказати, що се доконечне є умовини, безъ котрихъ не виробить ся нашъ языкъ и не виникне широка література. Мы бачимо, що се дѣло стаєть ся и безъ помочи державности, и навѣть при ъѣ заваджаню й претичинахъ. Венгры й Чехи розвили свою літературу й літературно виробили свой языкъ и безъ умовинъ державности, навѣть въ тѣ часы, коли австрійска державність ставала имъ впоперекъ на дорозѣ. И якъ тольки право сякої-такої автономности народностей трохи погодило Венграмъ та Чехамъ, зробстъ ихъ языкобвъ та літератури пойшовъ у передъ, навѣть ще безъ середныхъ та высочихъ національнихъ школъ. Тежъ саме треба сказати про австрійскихъ Русинбвъ. Болгаре такъ само виробили свой языкъ и розвили літературу підъ чужою державою, тольки треба сказати правду, що турецкій режімъ бувъ гараздъ бѣльше погоджаючій для національности й літератури Болгаръ, нѣжъ режімъ россійскій и навѣть въ давнїйшій часы режімъ австрійскій. Турецкій рядъ бѣльше налягавъ на христіянську вѣру Болгаріи, а не шкодивъ національности, бо въ Турції для літератури не було й цензури.

Та, окрімъ того, треба додати, що вироблювати высчї новї літературнї языковї форми було трудно може для першихъ культурныхъ народовъ въ свѣтѣ, для Грековъ та

Римлянъ. Тодѣ ся выробка була затяжна й загайна, бо тодѣ языкъ робъ разомъ и сукупно зъ розвиткомъ мысли, а людска мысль, людскій розумъ росте по-маленьку разомъ зъ нешвидкою ходою розвитку релігії, поезіи й науки. Теперь інчі часы. Мысль въ наасъ, і въ Славянъ і въ Провансаловъ вже попередила языкъ, і підтягти та піднести языкъ підъ форми готової розвитої мысли зовсімъ нема великої труднації. Окромъ того, і въ самбѣ россійской державѣ мы бачимо рядомъ зъ широкою россійскою літературою ще другу, польську, таки доволъ широку. Ми не розуміємо, чому-жъ не може бути въ Россії ще третя широка література, українска? Та й чому, справдѣ, не може стати колись широкою література усякої нації, хочь-бы й література турецка, арабска, перска? Хто се вгадає, якъ воно буде? И чи можна забѣгати впередъ зъ пророкуванямъ? И чомъ не можна сказати, що й теперѣшня українска література не сильна, не широка та не дужа... провѣдними идеями, хочь і не знадвірнимъ обсягомъ? Чому-жъ на прикладъ Пушкінъ, Лермонтовъ належать до широкої дужої літератури, а Шевченко до не широкої і не дужої, коли другій томъ Шевченкового „Кобзаря“ далеко ширшій і глибшій провѣдними й прогресивними идеями, нїжъ усੰ творы Пушкіна та Лермонтова? До якої літератури треба прилѣчити, на прикладъ, „Енеїду“ Котляревского та сучаснихъ українскихъ та галицкихъ беллетристовъ та поетовъ? — чи до широкої, чи неширокої?

Широкость и дужость літератури — се тезисы дуже неомежованій, бо часомъ знадвірні прикметы обсягу приймають ся за змѣсть та ідейностъ літературы. Ми справдѣ боимось, що вѣдъ россійскихъ поглядбъ на літературу и справдѣ скарапудить ся історія літературы. Д. Петровъ въ выводахъ въ своїй „Історія української літератури“ ставить ъвъ хвостикомъ велико рускои, д. Пыпинъ ставить ъвъ вже не хвостикомъ, а якимсь провінціялізмомъ, се-бъ то прихвостнемъ велико-рускои, хочь сей хвостъ, сказати правду, выходить дуже довгій, вже надто довгій, бо починається просто таки вѣдъ самон головы: вѣдъ лѣтописи Нестора, Слова о полку Игоревѣ, йде неперерывчатою лінією черезъ лѣтописи удѣлового періоду, черезъ козацкї думы, козацкї лѣтописи, черезъ кіївскихъ полемістбвъ XVII та XVIII вѣку, доходить до Котляревского й Шевченка. Щось и справдѣ виходить таке, що зъ того хвоста стає цѣле органічне тѣло. Нѣ! загальна історія всесвѣтної літератури колись ви-трѣщить очи на таке диво, якъ коза на вовка. Та й тѣ, що запроваджують такї теоріи, намъ здається ся, й самї не ймуть вѣры имъ, якъ певно въ Россії не йме вѣры самимъ собѣ багато утворникбвъ усіякихъ державныхъ и своихъ власныхъ теорій та поглядбвъ, на взбрець свого праотця, англійского мораліста XVIII вѣку лорда Болінгброка, который самъ нѣ въ що не вѣривъ, а писавъ, що релігія до-бра й правдива рѣчь якъ... державна гнуз-дечка... для чорноты та бѣдноты. Россійский Болінгброки ще й якусь філософію знайдуть на

сей разъ, щобъ пôдперти свои теоріи, ще й якогось премудрого абстрактного туману напустять, на взорець філософского туману славянофілбвъ Хомякова та Киріевского. Знайдутъ ся, мовъ, дурнѣ на Українѣ, що й поїмуть вѣры, або хочь затуманятъ собѣ мозокъ, або може ще й пересвѣдчатъ ся та горою ставуть за сей туманъ... Отъ и добре! Гнуздечка грає свою роль. И справдѣ буває й такъ, бо середня интелігенція не дуже то критично розбирає те, що читає, и може йняти вѣры усяк旣 нѣсенѣтнici, ще й нѣбы то вчен旣, закутан旣 въ премудрї фразы, закутан旣 въ учений туманъ*), а ще й бôльше вôдъ того, якъ кажуть петербурскї вчелї, що на Українѣ высчї верствы вже, нѣбы-то, органічно зли-

---

*) Мы пригадуємо такій вченый туманъ въ рецензії „Московскихъ Вѣдомостей“ въ той часъ, коли въ-перше трупа Кропивницкого та Старицкого грала въ Москвѣ українскій оперетки. Резензентъ, розбираючи піесы та оцѣнюючи музику д. Лисенка, правда, оцѣнивъ симпатично й правдиво піесы и дуже похваливъ музику Лисенка, але додавъ, що, само по собѣ, не можна думати, що зъ украинской музики та піснѣ може виникнути украинска опера... И рецензентъ далѣ поперъ якусь премудру філософію зъ сієї причини, котрои не може зрозумѣти нѣякій людской мозокъ, така вона чудна. Бôнъ и не зновъ, що вже є Лисенкова опера „Рôздвяна нôч“ . А може — дадамо мы — тымъ не може бути украинской оперы, що Украина не має умовинъ своего „государства“ ? ! — [Прим. Авт.]

лись зъ велико-русскими, значить ся, здатнїй прихильнїй приймати той туманъ и усяку московску дурбѣсть...

V.

Въ кѣнци своеи критики на передае слово д. Огоновскаго д. Пыпинъ каже: „И скажемо тольки одно: література дужа, незалежна, здатна до самобутного розвитку, утворять ся не тамъ тольки, де є окремый языкъ та окремне племя, але тамъ, окрѣмъ того, де є окремый, исторично-проявленый типъ культурного житя та державной спблки [государственного союза]. Сього останнього и нема въ повденной руской [украинской] народности...“ Колись вона жила въ загально-русской державѣ [государствѣ] и культурной спблцѣ. Потомъ вона зъ XIV-го вѣку підпаля підъ Польщу и польску культуру, втратила высочай панскїй версты, що прийняли католицку вѣру, въ деякай частцѣ прийняли унію, которая не належить до споконвѣчныхъ елементовъ руской народности...

Якъ бачимо, поглядъ д. Пыпина на утворення расами літературы и культурного историчнаго типа и неясно омежованый, и трохи славянофільскій, и взагалѣ неправдивый та дуже тенденційный. Усяка література, чи широка ѹ дужа, чи маленька ѹ слабенька, выникає доконче тамъ, де є окремне племя, окремый языкъ. Такъ воно було скрбзь, де живе людске племя. Якъ мы вже говорили, література природнымъ способомъ выникає зъ

расы, зъ національности, якъ зъ природного грунту. Се выразнѣйше видно въ первыхъ стародавныхъ расъ, въ которыхъ утворила ся самостойна література: въ Еллинобъ, Китай-цѣвъ, Индусобъ, Семітобъ и т. д., въ которыхъ зачала ся й самобутно розвила ся література. На сьому жъ природному расовому грунтѣ выникли и самобутній историчнїй культуры, типы, въ котрѣ література й поезія скрбъ входить, якъ одинъ зъ коагентовъ культуры, самый примѣтный и самый пышный, якъ примѣтнїй кущъ роскшныхъ трояндъ та червоной калины середъ зеленого дерева та зеленого листу.

Що-жъ то за велико-русскій самостойній типъ культурного житя та ще й якоись „державной спблки“, про которую говорить д. Пыпинъ? Якій його прикметы? якій його сутьнїй вѣдмѣни хочь-бы тамъ вѣдь европейскаго, чи що? Про се, на жаль, д. Пыпинъ нѣчого не каже. Про сей культурный самобутній велико-русскій типъ часто люблять говорити вченій Великороссы въ журналахъ та газетахъ, величатись нимъ, але тольки нѣхто зъ нихъ не взявъ ся докладно выясняти його... И воно выходить якоись тольки сама фраза, хочь голосна й гучна, але фраза безъ усякого разумного змѣсту и навѣть, якъ побачимо, безъ усякого мозку.

Якъ довѣдуємось зъ погляду д. Пыпина на вѣдсугностъ сього самобутнаго типа культуры на Українѣ, д. Пыпинъ приймає елементъ державности за якоись не тольки сутьню прикмету культурного типа, але навѣть

трохи не за першу, найголовнійшу и нав'єть основну. Въ сьому вонъ дуже збивається на поглядъ старыхъ славянофілівъ на культурний велико-русій типъ, котрий, по ихъ думцѣ, складається зъ трьохъ коагентовъ: зъ православія, самодержавности та велико-рускої народності. Не дурно-жъ д. Пыпинъ и унію назавъ споконвѣчнимъ ненароднымъ елементомъ рускої народності. Значить ся, вонъ уважає православіє споконвѣчнимъ елементомъ велико-рускої народності?! Тольки зам'єсть тезіса: самодержавність — вонъ ставить свѣжайшій и загальнійшій тезісъ — просто державність [государственность].

Сей культурный самобутный велико-русій типъ, якъ його розумѣли старій новій славянофілы, вже добре вияснено въ велико-русій літературѣ. Роківъ зъ тридцять попереду славянофіль Киріевскій написавъ статью: „О необходимости и возможности новыхъ началъ для філософії“. Вонъ показавъ тѣ новій основній початки [начала] велико-рускої нової філософії въ трьохъ елементахъ: православія, самодержавности та велико-рускої народності. Потомъ славянофілы додали до нього ще новый філософскій принципъ: боярську давньо-московську думу, сей парламентъ давньо-московского царства, вже на способѣ англійского парламента. Звѣсно, що нав'єть колись давній „Русскій Вѣстникъ“ Каткова въ тѣ часы слабувавъ сію англоманію, якъ казали про нього. Такъ склавъ ся потомъ славянофільскій поглядъ на велико-русій самосталый культурный типъ, котрий славянофілы

выставляли, якъ орігінальний и самостойный, проти культурного типа Европы, того неприемного для нихъ „Заходу“, котрый, зъ ихъ погляду, вже давно гниє и таки швидко зовсімъ зогнє. Звѣсний велико-русскій письменникъ Достоевскій въ промовѣ на празнику поставлення памятника Пушкинови въ Москвѣ вже сказавъ, що „все-человѣкъ — это русскій!“ се-бъ то Великороссъ. Тутъ мы вже бачимо претенсію на національный мессіянізмъ, схожій на польскій мессіянізмъ въ Товіянского та Мицкевича, тольки ще претенсіознѣйшій, зъ забагами на всесвѣтність. Нѣхто больше „Вѣстника Европы“ и самого д. Пышина не воюювавъ противъ сього велико русского культурного типа. Цѣла література виникла зъ сїєї сварки та змаганя за оборону европейскаго культурного типа та вартості европейской культуры для Россіи. Вл. Соловьевъ въ „Вѣстнику Европы“ [1888, кн. XI й XII.] показавъ, що славянофилы саму свою систему, самый поглядъ про три елементы велико-русского культурного типа взяли въ Єзуїтівъ за часівъ Великої французской революції. Французскій Єзуїты, обороняючи старій историчній погляди та старе становище дѣлъ въ Франції, ставили против революції три принципи: католицтво, королевську власть та народъ, якъ мертву, робочу й пассивну масу, а мѣжъ королемъ та сїєю масою ставили дворянство якъ праву руку короля, якъ посередникъ мѣжъ королемъ та народомъ, якъ помагачъ въ короля, але не якъ державныхъ орударївъ. [Зовсімъ те, що боярска дума въ славянофі-

лобъ.] Костомаровъ показавъ, що привіцій самодержавності взятий московськими царями відъ ханобъ Золотої Орди и освячений візантійствомъ. Православіє очевидячки й само по собѣ ве національна московска релігія, бо прийнята відъ Візантії. Церковна велико-руска газета „Благовѣстъ“ доказувала торбкъ проти славянофілобъ, що православіє высче відъ усякої національності, бо воно є „одкровення“ и принесене зъ неба. Выходить, що славянофіли для своєї нѣбы то самобутної культури обокрали землю, ще й хотѣли обокрасти небо, та вже якось попы заступились...

Тольки й зсталось свого въ славянофільскому культурному типови, що велико-руска народність, котра нѣчого самостойного для культурного типа не дала й не дає окрімъ тольки ґрунту, формы... се-бъ то свого языка, котрый такъ завзято пропагують славянофіли... А се виходить тольки „обрусеніє“ трохи не всього свѣта, се-бъ то сама примітивна й груба форма поглинання, расової ассіміляції інчихъ народностей. Одєа достойність сїєї славянофільської гордовитої тенденції — се ъє ясність та виразність. Поглядъ д. Пыпина въ омежуваню культурного велико-руского самостойного типа слабує на неясність: вонъ трохи скидається на славянофільський старій погляди, тольки трохи вже мягшій: замѣсть самодержавності, се-бъ то державного абсолютизма, вонъ ставить просто державність, и державність велико-рускую; ще до того трохи забивається на православіє, якъ на народній елементъ. Але найголовнѣйша помилка въ йо-

го поглядъ та, що вонъ наддає велику вар-
тостъ принцизови державности въ историчному
самостойному культурному типови, ставить
його сутьною прикметою культурного типа,
навѣть найголовнѣйшою.

Тымчасомъ державностъ навѣть не є
сутьня прикмета культурного типа, а тольки
знадвбрня, чисто формальна. Не зъ сієи при-
кметы розвила ся сила культури, черезъ ко-
тру усъ культурнї національности дойшли до
високого розвитку.

Якї сутьнї прикметы культурныхъ ти-
повъ тыхъ найдавнѣйшихъ національностей,
що розвивались самобутно й самостойно безъ
усякого побочного впливу, на прикладъ єл-
линского, китайского, давньо-єврейского, ин-
дуского и інчихъ? Въ сихъ народовъ, якъ у
кожного давнього народа, першій проявокъ
культурного житя починавъ ся звичайно зъ
самостойної релігії и зъ сполученої вкупѣ зъ
нею релігійної морали; за релігією йшла слѣд-
комъ поезія, лірична й епічна, мітологічна
чи героична; далѣ слѣдкомъ за поезією насту-
пала філософія, філософічна мораль, а потомъ
критика й наука. Отсе расовї сутьнї прикме-
ти кожного историчного культурного типа са-
мостойныхъ и самобутныхъ національностей. Се той змѣсть культуры, та основа, на котрой
розвивається ся уса культура, котра утворює
усю її сукупностъ, увесь її обсягъ, впливає
на усъ проявки цѣлого її обсягу, доводить
нації до усіхъ здобутківъ и придбаня въ
сферѣ житя розумового, літературного й прак-
тичного.

Кожне культурне племя розвивається зъ самого початку въ якісъ формѣ державності. Само по собѣ, що й сей принципъ державності вийшовъ зъ людского розуму, якъ джерела й утворника культури. Але треба скажати, що, на прикладѣ, і споднію й штаны не вкраївъ же якісъ Прометей въ богівъ Олімпа та не принеїсъ ихъ зъ неба на землю людямъ. И споднія й штаны, і навѣть горшки й миски, рогачъ й кочерги, і Венери Мільоскї, і навѣть гарматы Круппа — усе вискочило зъ людской головы, зъ людского розуму. Але хто-жъ скаже, що сї прикметы культуры сутьнї? Не можна вважати ум'я будувати хаты та храмы, ставити твердинї та насипати валы чи виливати гарматы — за сутя культуры, за саму орудуючу силу культурну. Се тольки дрбнї здобутки розвитого культурного сутя, розвитыхъ сутнихъ силъ культурної потенції.

Які головнї функції усякої державності? Обороняти націю вбдъ знадворнього нападу інчихъ народовъ, давати їй безпешність у себе вдома, щобъ вона могла вбльно жити і розвиватись, не боятись за безпешність своєї особисти і своєї маєтності; потомъ давати порядокъ въ державѣ, доглядъ і оборону членовъ суспільності вбдъ злочинцївъ усякого заводу і утворяти правосуддь; въ конци усього стерегти й захищати самый культурный укладъ въ державѣ, приспѣвати його й погоджати єго зростови. Найголовнїшайша-жъ функція державності, якою вона скрбзь була въ історії і теперъ є, — се знадвбрня оборона

державы вѣдь вороговъ: вѣйско й вѣйны та битви, вѣйна та вѣйско — симъ повна уся исторія державности й державъ вѣдь початку исторіи ажъ до найновѣйшихъ часобъ. Се, скати-бъ, сутя усякои державности. Треба тольки заглянути въ бюджетовї списы кожной державы и зауважити трату половины державного доходу на вѣйско, а якусь тамъ маленьку частку на просвѣту, на высечї та середнї школы и нѣкчемну часточку на народнї школы. Сї бюджеты скажуть усю правду; вона то й є мѣрило головної функції державности.

Принципъ державности натуральної первоначаткової нѣгде не вдержалъ ся въ народовъ: вонъ повсегдъ скрбъ вѣдь войовничого нападу якого-небудь хижаго чужого народу. Державнѣсть майже скрбъ заводили усякї зайвойоваки та побѣдники. Въ Европѣ державностей натворили найбѣльше хижї Норманы та усякї Вест-Готы, Ост-Готы та Франки, се-бъ то Германе. Сей принципъ державности якосъ прищеплювавъ ся до народовъ усе зъ-боку, зъ-надвору. Се вже доказъ, що вонъ є знадвбрня прикмета культурного типа, а не духоваго сутиня, бо й цѣль ъє була чисто войовницка, навѣть граббницка, якъ на прикладъ въ Монголовъ та Туркбвъ, и державнѣсть потомъ вже підъ впливомъ культуры ставала розумною, й моральною и користною силою. Самый принципъ державности, де вона йшла натуральною стежкою розвитку або спокойною довгою ходою, выроблювавъ ся й державъ ся не самостойно й самобутно, а все стоявъ підъ впливомъ высчахъ духов-

выхъ и культурныхъ коагентовъ: релігія й філософія.

Вѣдъ самого початку, сказати-бъ — вѣдъ зародку примітивныхъ культуръ въ давнихъ народбвъ державнѣсть була сполучена зъ жрецтвомъ: жрецѣ були разомъ и царями и правили народомъ. Потомъ державнѣсть переходила въ руки войскової касты, а по большой частцѣ, якъ мы вже сказали, въ руки чужихъ хижихъ завойовникобвъ. Але й тодѣ державцѣ почувались, що вони самї по собѣ не мають ще найвищого авторитета для народа и скрбъ самї себе пдгортали пдъ сей головный коагентъ культуры и користувались його великимъ импонуючимъ впливомъ на масы, щобъ и собѣ набратись силы, сказати-бъ, зъ неба, якъ самои мбцнои та впливової силы. Свѣтска державнѣсть всюди потягуеть ся освѣтити себе святощами релігії, горнеть ся до релігії й храмбвъ. Такъ римскїй императоры, покоряючи народы й царства, забирали ихъ богобвъ неначе бъ то въ полонъ, звозили въ Римъ, ставили въ Пантеонъ, ще й поважали й кланялись имъ. Вони, просто сказати, черезезъ се нѣбы вбдирали въ народбвъ саме сутя ихъ силы, ихъ высчихъ протекторобвъ, але й самї вони горнули свбй авторитетъ пдъ ихъ силу, бо, якъ знаємо, шанували ихъ. Римскїй императоры, хочь и мали велику державну силу въ своихъ рукахъ, а все-таки довели до божеского апoteоза свою цезарску величнѣсть: звѣсно, що пануючимъ цезарамъ були поставлянї въ Римъ храмы и олтарї, де жрецї й люде молились императорамъ, якъ бо-

гамъ, и приносили на ихъ нѣбы божеске йменія жертвы. Очевидчики, що цезары вважали на сю свою нѣбы божеску силу, якъ на высочу вѣдъ императорскої и бѣльше поважливу для народа. Въ Візантійской имперіи державна власть императоровъ спералась на христіянскую релігію, якъ на высочай авторитетъ, прийнявши вѣдъ неи церковне посвяченнія й обрядъ коронаціи. Франкскій королѣ та германскій императоры часто запобѣгали ласки въ римскихъ папъ, часомъ приймали зъ ихъ рукъ корону и, щобъ наддати бѣльше силы своему державному авторитетови и мати бѣльше впливу, прийняли звѣсный титулъ: „Божію милостію“.

Такъ само принципъ державности підпадавъ въ исторіи культуры підъ высочай культурный коагентъ — підъ філософію й науку, котра навѣть мала въ XVIII. вѣцѣ въ Західній Европѣ великий впливъ на нього и вчинила велику змѣну въ самой державности, якъ высча сила й дужчай культурный принципъ. Підпадавъ вѣнъ въ найдавнійшій часы ще до Христового Рѣздва на прикладъ въ Китаю та Греції підъ погляди китайскихъ та грецкихъ філософівъ.

Такъ китайска найдавнійша книга исторія „Шу-цзінъ“ Конфуція вже підводить підъ філософію державность, такъ що ся книга є разомъ и исторія, и книга державного праворядства. [„Всеобщая исторія литературы“ підъ ред. Корша, вып. IV., стор. 560, 561.] Въ одному выдѣлѣ є ще „Да-сьо“, въ сїй шкільній книжцѣ, сьому китайскому катехизисѣ, що

першій даєть ся въ руки школярямъ въ школѣ, говорить ся о рядѣ, о достойностяхъ та обовязкахъ потребныхъ для императора й урядниківъ, бо въ китайскихъ філософівъ та вченыхъ, якъ отъ въ Конфуція, принципъ державного правлѣнія завсѣдь дуже мѣцно сполученый зъ філософскою моралью и выводить ся зъ ъѣ законівъ.

Грецкій філософъ Платонъ пôдъ впливомъ своей філософской системы написавъ свої утвбръ „Республику“, взнаючи форму державности найлѣпшою формою. Вѣнъ выходивъ зъ тыхъ основныхъ тезісбвъ своей філософіи, що въ найвищайшой Идеи споконъ-вѣку сутьнѣють цѣлій хоры менчихъ ідей, живыхъ и мыслячихъ, якъ заживківъ и будущихъ зародківъ усього живого на земли, усьехъ людей. Арістотель, утворивши систему своей філософіи, поставивши зъ-верху усього довгого ряду сотворенія й свѣтовыхъ причинъ своего Нерушимого Рушителя, якъ першу свѣтову причину, бôльше прихилявъ ся въ своїй „Політицѣ“ та ще въ „Етицѣ“ до монархічної державной формы, пôдводячи принципъ державности пôдъ систему своей філософіи.

Въ IV. вѣцѣ пôсля императора Константина Великого, который самъ прийнявъ христіянскую вѣру, смѣливо спераючись на христіянскую партію, и пôсля того, якъ христіянство доволѣ вже широко розповсюднилось по Римской имперіи, тодѣ й Римска церковь набралась силы и почала пôдводати пôдъ свой філософско-релігійный поглядъ принципъ державности якъ низчій за релігійный. Поча-

токъ сього напрямку поклавъ Блаженныи Августинъ въ IV. вѣку въ своему трактатѣ *De Civitate Dei*, въ котрому вонъ выставляє якъ идеалъ „Царство божеске“ и становить його проти людской „Державности“ якъ темного царства Сатаны. Причины для такого порбнаня, невыгодного для людской „Державности“, было въ св. Августина и тодѣшныхъ христіянъ таки чи-мало. Римска держава, римскій императоры, а найбѣльше римскій „чиновники“ усякои масти дуже нашкодили христіянской вѣрѣ, разъ-у-разъ пôднимали на христіянъ усякій пригнобленя та притиски, пролили багато крови мученикѣвъ за вѣру. Тертуліянъ написавъ свою „Апологію христіянства“ прямо таки проти притискѣвъ державныхъ римскихъ урядникѣвъ. Св. Августинъ засудивъ на смерть саму „Державностъ“.

Зъ початку V. вѣку римскій императоры вже жили въ Міланѣ та въ Равеннѣ, щобъ було легче та зручнѣше обороняти Италію вбѣдь заальпійскихъ вороговъ, Ост-Готовъ та Вест-Готовъ. Тодѣ то въ 410 роцѣ на Римъ впала така страшна катастрофа, якъ на давній Кіївъ та Сузdalъ въ XIII. вѣцѣ вбѣдь Монголівъ. Вест-готскій король Алярихъ вступивъ зъ своєю ордою въ Италію и просивъ императора Гонорія првннятія його зъ усією вест-готскою ордою на службу. Гонорій, проживавшій тодѣ въ Равеннѣ, не згодивъ ся на се. Тодѣ Алярихъ рушивъ на Римъ, покинутый императоромъ и навѣть папою Иннокентіемъ. Довго стояли Вест-Готы пôдъ стѣнами Рима и таки присилували Римлянъ черезъ голодъ зда-

тись Алярихови. Вест-Готы ввбрвались въ Римъ, запалили його зъ усѣхъ боковъ. Буря рознесла огонь по городу. Вдари въ грбмъ, бlyскавка потрапляла въ языческї храмы та въ идолівъ на Форумъ. Вест-Готы були вже тодѣ христіянами; вони руйнували і грабували бльше язычниківъ і языческї храмы, а не зачѣпали церковь та христіянъ. Римъ вдѣ того часу вже фактично впавъ а римска державність ледви ще держалась та чеврѣла.

Само по собѣ, що христіянамъ не було причини дуже журитись та побиватись, що Римска та языческа державність падала та завалювалась. И посля того св. Августинъ [попереду професоръ риторики въ Міланѣ а потомъ епископъ въ Гіппонѣ въ Африцѣ] написавъ свїй трактать въ 12 книгахъ *De Civitate Dei*, въ котрому вонъ не тольки не жалкує за Римомъ та його державностю, але засуджує на смерть і людску державність, і саму языческу культуру, і вѣру; римску державну величиність, славу, побѣдність, усесвѣтне панування, усѣ прикметы і тенденціі людскихъ державъ вонъ вважає за нѣкчемність, вважає ихъ навѣть шкодливими.

Першій закладачь и основникъ першого земного царства — каже св. Августинъ — бувъ Каинъ, братоубійникъ. Вонъ почавъ будувати города и поклавъ основу й початокъ людской державности. Каинъ є типічный першій образъ закладачївъ земныхъ державъ. Чезрѣзъ таке саме братоубійництво бувъ закладений городъ Римъ, що ставъ потомъ столицею свїта и сполучивъ въ одну державу всѣ

царства свѣта. Призначеня земного царства є вдержуваня спокою та правосуду. Земний миръ та спокой — се велике добро и для царства божеского, але вонъ добуваєть ся доро-гою цѣною важкихъ войнъ. А безъ правосуду та правдивости — що-жъ таке земнї царства, якъ не *magna latronica* — великий розбйни-цтва? Земнї царства заснованї на самолюб-ствѣ та властолюбствѣ, вони добувають ся славы та власти надъ інчими народами. Нѣ-кчемна слава та щастя въ широкости держа-вы та въ власти тольки для нечестивого чо-ловѣка здаєть ся щастямъ.

Усяковость мовъ — каже св. Августинъ — се велике лихо, бо вона вобрѣзняє людей и розспольнює народы нарбзно однихъ вѣдъ другихъ. Люде [Римъ] потягають ся розширяти границѣ царствъ и накидати побѣдженымъ народамъ не тольки свое ярмо, але й свою мо-ву. Але скблъки для досягненя такої цѣли при-ходитъ ся мати важкихъ войнъ! Скблъки че-резъ се пропадає людей, проливається ся кро-ви! А коли цѣль досягнута, то по-за граници-ми царства знаходять ся ще інчї ворожї на-роды; а коли въ кбнци всього царство роз-ширене до велитенської мѣры, то въ його власныхъ границяхъ виникають новї войны, нова каламутня. Усѣ сї лиха такї великї, що про нихъ не можна й думати безъ великого жалю, а хто се зможе зробити, объ тому вар-то ще бôльше жалкувати, бо такій чоловѣкъ втративъ розумність людской натуры.

Побдѣвши пбдъ такій поглядъ принціпъ людской державности, св. Августинъ стано-

вить проти неї идеаль божеского царства на небѣ, въ ангельському свѣтѣ, потомъ на земли, въ церквѣ давнихъ патріярховъ, а вѣнци всього — въ христіянствѣ, а найбѣльше въ чернецтвѣ та въ манастирскому аскетичному житю. Поглядъ св. Августина на супротилежнѣсть идеала божеского та людскаго царства, на величнѣсть першаго и нѣкчемнѣсть другого — по нашому пессімістичный, але вѣнъ не минувъ въ исторіи безъ слѣду та впливу. Идеалъ Августинового божеского царства выникъ потомъ, коли Римскіи папы прийшли до великои силы, коли взмоганія ихъ власти стало въ рѣновазѣ зъ державностю, а часами и въ перевазѣ надъ державною властью франкскихъ та германскихъ императоровъ, коли папы стали царями и заступниками Христа на земли и раздавали королямъ короны зъ своихъ рукъ, се-бѣ то коли принціпъ мирской державности підпавъ підъ принціпъ высочай и дужчай: підъ принціпъ релігійный та церковный.

Въ XVIII. вѣцѣ въ-перше въ Англіи вольній мысленники выводили принціпъ державности зъ принціпа позитивной філософіи Локка. До того часу въ Англіи панувавъ давній принціпъ повстанія власти державца вѣдь Бога. За часобъ ряду Кромвеля та ригористовъ шурітановъ, сихъ „войсковыхъ святыхъ“, — якъ ихъ звали тодѣ за те, что вони позамыкали театры, трохи не зробили зъ Англіи якогось манастиря, назирали черезъ поліцію за поровами городянъ, якъ игумены за ченцями, и трохи не заглядали въ горшки, що тамъ варять городяне, и въ кѣнци всього всѣмъ

обриди, — Фільмеръ въ тѣ часы написавъ для обороны монархізма свою книжку „Патріархъ“, въ котрой говоривъ, що Адамъ и патріархи були першій і справдѣшній державцѣ на землі, и тымъ то власть державна, королевска, йде вѣдь самого Бога. Проти нього виступивъ Локкъ и найбѣльше послѣ нього графъ Лейстерскій Сідні. Локкъ выводивъ въ своїй позитивній системѣ філософії, що въ людской душѣ нема нѣчого природженого, що душа зъ-роду не бѣльше, якъ *tabula rasa*, бѣлы листокъ паперу, або темный закутокъ, на котрому, якъ на дзеркалѣ, вѣдивають ся знадвбрній напечатки, а потомъ черезъ рефлексъ въ мозку вже витворяють ся усякі мысли й идеї. Тымъ то й усяка идея чи розумова, чи моральна, попередъ усього витворяється въ самой людской душѣ підъ впливомъ досвѣду та знадвбрніхъ впечатківъ и, само по собѣ розуміється ся, що й идея державности та ще й абсолютної зароджується въ людскому розуму, а не вложена въ нього зъ-роду и, само по собѣ, не йде вона вѣдь Бога. Сідні вяснивъ сей поглядъ въ своїй книжцѣ „Розмовы про праворядъ“. Вонъ доказавъ, що державна власть веде початокъ не вѣдь біблійныхъ патріарховъ, не вѣдь патріархальної власти батька въ сѣм'ї надъ дѣтьми и не вѣдь Бога, а має свой початокъ въ народѣ, въ народному людскому ґрунтѣ, и вонъ дойшовъ до такого выводу, що республіка є найбѣльше натуральна й правдива форма державности.

Слѣдкомъ за Локкомъ та Сідні пошли

потомъ францускій мыслѣники XVIII. вѣку Монтескіе, а найбѣльше Руссо. Монтескіе въ своему „Духу законовъ“ уже дойшовъ до такихъ тезисовъ, что державне право й власть повинній належати до усъого народа и выходити вѣдь нѣого, се-бѣ то зѣ-низу, а не зѣ-верху, вѣдь королѣвъ, бо въ основѣ державы повинна бути „Рѣвностъ и Свобода“ усѣхъ людей, сей, якъ звѣсно, девізъ Вольтера. Після Монтескіе выступивъ далѣ Руссо ще зѣ-гострѣйшою критикою въ своїй „Соціальнѣй умовѣ“. Руссо въ сьому утворѣ уложивъ систему, что люде, выходячи зѣ примітивного дикого становища, постановляютъ мѣжъ собою умову державности, не покидаючи свои природженой свободы и омежовуючи себе й свою свободу взаимными уступствами. Такимъ по-бытомъ верховенство власти въ державѣ повинно належати до народа, и усякѣ верствы, на котрѣ дѣлить ся суспольство, не природне, бо воно доводить до порушеня свободы й правъ низкои верствы, народа. Власть въ державѣ доконче повинна бути, але право законодатне й право законоздѣйстнююче не повинній сполучатись въ однихъ и тыхъ самыхъ рукахъ, бо законодатна власть може натворити законовъ тѣльки на свою користь, а не на добро усѣмъ, а потомъ, маючи въ рукахъ фактичну знадвбрню силу, може ихъ здѣйстновати, якъ схоче, а се допроваджує до зловжитківъ та до тиранії. Вплывова сила філософії англійскихъ позитівістовъ та французскихъ мыслѣниковъ була така велика, що вона, якъ звѣсно, змѣнила въ Захѣднѣй Евро-

п'я абсолютнї монархїи на монархїи конституційнї и на республїки.

Такъ само и въ філософскому умоглядѣ Гегеля мы бачимо залежнїсть принципа державности вѣдъ його системы пантеистичної філософїи, по котрой зъ „Абсолюта“ чи зъ „Абсолютної Идеї“ выникає по-неволи усей розвитокъ природы й людкости поступньюво, ступнью за ступнемъ вѣдъ низкои до найвысочої формы, и державнїсть выникає, якъ не-випручнá форма людского розвитку, але не найвысча, бо, якъ думає Гегель, высча за неї форма розвитку Абсолютної Идеї въ людкости є фазісъ науковий та філософскій.

И въ найновѣйшї останнї часы принципъ державности пôдводять пôдъ критично-філософскїй погляды. Такъ вѣдомый француский мыслéникъ та историкъ Иполитъ Тенъ въ своєму найновѣйшому утворѣ „Les origines de la France contemporaine. Le régime moderne. T. I. 1891“ пôдвѣвъ пôдъ госгру исторично-філософску критику принципъ державности, не вважаючи навѣть на те, що въ Франції панує державнїсть республиканска. Критикуючи програму Якобинцївъ въ часы Великої францускої революції [посля 1789 р.], Тенъ доходить до погляду на державнїсть, дуже омежовуючого її централістичну сферу дѣяння. Вѣнъ каже, що одна легальна сфера, одно и єдине призначення державности въ тому, щобъ вона обороняла державу вѣдъ знадворныхъ вороговъ а въ суспільствѣ обороняла людей однихъ вѣдъ другихъ. Держава — каже Тенъ — се сторожжá собака; розширити її компетен-

цію далъ за натуральну си межу — значить ся обернути собаку въ вовка. Держава є попередъ усього — жандармъ та солдатъ. Тымъ то держава повинна й пильнувати одного и не дуже вмѣшуватись въ усякій сферы суспольности, не тыкати скрбзъ свого носа, куды не слѣдъ, та ще й безъ усякои потребы. Що до церкви, науки, штуки, промысловости, що-до провінцій, громадъ, сѣм'ї, до добродѣй-ныхъ закладбвъ, то державвъ тутъ подобає тольки одно: назирати, щобы правуючї ними законы не суперечили сутьнимъ цѣлямъ державного та суспольного житя и здѣйстнова-лись безъ порушення чиихъ-небудь правъ. Якъ тольки держава ступає далъ за сю межу, во-на оступаєтъ ся вбдъ свого прямого обовязку и показує себе доконечне поганымъ здѣйст-никомъ додатковои роботы. Замѣсць того, щобъ забезпечити свободу поодинокои дѣяль-ности, держава омежовує ївъ або силою на-правляє ївъ до накинутой для неї цѣли. Зъ дру-гого боку — прибльшивши безъ потребы число своїхъ завдань, держава перестає займатись дея-кими зъ нихъ, якъ дуже важкими и дуже доро-гими для неи, або ще й змѣняє й перекручує ихъ натуру, експлуатує ихъ ради якоись однобо-чнои теоріи або не знать якого, не добре зро-зумѣлого державного интереса, а хочь часомъ воно выйде й добре, то увиваєтъ ся зъ нимъ сякъ-такъ, невдатно й невмѣливо. Въ державы нема тыхъ могутныхъ рушителївъ, підъ впли-вомъ которыхъ дѣють приватнїй суспольства, поодинокї люде; нема въ неи мѣсцевого па-тріотизма, любови до близкихъ, релігійного

вѣруваня, наукової цѣкавости. Тымъ та держава показуєть ся негодящимъ и промысловникомъ, и купцемъ, и хлѣборобомъ, середнимъ адміністраторомъ провінціи та громадъ [зовсѣмъ якъ у насть въ Россіи], нетямущимъ направилникомъ та руководникомъ церкви й школы, штуки й науки. А тымъ часомъ якъ розповсюднюють ся державна дѣяльність, слабшає поодинока й суспільна ініціатива. [Зовсѣмъ якъ у насть на Українѣ впала вона після знесення автономії Гетьманщини.]

Такъ то мы бачимо, що д. Пыпинъ, збившись на старе славянофільство, помыляєть ся, наддаючи принципіови державности вже надто велику суттюву вартостъ и думаючи, що велико-руска державностъ була причиною та ще й головною того, що въ Великороссії утворивъ ся якійсь окремий, самостойний історичній культурный типъ, якого нема на Українѣ. Ся помылка и славянофілівъ и інчихъ вийшла не бѣльше, якъ зъ гордовитости и гордуваня своєю великою державою, а не зъ правдивого разумѣння основныхъ сутьнихъ прикметъ культурного типа народностей та расъ.

Треба ще додати до сього усього, що державностъ неразъ въ історії виступала ще якъ ворожа сила усієї сукупності сутьнихъ коагентівъ культури, се-бѣ то самої культури. Читаємо жъ въ історії, що за панування такого чи сякого короля впала просвѣта й культура, а за такого примѣчаємо піднесення ъ. Після деякихъ війнъ та ще й довгочаснихъ, яка була, на прикладъ тридцятилѣтня війна, мы примѣчаємо, що вѣдь самої куль-

туры зоставались тольки цурпалки культури, котрій годились тольки на насіння дальшого розвитку культури. И багато письменниківъ та вольныхъ мысленіківъ, якъ заступниківъ ідей тієи высочай прогресивної культуры мусіло выпручуватись зъ рукъ державности и тѣкати вѣдъ неи трохи не за тридевять земель въ інчї царства, спасаючи насіння культуры. Такъ, на прикладъ, Шіллеръ, бувши ще въ медицинской школѣ въ Віртемберзѣ и написавши своихъ „Розбойниківъ“, не выдержавъ деспотизма герцога Віртембергскаго и мусівъ зъ скарбового пансіона втѣкати, та ще й пѣши. Вольтеръ та Монтескіе, якъ звѣсно, втѣкали въ Англію. Въ 20 тыхъ рокахъ XIX вѣку за Реставраціі сатирикъ Курье, сей французкій Щедринъ, мусівъ утѣкати въ Бельгію и звѣдтобль розкидавъ летючими листками свои сатиричні „Памфлеты“. Англійскій письменникъ Сідні, хочь и подававъ голосъ противъ смерти Карла I. за панування Кромвеля, мусівъ прожити, якъ выгонець, сѣмнадцять роківъ въ Італії, Франції та Швейцарії. Політичні та релігійні творы Мільтона були въ Англії спалені рукою ката Шевченко за свои прогресивні утворы бувъ засланый на десять роківъ въ Сибірь. Пушкінъ бувъ выгнаний зъ Петербурга на Басарабію, Лермонтовъ — на Кавказъ. Іспанскій Щедринъ, сатирикъ Лара, въ 30-тихъ рокахъ теперѣшнього вѣку, черезъ притиски ряду, та ще єзуїтского, повѣсивъ ся зъ горя та вѣдъ зневѣрености. Ся мартіологія культурниківъ така довга та велика, що її усю й не списати. Словомъ ска-

зати: державність — се така культура, що часто пригноблює й вбиває саму культуру, се мечь зъ обохъ боковъ гострый, а такъ якъ державність має въ своихъ рукахъ знадвібрнюю силу, то й держитъ въ рукахъ высчї культурнї коагенты, пôдводить ихъ пôдъ свои погляди та свои власнї интересы.

Такъ въ теперїшнї часы и нашї чисто культурнї українскї тенденції пôдведенї черезъ якусь помилку чи цькування Каткова пôдъ якїсь державнї интересы, и культурне спасенне дѣло на Українѣ та въ Бѣлоруссїї мусить загамуватись и загальмуватись...

Д. Пыпинъ помыляеть ся и въ тому, що исторія не погодила Українѣ утворити свой историчный культурный типъ, якъ вона погодила Великороссії, бо Україна, якъ каже вонъ, пробувши зъ-початку въ загальнїй державнїй рускїй сїмье, ще зъ половины XIV вѣку була вбдбрвана вбдъ сїєи сїмье, десь тынялась пôдъ Польщею, тодѣ якъ Великороссія мала завсїды свою державу, де сей самостїйный культурный велико-рускїй типъ выстоявъ ся, сформувавъ ся й утворивъ ся.

Д. Пыпинъ трохи чудно орудує фактами українской исторіи: вонъ якось бгає ихъ жмурами, кидає на всѣ боки по своїй вподобї, не вважаючи на ихъ осереднїй змѣстъ. Якъ до кладно полѣчити роки й вѣки нашої українской исторіи, то выходить; що й мы довго чуже довго жили своимъ историчнымъ житямъ.

Вбдъ часу Рюрика, се бъ то вбдъ 862 року, звбдкблъ звичайно починають исторію Руси, Україна жила „спблльнимъ житямъ“,

се-бъ то своимъ власнимъ, не до 1386 року, се-бъ то до сполученя зъ Польщею за Ягелла та Ядвиги, — якъ каже д. Шычинъ, — а довше, ажъ до 1452 року, се-бъ то до смерти Свідригелла, князя волинського, и до 1471 року, се бъ то до смерти Симеона Олельковича, останнього князя кіївського, останнього південно-руського князя, після котрого вже бачимо перетяточъ удѣлового княжого укладу нашої історії. Після його смерті польський король вже правили на Українѣ, ще одначе не зовсімъ злитої адміністративно зъ Польщею. Се виходить вѣдь Рюрика 608 роковъ удѣлового княжого періода для України, а для кіївського удѣла ще й більше, бо Олелько Володимировичъ володѣвъ Кіївомъ, Житомиромъ та Овручемъ до своєї смерті, до 1455 року, а після нього кіївськимъ княземъ бувъ синъ його, Симеонъ Олельковичъ, котрый одбудувавъ и поновивъ Кіїво-Печерську Лаврську велику церкву, а другій синъ, Михайло Олельковичъ, бувъ княземъ въ Слуцку та въ Копилії. Симеонъ Олельковичъ до смерті своєї въ 1471 княживъ въ Кіївѣ, а вже по смерті Симеона Казимиръ поставивъ въ Кіївѣ воєводою Мартина Гаштольда, Симеонового тестя.

Після того ще до Люблинської унії, до 1569 року, Україна мало підпадала підъ державний польський адміністративний впливъ, бо, якъ звѣсно, до Люблинської унії ще багато значнихъ княжихъ фамілій на Українѣ було несполяченыхъ и непокатоличеныхъ, якъ князъ Острожскій и інчї, ще тодѣ Поляки не мали права посѣдати на адміністративныхъ по-

садахъ на Українѣ, не мали права купувати землі й маєтності і заводити католицтво на українській території, хочь вже й траплялися сї выпадки і до того часу, але якъ винятковї. Вôдъ 1471 року Україна пробувала пôдъ польськимъ пануванямъ до 1652 року, се-бъ то до Богдана Хмельницкого і його Зборовського трактата: всього припадає 181 лїтъ чужого панування на Українѣ. Ми вже поминаємо монгольське ярмо, котре Україна носила всього 80 роківъ а Москва 243 роки, і тодѣ коли въ 1452 роцѣ ставъ перетягий княжій періодъ на Українѣ, московське царство ще не скинуло монгольского ярма, котре знявъ зъ нього ажъ царь Іванъ III въ 1480 роцѣ, прогнавши ханськихъ послівъ і порвавши ханску грамоту.

Посля 1652 року Гетьманска та Козацка Україна, хочь і пôдъ властю Московськихъ царївъ, жила повнимъ автономічнимъ, самостійнимъ житямъ. Въ Гетьманщинѣ, якъ каже Костомаровъ, воскресла давня уділова Русь зъ її вѣчовимъ виборчимъ укладомъ, зъ її народоправствомъ. Козацкій рады — то були давній уділовій вѣча; гетьманъ ставъ на мѣси великого князя. Запорожска Сѣчъ — се бувъ давній Новгородъ та Псковъ, тольки войсковий, а не купецкій. Въ Сѣчи найдовше додержавъ ся давній славянський укладъ демократичний і широко-народній, зъ широкою свободою особисти. Сей козацкій періодъ тягъ ся вôдъ 1652 до 1762 року, до знесення Гетьманства за Катерини II., і до 1775 року, до зруйнування Сѣчи. Въ гетьманській періодъ

зновъ Україна жила своємъ, вповнѣ своємъ давнимъ историчнимъ житямъ, и жила самостійно, вѣдно до самого укладу й характеру историчного. Зновъ виходить 110 роковъ власного историчного житя України. Примѣтимо, що хочь Гетьманщина обсягала не усю Україну, але вона обсягала самий осередокъ України: Київъ, Чернигівщину, Полтавщину, Запорожскї землї — теперешню Херсонську та Катеринославську губерні. Праве крило України зсталось підъ Польщею, але й тамъ ще довго були гетьманы: Юрій Хмельницкій, Дорошенко, Ханенко, Тетеря, Гоголь, а потомъ Семенъ Палїй правувавъ якъ гетьманъ, а посля нього вѣдь 1714 року до самого роздѣлу Польщѣ йшла Гайдамаччина, тягли ся повстання народу. [Дивись „Ізслѣдованіе о гайдамачествѣ“ В. Антоновича. По актамъ 1700—1768 г. выдане 1876 року.] И тамъ Україна не подавалась а ворушилась, якъ живе, а не мертвe тѣло. Вѣдь 1762 року, якъ Україна зовсїмъ стала злита адміністративно зъ россійскою державою, вже минуло 128 роковъ.

Мы бачимо, що зъ 1028 роковъ историчного житя України вона жила своимъ давнимъ державнымъ самостійнимъ житямъ 718 роковъ! Не вже сього періода мало, щобъ за сей часъ на Українѣ не утворило ся нѣякої историчної культури, тодѣ якъ зайвыхъ историчнихъ 310 роковъ, для Великороссії яквхсь магічныхъ чи що, чогось утворили въ Великій Русі навѣть самостійний культурный типъ!?

Ще до сього треба додати, що Україна, привернута Богданомъ до Москви, мала вже культурный впливъ на Московске царство... Зъ неи пошли въ Московске царство и письменники, и архіереи й навѣть выѣхали зъ Київса „тріє п'євцы“ въ Москву, пошли и вчителі, и школьный книжки, и Теофанъ Прокоповичъ, и св. Димитрій Ростовскій... и т. д. Не вже се не прикметы культурности українскаго племя?? Щось воно та не такъ...

Великороссія и россійска исторія не выробили й не утворили нѣякого самостойного самобутного историчного культурного типа. Сей культурный велико-русскій типъ — в таки просто чиста фраза безъ змѣсту. Въ Великороссії самобутного культурного типа нема, нѣколи не було та й не могло бути. Йому заваджало багато исторично-культурныхъ обставинъ та умовинъ.

VI.

Мы вже попереду сказали, що д. Пыпинъ не взнає, або, просто сказати, не хоче, щобъ украинска література стала широкою й дужою, якою вбнъ вважає свою велико руску літературу, и то зъ тієи нѣбы то причини, що въ Великороссії выробивъ ся окремый историчный самобутный культурный типъ, якого нема на Українѣ. Симъ окремымъ самобутнымъ культурнымъ типомъ велико-русскій письменники й теперь люблять часто величати ся, повторяючи несвѣдомо а може й свѣдомо гордовиту фразу старои славянофільской школы.

А тымчасомъ велико-руска исторія не утворила та й не могла утворити нѣякого самостойного й самобутного культурного типа. Великороссія выступила на историчню та культурну арену дуже позно и приймала въ себе широкій впливъ інчихъ готовыхъ культуръ, котрій не дали сформуватись ъв'є культурнїй самобутності и наддали ъв'є культурѣ готовї чужї форми.

Исторія людскости и исторія культури не знає такого окремного самобутного велико-руського культурного типа. Ми знаємо головнїй, выразнїй й самобутнїй культурнїй типы людскости ось які: китайскій, еллинско-римскій, семітско-єврейскій та індускій. Познїйше семітско-єврейскій культурный типъ пустивъ вбдъ себе паростки ще двохъ культурныхъ типовъ: христіянскій, котрый зъ IV. та V. вѣку звичайно называють візантійскимъ, а потомъ зъ VII. вѣку выникъ зъ несторіянства, що вбдчахнулось вбдъ православія, ще одинъ культурный типъ — ісламско-арабскій. Сї культурнїй націі, зародивши въ собѣ самобутню, культуру, зъ давнихъ-давенъ, зъ перво-початку, розвили ъв'є въ добре омежованихъ виразныхъ типахъ, котрій розвились зъ бôльшою чи менчою силою и додержались до нашихъ часовъ.

Оглянемо въ коротенькому начеркови сї найголовнїй въ исторії самостойнїй культурнїй типы людскости и мы побачимо, що нѣякого велико-руського самобутного культурного типа нема, не було та й не могло бути.

Головнїй, сутьнїй прикметы кожного самостойного культурного типа, якъ мы вже по-

переду говорили, ось які: релігія зъ релігійною поезією та моралью, поезія лірична й епічна, потомъ теософія або релігійна філософія, а въ деякихъ народовъ чиста філософія розуму; за нею наступає критика релігії та морального житя, філософія морали, а далѣ наступає правдива наука. Се той порядокъ сутьнихъ прикметъ культури, та природня стежка въ руху й поступаню, котрою прямувала кожна нація, вироблюючи й розвиваючи зъ свого расового духовного кореня, зъ свои расовои вдачъ свой самостойный культурный типъ. Само по себѣ, що деякі націі де въ чому не поминули побочного культурного впливу, де-що переймали въ інчихъ народовъ, але перетворяли перейнятій ідеї въ свою плоть, въ свой духъ культуры підъ впливомъ своеи расовои природнои вдачъ, своихъ расовыхъ природженихъ здатностей.

Китайска та єллинска культура засновані на ґрунтѣ політеизма; семітско-єрейска заснованана на чистому монотеизмѣ; індуска — на політеистичному пантезисмѣ. Черезъ сей первопочатковый засновокъ виробились культурні типы зовсімъ неоднаковій, вбідмінній одинъ вбідь другого, бо сей початковый релігійный засновокъ давъ культурамъ свой власный, вбідмінний напрямокъ, по которому вони йшли черезъ довгій вѣкі и склали ся въ інчі окремній орігінальній форми. Типъ культуры семітско-єрейскій роздвоивъ ся на два паростки: одинъ зъ нихъ пріщепивъ ся на чужому ґрунтѣ культуры єллинской, другій на ґрунтѣ культуры семітско-

арабской. Вони прищепились на пнѣ інчихъ культуръ, скрестились зъ ними и утворили зновъ інчій культурній типы, заснованій такъ само на монотеїзмѣ, якъ и семітско-еврейскій. Типъ індускої культури, заснованый на політеїзмѣ, але політеїзмѣ пантейстично-му, що наближає його трохи до типовъ культуры монотеїстичної, хочь вонъ має въ собѣ багато прикметъ властивыхъ політеїзмови. Се типъ культуры якійсь трохи мѣшаний, бôльше близькій, якъ потомъ довѣдаємося, до культуры візантійско-римской въ середній вѣки. Інчій историчній типы культуры, якъ вавилонской та ассирийской, єгипетской, щезли зъ історії, не дойшовши до повного розвитку и розцвitu, а перській типъ не розвивъ ся вновнѣ и бувъ захопленый и перетягтий въ своєму розвитку то христіянствомъ то бôльше вбѣдь усного ісламізмомъ.

Найдавнійша релігія китайска політеистичня. Китайскій вченій Лао-цзи [родивъ ся 604 р. до Христ. рбздва] и Конфуцій [родивъ ся 550 р. до Христ. рбздва] подають въ своихъ творахъ сей китайскій політеїзмъ уже въ теософічній, обзагальняній та впорядкованій системѣ. Якъ показують Лао-цзи та Конфуцій, въ Китайцївъ зъ давнихъ давенъ було головне й верховне божество Небо чи Дао въ самому загальному й абстрактованому образѣ. Очевидчики, що китайска релігія заснована на ґрунтѣ сабеїзма. Але въ Китайцївъ мы не примѣчаємо обличчя силъ неба въ ясній й выразній й нарбзний сущости божествъ, якъ у Вавилонянъ, Фини-

кійцѣвъ и инчихъ, въ которыхъ Ваалъ чи Бель бувъ богъ сонця погожого, сієи добродѣйной силы натуры, а Молохъ — бувъ якъ обличчена й обтѣлена въ звѣнѣй формѣ, шкодлива, высушуюча сила сонця; Астарта була богиня мѣсяця й плодючої силы натуры, якъ въ Карthagинцѣвъ Таніта, богиня мѣсяця. Може въ Китайцѣвъ не була на стѣльки развита сила творчости фантазіи, щобъ обличити сї нарбзний силы неба въ формѣ богівъ, а може Лао-цзи не захопивъ уже тыхъ давнихъ формъ въ житю китайскої расы, дуже давньої.

Лао-цзи, на основѣ найдавнѣйшого вѣрування китайского народа, розвивъ свою теоретичну систему про Дао чи Небо, якъ найвищу й завершену сущѣсть, вѣдъ •котрої по-встало усе, що є въ свѣтѣ. По думцѣ Лао-цзи Дао [законъ, розумъ] самъ по собѣ не має нѣякого йменя, нѣ фарбы, нѣ гуку, нѣ тѣла, нѣ формы. Вѣнъ безъ початку й кінця, образъ безъ образа, форма безъ форми, необсягаємий, безконечный и бездѣяльный; хочь черезъ нього робить ся й повстає все, але самъ въ собѣ вѣнъ є безоднай й порожнета. Очевидячки, що сей Дао Лао-цзи схожій на біблійный Хаосъ.

Въ сьому Дао замкнуто, якъ загальне суття, Дай-цзи. Въ своїй натурѣ воно нерушиме й спокойне, але въ ньому замкнутый зародокъ усього й усяковї початковї образы усѣхъ сотворѣнь. Якъ тольки воно зъ становища спокою переходить въ становище руху, тодѣ воно роздѣляється ся на два елементы: свѣтлый, дѣяльный, мужескій, а другій — не-дѣяльный, темный, страдный, женскій. Вѣдъ

першого елемента вийшло Небо, від другого — Земля. Небо якъ бутя, Земля якъ мертвѣй перушиме небутя. Сї два початки породили третій, се-бъ то жизньовий початокъ, дыханя. Середину мѣжъ небомъ та землею становить людина. Всѣ сущости на землі повстають зъ Дао, а потомъ вертаються въ нього, якъ рѣчки течуть въ море. Але сущости ввайдуть въ свій первопочатокъ, перейдуть въ небутя, Дао зновъ дає имъ жизньовий рухъ и, такимъ способомъ зробивши кругъ, вонъ зновъ починає його.

Лао-цзи зъявляєть ся більше утворникомъ теоретичної системи китайской теософії; Конфуцій, повторяючи теоретичну систему свого вчителя, розвивъ більше практичну систему про моральність і розумний порядокъ. Въ його книгахъ бачимо вповнѣ вироблене й закінчене вчення про духівъ чи геніївъ. По думцѣ Конфуція є въ свѣтѣ три величності: перша величність, перша верховна сила є Небо; друга величність, друга верховна сила є земля; третя величність є людина, бо вона надарована розумомъ і розумністю. Але найвища творча сила є Небо, се-бъ то сонце, місяць та зорі зъ усімъ небеснимъ просторомъ. Небо є батько всіхъ сущостей, владика світа, найзавершенійшій. Въ регулярному своєму руху, въ правильній течії Неба відбивається ся вѣчний, розумний порядокъ. Воно є законъ розуму і само до найвищого ступеня розумне; воно усюому въ свѣтѣ дає початокъ, життя, усіхъ держить, усіхъ годує і назирає за усіма людьми, лю-

бить добродушныхъ людей и карає злочинныхъ.

Силы Неба — то геніѣ чи духи. Окромъ самого Неба, сього найвысочаго духа, є ще пять великихъ небесныхъ духовъ. Усѣ зорї роздѣленї на чотири системы. Надъ кожною стоять великій небесный геній. По народн旣й китайской вѣрѣ надъ сходомъ правує Драконъ, въ його власти етиръ и весна; на пôвночи правує Лицарь, котрому пôвладня зима й вода; на заходѣ — Тигръ, котрый панує надъ осінью й воздухомъ; на пôвднї панує Червона Птиця, въ ъѣ власти лѣто й огонь. Пятый геній — то геній землї. Окромъ того кожна збрка є житло духа. Духовъ и на земли багато и усѣ пять стихій^{*)}): и моря, й рѣки й озера, и горы, державы и кожна рѣчъ має свого духа. Вони є и зъ верху и въ-низу, и на-право й на-лѣво — се цѣлый океанъ розумный. Всѣ духи невидимїй й нечуємїй; вони замкнутї въ сути рѣчей та сущостей, навѣть дробныхъ сущиковъ, и не можуть вбдѣлитись вбдъ нихъ. Пôдъ впливомъ сихъ духовъ земля родить и развиває усякї живї сущости та сущики й годує ихъ.

Очевидачки, що сї духи чи генії є не бôльше, якъ жизњьова сила кожного сотворенїя на небѣ й на земли: се нерозвитїй, не обличченїй й не обтѣленїй, сутьнющій тольки въ потенції грецкї німфи, наяды, нереиды, Атины-Паллады, Геліосы, Діяны, Афродіты, Фавни и т. д. Конфуцій зве небо розумнимъ, най-

^{*)} Въ Китайцївъ пять, а не чотири стихії: вода, повѣтря, огонь, земля й дерево та металъ.

высшимъ Розумомъ. Слово Дао Нѣмцѣ перевѣдають словомъ Vernunft. Але не можна сього Конфуціевого слова „Розумъ“ розумѣти такъ, якъ розумѣли його грецкій філософы, якъ психічно, розумну силу, якъ найвищу свѣтову творчу силу. Розумъ Неба въ Конфуція є не бѣльше, якъ розумъ чи умъ Анааксагора, одного зъ першихъ грецкихъ філософовъ. Анааксагоръ першій зъ найдавнѣйшихъ філософовъ Греція додумавъ ся до сього принципа, постановивши його, якъ основу усього свѣта, замѣсть Фалесовои воды, Гераклітова огню, Демокритовыхъ атомовъ и числа Питагорейцѣвъ. Але й сей Анааксагоровъ Розумъ усього свѣта, усѣхъ сотворѣнь не є ще психічна, интеллектуальна творча сила бога, а вона є бѣльше фізична, динамічна сила. Такъ сю найвищу силу свѣта розумѣє й Конфуцій. Ся розумність Неба въ Конфуція є тольки регулярність, порядокъ небесного руху й небесной течѣї свѣтиль. Далѣ сього принципа про розумъ китайска філософія и не пішла. Розумність въ натурѣ въ ихъ вченяхъ — се не бѣльше, якъ добрий порядокъ та регулярність: сила чисто динамічна, а не розумна.

Мѣжъ небомъ та землею стоить третя величність: людина. Одинъ чоловѣкъ зъ усѣхъ сотворѣнь дѣставъ свѣтоносный елементъ — розумъ. Сама розумність неба выявляється ся выразно тольки въ чоловѣкови або лучче въ народѣ, такъ що небо чує тольки ушима народа и выявляє свою волю дѣями и вчинками людей; тымъ то чоловѣкъ чи народъ, якъ саме благородне въ свѣтѣ, одинъ може знати й

постерегати вдачу животинныхъ и ростивныхъ сущостей и симъ може помагати небу й земли въ збереганю й развитку сущостей. Небо дало тольки чоловѣкови свѣтоносный элементъ розуму и черезъ те найперша воля неба въ тому, щобъ чоловѣкъ развивавъ сей свѣтоносный элементъ. Сей розвитокъ розуму — каже Конфуцій — стоить на тому, щобъ чоловѣкъ становивъ його правиломъ моральної дѣяльности.

Якъ бачимо, Конфуцій, якъ и усѣ китайскій теософы и вченій, поминувъ розвитокъ самого розуму, якъ психічної силы, якъ правдиве джерело розвитку науки й широкої країники, чого не поминули давній грецькій філософы — Сократъ, Платонъ, Арістотель. Конфуцій звѣвъ розумовий розвитокъ на волю, на моральне завершенство та польщення мораль. Яке-жъ се завершенство розуму въ мораль, въ дѣяльности? Таке, що збуреній духовій страсти чоловѣка повинній підгорнутись, піддатись підъ свѣтоносный элементъ розуму и покоритись йому такъ, щобъ въ душѣ вийшла повна гармонія, середина. Перевага розуму надъ страстями, вдержуваня ихъ въ потрѣбныхъ границяхъ по-серединѣ и буде приданямъ морального завершенства й святости.

Сю моральну середину чи гармонію чоловѣкъ черезъ свой розумъ повиненъ утворяти и въ сѣм'ї, и въ суспільноти, и въ державѣ. Въ сѣм'ї дѣти повинній покорятись батькови, жінка — чоловѣкови, менчї браты — старшимъ. Въ державѣ підданій повинній покорятись імператорови, якъ сынови Неба, низчї урядники — высчимъ, слуги — хозяинамъ. За

тѣ-жъ императоръ повиненъ бути добрымъ батькомъ для підданыхъ. Въ суспольствѣ „кожный повиненъ любити ближнього, якъ самого себе, и не чинити другимъ того, чого кожный не бажає, щобъ йому чинили другâ“.

Якъ бачимо, розумовий розвитокъ въ Китайцївъ повернуто на одну мораль. Въ польщенню морального розвитку не показано высочого идеала, а скрбъзь бачимо середину, гармонію, спокой, помѣрибстъ, скрбъзь примицна якасъ механічна, нѣбы обрядова, больше житъова моральнобстъ. За добре житя, за моральнобстъ высча душа чоловѣка [въ чоловѣка двѣ душѣ по вченю Конфуція] по смерти стає геніємъ чи духомъ высчимъ [шень] и переходить на небо до высчихъ духобъ, а низча душа прилучається до духобъ земныхъ. Щобъ змбнити й упорядкувати сю моральну систему въ житю суспольности, Конфуцій звѣвъ мораль на обрядобстъ, закувавъ ївъ въ нерушимї формы, якъ воно дѣялось и въ інчихъ народобъ, — въ давнихъ Євреївъ, въ Візантійскому періодѣ, — вбнъ выдавъ „Книгу церемоній“, звѣсныхъ 3000 китайскихъ церемоній та обрядобъ та 300 усякихъ правилъ та поклонобъ, въ котрой обформованї усѣ вбдносини въ сѣм'ї: чоловѣка до жѣнки, жѣнки до чоловѣка, батька до дѣтей, дѣтей до батька, въ державѣ императора до підданыхъ, урядникобъ низчихъ до урядниковъ высчихъ, приказчикобъ до вупцївъ, слугъ до хозяинобъ; показана уся релігійна обрядовбстъ: якій жертвы приносити духамъ и якъ ихъ приносити, обряды вѣнчаня, похорону, приймання гостей, входу

до двору богдихана, форма одежи... Ся „Книга церемоній“ стала ся своимъ візантізмомъ для Китая, закувавши його на цѣлї вѣки въ формы обрядовои моралѣ, и не знайшла ся й не утворила ся така розумова філософія, щобъ породила такй смѣливї критичнї погляды, ко-трї мали бъ силу розбити тѣ формальнї пута въ Китаю. Китайска культура такъ и зако-цѣнѣла въ тыхъ формахъ, хочь вона по сво-ихъ основахъ була зъ-початку дуже погоджа-юча для широкого розвитку культуры.

Якъ бачимо, китайска культура засну-валась на політеизмѣ. Релігія Китая — се на-туралізмъ, боготворення натуры, але натуры абстрактованои, обзагальнянои, зведеной въ одинъ загалъ Неба, якъ найвищої божої силы, якъ бога. Може недостача творчої фантазії въ Китайцѣвъ не дала имъ зможи й силы роздѣлити нарбозно силы натуры, пообличчувати ихъ въ пышнї антропоморфічнї образы, такї, якъ об-разы грецкихъ Діївъ, Геръ, Афродітъ и ин-чихъ, якї утворила багата й роскішна фанта-зія давнихъ Грековъ. Генії и духи Неба та землѣ въ Китайцѣвъ не мають ніякого облич-чя, неоформованї, необличченї, невидимїй не-чуйнїй, якъ невидима жизньова сила натуры. Але все-таки сей натуралістичный політеизмъ чи натуральна релігія була дуже погоджаюча для китайской культуры.

Въ Китаю зъ давнихъ-давенъ релігія не взяла переваги надъ свѣтскимъ елементомъ. Релігія въ Китаю такъ, сказати бъ, нечуйна й невидима, якъ и китайскїй генії та духи; вона не грала великои ролї въ формованю

ихъ культуры, въ ихъ житю, не задавила свѣтскаго элементу, житъового, природнаго, и давала йому прострѣ для развитку. Релігія тутъ неначе сама була поглинута свѣтскимъ житъовымъ елементомъ. Въ Китаю навѣть нѣкогда не было окремнои версты жрецѣвъ. Императоры самі приносили жертвы, не въ храмѣ, а на дворѣ подъ небомъ; приносили жертвы и урядники та заможній люде.*). Ще въ найдавнѣйшой китайской кнізѣ Конфуціевѣй „Ші цзінъ“ чи кнезѣ стихотворовѣ, п'есень, одъ та релігійныхъ гимнобвъ, — въ гимнахъ говорить ся, что жертвы приносили царѣ та багатї, заможній люде посля живѣ та збору винограду, наробивши для жертвъ чистого вина, приносили волы, приносили рисъ, пшеницу та вино. При жертахъ частували, годували гостей и навѣть впивались. Жертвы приносили не тольки Небу и геніямъ, але навѣть духамъ предкобвъ. Посля Конфуція, якъ вже зовсѣмъ сформувалось конфуціянство, право приносити жертвы взявъ на себе китайскій рядъ. Подданымъ дано тольки право робити „возливаня“ на могилахъ предкобвъ.

Посля того, якъ конфуціянство змѣнилось и визано урядовою релігію, урядовою системою, почавъ розповсюджуватись буддизмъ, котрый зайдовъ зъ Индіи. Буддизмъ прийнявъ ся въ Китаю швидко й легко; йому мало протививъ ся народъ и вонъ якосъ примѣшивъ ся до давнои релігіи або мирно й зливъ ся

*). „Постепенное развитие древн. филос. учений и языч. вѣрованій“ Ор. Новицкаго. I. ст. 83.

зъ нею безъ усякого потрясу, безъ проливаня крови, безъ усякихъ испанскихъ єзуитскихъ авт-да-фе. Буддизмъ разповсюднивъ ся въ Китаю швидко, якъ высча релігія, зъ высочою за Конфуціянску моралью. На олтаряхъ Будды скрбъ лежить буддійска книга Сатдарма Пундаріка, якъ у насъ Євангеліє. Се книга высочои мораль, въ котрой говорить ся про любовь та милосердя бога, про його промыслъ, про выслушуваня богомъ теплои молитви кожного. Ся высча мораль буддизма мала для Китая вартостъ высочои реформы релігії, вартостъ нашого христіянства. Буддизмъ, сказати-бъ, наддавъ житя й любови китайскому богови Дао, сїй неговорячбй динамічной силѣ неба й землѣ, оживотворивъ його, зробивши його существою розумнїйшою й прихильнїйшою до людской долѣ. Буддизмъ, перемѣшавши зъ давною релігією Китая, вкрывъ Китай монастирями, храмами, але не виїсъ въ Китай звѣсного индуского идеала факирства чи аскетизма. Китайска вдача, нездатна до идеаловъ, взяла перевагу, та й китайска мораль по своїй натурѣ не здатна до якихъ-небудь идеаловъ та жертвъ, а тымъ больше аскетичныхъ. Китайскій жрецъ чи бонзы при храмахъ — то не каста духовна; бонзы — просто урядники, сыны Неба, котрї повиннї вбдбувати свою офіціяльну службу въ роли жрецївъ. Въ Китаю такъ перемѣшаный елементъ релігійный зъ свѣтскимъ, що китайскій вченї та філософы, якъ Лао-цзи, Конфуцій и сотнї інчихъ попали въ гевії [шень, сень], чи въ святї. Въ ихъ іменя ставлять храмы, идоловъ на олтаряхъ, молять ся до

нихъ и приносять имъ жертвы. Въ І-ому вѣку до Христового рбзда Чжан-дао лінъ зробивъ зъ філософію Лао-ци релігію, а самого Лао-ци визнавъ за бога, що вѣбы Дао втѣливъ ся въ Лао-ци для просвѣты людскаго племя. Мы знаємо, що тольки за Великою Французскою революцією 1789 р., коли за бога прийняли розумъ, коли Пантеонъ бувъ переробленый на храмъ Розуму. Французы внесли въ календарь святыхъ сього розуму вченыхъ та філософій и самого навѣть Конфуція! Въ Китаю и въ одному тольки Китаю въ школы заведеный катехизисъ Конфуція, хочь якъ релігійный, але вонъ и справдѣ въ горожанскій: въ ньому майже нѣчого не говорить ся про релігію, а тольки про мораль та усякій обовязки й повинності. Про геніївъ та духівъ тольки тамъ подекуды згадується ся. Самого Конфуція визнано святымъ чи духомъ [шень].

А тымчасомъ зъ нашого погляду Конфуцій бувъ зовсімъ навѣть не духовною особою. Се бувъ просто вчений мужъ, который, якъ думають китайскій вчений, першій взявши вбдъ адміністрації та зъ архівовъ китайскій, майже гієрогліфічный алфавітъ, трохи спротививъ його, приспособивъ до письма, звѣвши його на 6.000 значківъ; вонъ першій завѣвъ въ Китаю школу, зъ котрою вийшло 3.000 учениківъ, и написавъ найдавнѣйший въ Китаю книги: „Ші-цзінь“ чи книгу релігійныхъ гимнівъ и народныхъ пѣсень, „Чунь-цю“, першу и найдавнѣйшу лѣтопись Китая, „Лунь-юй“, книгу мораль, чи моральній розмовы, и „Шуцзінъ“, книгу исторія Китая, хочь книга исто-

ріи „Шу-цзінъ“, якъ доказують тепер, не належить до Конфуція а зъявилась пбсля нього. Конфуцій бувъ просто вченый мужъ, першій лѣтописець и збирачъ пѣсень та гимнівъ, и сего историка та збирача пѣсень шанують въ Китаю, якъ святого. Въ самой книзѣ пѣсень „Ші-цзінъ“, сому Святому Письмъ Китайцѣвъ, змѣшани до купы звичайнї народнї ліричнї пѣснї про любошъ зъ релігійними гимнами до духбвъ, що спѣвались въ храмахъ при принесеню жертвъ. Сього змѣшування до купы народныхъ пѣсень про любошъ, ліричныхъ поетичныхъ творбвъ зъ релігійними молитвами до бога та до духбвъ, мы тепер нѣякъ навѣть не зрозумѣємо, таке воно здається намъ чудне. И въ христіянъ и въ магометанъ сї два елементы въ літературѣ: свѣтскій та релігійный поставленій нарбзно въ двѣ группы и нѣколи не змѣшуються до купы, якъ вода та олива. Вони навѣть були ворожї мѣжъ собою въ візантійскій періодъ. Въ Китаю, де культура заснована на натуралізмѣ та політеїзмѣ, сього зовсїмъ не примѣтно. Въ Китаю въ храмы, де стоять престолы на престолахъ, стоять ідолы чи статуї Будды, Конфуція, навѣть въ храмы китайского Пріяпа, де моляться тї, котрї не мають дѣтей; въ Китаю въ бонзы чи жрецѣ, що вѣдправляють въ храмахъ службу богови, сидячи двома рядами передъ престоломъ и граючи на чудныхъ музичныхъ інструментахъ. Передъ ідолами ставлять приносини: рисъ, пшеницю и усяке зерно въ чашечкахъ. Все въ Китайцѣвъ є, що дотyкається до релігії, але сама релігія якась ледви

постерегаєма, якась світска, не духовна, і більше формальна, обрядна. Ідеалами релігії та моралі служать не духи та генії, а вченій благочестивій моралісти та предки. Кожна заможнійша сім'я в Китаю має своє кладовище, де ставить ся капличка, въ котрой лежать записи про предківъ фамілії, чи ихъ біографії. Въ тихъ записахъ записано про доброчинки й добродіяня деякіхъ предківъ; записано, котрий бувъ добрий господаръ и якъ вонъ провадивъ господарство, и якъ добре виховавъ сім'ю. Разъ въ місяць цѣла фамілія збирається ся въ ту капличку и батько читає тій біографії, якъ у нас читають житія святихъ, для наслідування й навчення. Релігія не грає ролі въ державѣ, въ школѣ, въ науцѣ, не має великого впливу на суспільство, впливу на напрямокъ розвитку літератури въ зв'єсному тонѣ. Політеїзмъ та релігійний натуралистичний китайской релігії має характеръ дуже погоджаючій для широкого й вольного розвитку культури и въ сьому дуже схожій на давній культурный еллінізмъ, котрого культура була такъ само заснована на ґрунтѣ натуралистичного політеїзму.

Слѣдкомъ за релігією въ исторії найдавнійшихъ людескихъ культуръ заразъ вде поезія та мораль. Такъ було и въ Китаю. Найдавнійша книга въ Китаю, — яль мы вже сказали, — се „Ші-цзінъ“, книга п'есень та гимнівъ. Книга „Ші-цзінъ“ не написана, а тольки зібрана й выдана Конфуціємъ, котрий зібравъ усіякі п'еси, оды та гимни [якъ думають въ Китаю, три тисячі; зъ сихъ трьохъ

тысячъ вонъ выбравъ триста пѣсень, де що по-
выкидавъ, де-що поперероблюавъ], впорядку-
вавъ ихъ и може деякій выправивъ. Книга
роздѣляєть ся на чотири роздѣлы: въ першо-
му роздѣлѣ находять ся народній пѣснѣ, въ
другому й третьому малі та великий оды, въ
четвертому релігійній гимны. Усѣ китайскій
вченій одинаково думають, що сї пѣснѣ та гим-
ны Конфуцій збравъ въ удѣлѣ Лу, звѣдкѣль
вонъ бувъ родомъ, та въ царствѣ Шанъ, звѣд-
кѣль родомъ були його предки. Решту гим-
нівъ Конфуцій дѣставъ при дворѣ китайскихъ
богдихановъ зъ династії Чжоу. Ся книга
„Ші-цзінъ“ дуже поважаєть ся въ Китаю, якъ
Святе Письмо: на ъвъ авторитетъ стыкають ся
вченій й благочестивій въ тезісахъ моралѣ, въ
моральнихъ вѣдносицахъ до сѣмьї, до урядо-
вого свѣта, суспольства, релігії, духовъ, бога,
якъ на найдавнѣйшій и черезъ те священій
авторитетъ; вѣршъ зъ сїєи книги пошли въ
народъ, якъ приказки й мудрї поговорки. Ся
книга, якъ зброникъ побутовихъ и релігій-
нихъ пѣсень, та ще й народныхъ, зброникъ
самый давній и першій въ свѣтѣ, що склавъ
ся може за 1000 роковъ до Христ. рѣздва, и
самъ по собѣ для кожного має велику цѣка-
востъ.

Въ первому выдѣлѣ народній пѣснѣ ма-
ють характеръ безперечно народній: вони кар-
тинній, часомъ темній для зрозумѣння; вѣршъ
въ короткихъ фразахъ, граматично не гараздъ
розвитыхъ. Мѣжъ вѣршами звязокъ якійсь да-
лекій, до котрого потрѣбувались коментарї.
Багато в сихъ пѣсень дуже наивныхъ и пое-

тичныхъ. Є тутъ пѣснѣ весельй, пѣснѣ про коханя, пѣснѣ жѣночї й чоловѣчї, пѣснѣ економічнї й хозяйствскї та хлѣборобскї. Тутъ є й пѣснѣ дѣвчины, котра бажає вийти скорѣйше за мжжь, пѣснѣ закоханого парубка, причарованого милою, щѣ красою. Є тутъ пѣснѣ жалобнї, пѣснѣ покинутои чоловѣкомъ жѣнки; є пѣснѣ про довгу розлуку, що дуже часто траплялась въ тѣ часы частыхъ вѣйнъ мѣжъ удѣловыми князями та походовъ. Є ще тутъ пѣснѣ урядницкї, котрї наврядъ чи й єде въ інчихъ народовъ. Въ сихъ пѣсняхъ замѣсь героявъ та воиновниковъ вихваляють ся ревнї урядники, царскї слуги та посли, вихваляють ся й ревнї воеводы чи губернаторы. Урядники жалють ся на множество роботы въ дворцахъ царя, сумують, що имъ часто доводить ся кидати на довгій часъ сїмью й хату и розѣзджати по усякахъ краяхъ. Урядницкихъ пѣсень найбольше въ выдѣлѣ, де зображеній усякї оды.

Огъ зразокъ пѣсень, въ якихъ епічныхъ формахъ та фарбахъ обмальовується краса китайской дѣвчины-красунѣ:

Руки, якъ бѣлый паростокъ,
Шкура, якъ захоловшій смалець,
Шия, якъ у червяка Цю-Ці,
Зубы, якъ гарбузове насѣння,
Голова, мовь у жука,
Бровы, якъ у метелика,
Принадный осмѣхъ на устахъ !
Чорнїй чоловѣчки пышныхъ очей ясно
выступаютъ на бѣлкахъ.
Дарувала менѣ айву-яблуко

Я оддячивъ яшмою, —
Не подякувавъ,
А щобъ на вѣки бути въ приятельствѣ.

*

Твои ясній очі, гарні бровы,
Бліскучі виски!
И справдѣ така людина —
Красуня царства!
Про кого думати?
Про красуню Мен-Цзянъ.
Закликала мене въ шовковичный гай,
Запросила на верхъ терема,
Проводила мене на рѣчку Ці!

*

Прошу хлопця:
Не перелазь въ мой огородъ,
Не ламай посаженого мною дерева!
Чи стала бъ я жалѣти?
Бою ся: люде пустять славу!
Хлопця можна любити,
Але й людского поговору страшно.
Отъ зразокъ пѣсень жалобныхъ жѣноц-
кихъ:

Мужъ поганый....
Городяне знаютъ
Пѣснями натякаютъ —
Вѣнъ не вважає...
Хто привороживъ моего красуня?
Серденъко-жъ то якъ неспокойне!
Въ урядницкихъ пѣсняхъ чи одахъ уряд-
ники жалѣютъ ся на свою важку службу то
въ дворцахъ царевъ, то въ далекой дорозѣ по-
царству.

Серце рветъ ся,
Коли розъезджаю по царству...

Выйду на сю голу гору,
Дивлюсь: чи не вгляжу батенька.
Батенько каже: Охъ!
Мой сынъ вѣдбувае службу,
Нѣ въ день нѣ въ ночи не спочивае.
Охъ, коли-бѣ вонъ бувъ обережный,
Коли-бѣ прийшовъ, не покинувъ.
Дивлюсь, чи не вгляджу матѣнки.
Матѣнка каже: Охъ!
Мой сынъ вѣдбувае службу,
Нѣ въ день нѣ въ ночи не спочивае.

*

Зъ непорушнымъ шиньономъ
И день и нѣчь у царя.
Въ смушевому кожушку
Зъ боку на бокъ перевалюочись,
Вертаеть ся зъ дворца ъести.
Сторожке нѣчне ходѣния,
День и нѣчь у царя.
Доля и справдѣ неоднакова!*)

И пѣсля такихъ жартовлиныхъ пѣсеньокъ книги „Ші-цзінъ“, якъ на пр.: „Ой на горѣ кущѣ, на болотѣ пенофарѣ, не бачила красуня, побачила дурня“ — наступае выдѣль релігійныхъ гимнівъ, такї, на прикладѣ, оды про бога, якъ отся VII-а ода, въ котрой китайска найвысча сущбстъ своими прикметами пригадує еврейскаго Егову, а сама ода нага-

*) „Всеобщая исторія литературы“ подъ ред. Корша. В. П. стор. 463—470.

дуе псалмы, де высپъвуть ся величность та
гнѣвъ найвысочай божеской сущости:
Грбзный, страшный Шанді [богъ],
Поглядає въ-низъ зъ величностью,
Прозырає въ своему зеркалѣ всѣ чотири кѣн-
цѣ свѣта,

Вышукує способы для народа.

Небесный царь, разбираючи сї горы,
Давъ усьому призначения.

Небесный царь сказавъ [цареви] Вень-ванови:
Нема порушеня моихъ законовъ — и каяти
не треба;

Небесный царь сказавъ Вень-ванови:
Ты принадивъ мене своею свѣтлою вдачею!

Вень-ванъ заходить ся въ горѣ!

Ой, свѣтить вонъ на небѣ!

Вень-ванъ то сходить на небо, то низходить
на землю,

Знаходячись то по праву, то по лѣву руку
бога.*)

Въ „Ші-цзінъ“ багато одѣ та гимнівъ, въ
котрыхъ говорить ся про принесеня жертвъ
царями, заможными людьми. Оды були зображеній Конфуціемъ при дворахъ провінціі Лу та
Чжау. Въ сихъ одахъ спѣваеть ся про царѣвъ,
урядниковъ, усякихъ пословъ: въ оды на привитаня пословъ зъ иныхъ царствъ, якъ вони
вступали до богдихановъ въ дворецъ. Є й та-
кій оды, въ котрыхъ выхваляеть ся елементъ
бюрократичный: въ нихъ выхваляеть ся пиль-

*) „Всеобщ. истор. литер.“ п. ред. Корша. В.
IV, стор. 500

ный урядникъ, що скаче скокомъ, щобы сповіти приказъ своего начальника. Въ книзѣ „Ші-цзінъ“ є навѣть народній календарь, але такій темный, написаный въ такихъ короткихъ та неясныхъ высловахъ, что самій китайскій коментаторы и езовесѣмъ однаково його выясняють и розумѣютъ.

Ся книга пѣсень, та ще й народныхъ, має й справдѣ велику вартость, якъ элементъ выхованя, бо у всѣхъ народовъ стародавня поезія вкупѣ зъ исторію служили для морального й патріотичного выхованя. Въ сьому Китайцѣ спблійнѣ зъ давними Єллинами та Євреями: для першихъ Иліада, для другихъ Біблія служили книгами для выхованя, котре лягло въ основѣ сьогочасної культуры Европы.

Дальшій складовій елементы культурного типа Китайцївъ, систематична мітологія, мітологічный епосъ, героичный епосъ, філософія не розвились въ Китаю. Тутъ мы бачимо пропустъ въ розвитку культурного типа, неповноту культурности усѣхъ силъ людской душѣ. Систематична мітологія та мітологічный епосъ и не могли проявитись въ Китайцївъ черезъ саму вроду й характеръ и same сути китайскихъ божествъ, абстрактныхъ, необформованихъ, нездатныхъ по натурѣ до дѣянія усѧкихъ пригодъ. Нѣ китайскій Дао, нѣ генії та духи неба й землѣ не мають генетивной исторіи, не мають усѧкихъ цѣкавыхъ пригодъ въ своєму житю, нѣjakому зъ смертныхъ нѣколи не показувались, не мають великого впливу безпосередно на житя людини, не грають

тіси ролѣ, яку вѣдгравали въ Грековъ боги Олимпа, въ Германцѣвъ боги Валгаллы. Коли Дао чує людскими уshima, бачить людскими очима, то які могли бути пригоды въ його житю? Вонъ якась мертвa существо, сутьньюча въ становищи спокою, а геній, якъ жизньовий силы сущостей, навѣть не можуть сутьнити народно вѣдъ усякихъ елементовъ та створенія. Нема въ Китайцѣвъ и епічного героичного епоса. Въ Китаю були въ давній часы войни, коли ще Китай бувъ подробленый на удѣлы, але по своїй вдачи Китайцѣ — народъ не хижій, мирный. Вони не люблять войни и певно не становлять героизмъ за велику достойність та вартостъ и тымъ ихъ фантазія не утворила идеаловъ людского героизму, які утворили Греки въ Иліадѣ, Германцѣ въ Еддѣ, Фіаны въ Калевалѣ. Китайцѣ своею натурою больше домонтарѣ, сидуны, народъ не загонистый, любивъ сидѣти въ себѣ вдома, не любивъ вештатись по свѣту, розкидати свои колонії въ чужихъ краяхъ, якъ любили се Єллини та Финикийцѣ, бо ихъ край просторый та широкій, и землѣ въ нихъ було доволѣ, йому не доводилось стыкати ся въ чужихъ краяхъ зъ інчими народами, вѣдвойовувати въ нихъ землѣ для колонізаціи, а черезъ те й не було героичныхъ пригодъ въ житю, вражжаючихъ фантазію, нема й оповѣданя про такій цѣкавій пригоды, нема й героичного епоса.

Въ Китаю, якъ и въ інчихъ краяхъ далекої Азії, не виникла й не розвилася філософія, якъ вона розвилася въ стародавній Гре-

ції. И тутъ мы бачимо пропустъ може че-
резъ саму натуру китайской расы, нездатной
до умогляду, до умопозираня, до абстрактно-
го мысленя, слабкои на умопостереганя вы-
счихъ абстрактныхъ идей, чимъ бувъ такъ ба-
гато обдарований духъ давныхъ Грековъ. Китайский вченій та моралісты усъ говорять про
розумъ, розумність. Конфуцій зве Небо Вѣч-
нимъ Розумомъ, который давъ и людямъ свѣ-
тоносный елементъ розуму; каже, що перша
повинність людей — розвивати сей елементъ
розуму, полѣшувати и завершати його роз-
витокъ. Але сей розвитокъ розуму Кон-
фуцій заразъ повернувъ на моральну стеж-
ку, на моральний розвитокъ, и говоритъ,
що кожный чоловѣкъ повиненъ полѣшув-
вати свой розвитокъ моральности самъ въ
собѣ, въ сїм'ї, а потомъ въ державѣ *). Самъ
Конфуцій показавъ неохоту до выслѣду роз-
рѣшеня высчихъ питань філософії. Въ своїй
кнізѣ „Лунь-юй“ вбѣ каже: „Ты ще не на-
вчивъ ся жити, а вже хочешь знати про
смерть!“ Вонъ найменче вбѣ усього говоритъ
про геніївъ та духівъ, якъ взагалѣ й саме
конфуціянство найменче говоритъ и про саму
релігію, про бога, про будуще житя по смер-
ти **). Китайский вченій та моралісты поминули
выслѣди психічної натури чоловѣка, суття,
душъ, поминули законы мысленя людскаго

*) „Постепенное развитіе философ. учен.“,
Ор. Новицкаго, ч. 1. Друг. в., стор. 227.

**) „Исторія всеобщ. лит.“ п. ред. Корша.
В. IV, стор. 499.

розуму. При багацтвѣ ихъ літературы въ нихъ зовсімъ нема логики, психології та правдивої філософії, заснованої на чистыхъ законахъ розуму, а не на релігії. Вони не додумались до самого сутьного въ культурѣ, до законівъ чистого людскаго розуму, котре могло-бъ допровадити ихъ до критичнаго погляду и на релігію Дао, и на тыхъ химерныхъ духовъ, и на ту „Книгу церемоній“, що закувала въ формы усе ихъ житя и не допускає ихъ до прогресу, до поступового руху, котра показала-бъ имъ новій стежки, дала-бъ новый, свѣжѣйшій напрямокъ развитку и довела-бъ ихъ до науки, и найбóльше до наукъ природныхъ, до математики, якъ довела до сього въ Греції експериментальна філософія Арістотеля, що проклада стежку до широкихъ выслѣдовъ въ наукахъ натуральныхъ и математичнхъ.

За тe-жъ не можна зrїкати того, що въ Китаю розвилася філософія моралъ; що й тамъ були філософы моралісты, и було ихъ багато, такъ багато, скольки мы бачимо ихъ хиба въ одній Англії, сїй сторонѣ житнього практицизма, схожои въ сьому напрямку зъ Китаємъ. И справдѣ одна Англія, сей край расы найбóльше практичнов, дала въ XVIII вѣцѣ такъ багато моралістовъ. Локкъ зъ погляду своєї експериментальної філософії доходивъ до выводовъ моральнихъ, а Шафтеберрі, Мендевіль, Гютчісенъ, Фергюсонъ, Гартлі, Болінгброкъ, Честерфільдъ були моралісты філософы. Въ тому-жъ XVIII вѣцѣ англійска драма въ творахъ Соутерна, Конгріва, Роу, Аддісона и інчихъ була морально-навчаюча.

Такій самий бувъ и морально-навчаючій романъ того часу въ творахъ Давіеля Дефо, Свіфта, Гольдеміта [„Векфільдскій священикъ“], Фільдінга, Річардсона и інчихъ. Въ Китаю майже усѣ філософы були моралісты, починаючи зъ Конфуція, а сихъ моралістовъ тамъ було дуже багато.

Якъ мы вже сказали попереду, посля книги поезія чи п'єсень „Ші-цзінъ“ та лѣтописи „Чунь-цю“, третя книга, найдавнійша въ Китаю, є Конфуцієва книга мораль „Лунь-юй“. Китайскій вченій розказують, що „Лунь-юй“ повстала зъ тыхъ замѣтокъ чи записівъ на бамбуковыхъ дощечкахъ [на 8 дюймовъ довжину], на котрихъ записували ученики Конфуція якъ його учительскій висловы такъ и виклады въ школѣ. Ученики Конфуція нѣбыто завсіди носили сї дощечки при собѣ за пазухою. Сї записи є або загальний моральний правила, або відповѣди Конфуція на запитання учениківъ и розбирання ихъ гадокъ та думокъ, а то часто въ книзѣ провадять ся и цѣлій розмовы про мораль мѣжъ самими учениками Конфуція.

Мы вже коротенько згадували про моральне вчення Конфуція, про його філософскій поглядъ на мораль. Моральна завершенность въ Конфуція — то в середине мѣжъ розумомъ та страстями. Зъ одного боку въ чоловѣка стоить розумъ, якъ височій даръ неба, Дао, а зъ другого — натуральний страсти, котрій тягнути чоловѣка до землї, до переступання нормальної межъ доброго дѣяння та добрыхъ вчинківъ. Вдержування черезъ силу розуму тыхъ

збуреныхъ страстей — є моральне завершеня чоловѣка, котре вонъ повиненъ розвивати и самъ въ собѣ, въ своїй особости, и въ сїмьї, и въ державѣ, держачи скрбъ усе на серединѣ, се-бъ то въ гармонії та въ доброму порядку. Се моральне пробуваня чоловѣка въ серединѣ є його призначеня и його найвищче благо. Якї-жъ блага сполученї зъ симъ моральнymъ завершенямъ? яка нагорода за доброчинне житя по вченю Конфуція? Пять благъ сполучено зъ доброчинкомъ: довге житя, багацтво, спокой, любовь до самого доброчинку и щаслива смерть... И тодѣ тѣло чоловѣка піде въ землю, а душа його зайде на небо и вона буде сутьнѣти на вѣки въ образѣ небесного якогось генія.

Мы бачимо въ сїй філософії Конфуція відсутність моральнихъ высчихъ идеаловъ и евдемонізмъ. Нагорода за добро є просто таки користь, якъ и. пр. багацтво та спокойнє житя, мабуть на прикладѣ таке, що доброчинного чоловѣка не тягати-ме нѣхто по судахъ та на позвахъ.

Схоже зъ симъ моральне вченя мы знаходимо и въ англійскихъ моралістовъ XVIII вѣку, и. пр. въ Фергюсона, Крістлі, и найбльше въ Гютчісона, та й у матеріалістовъ усякого сутинку, котрї зводили мораль на евдемонізмъ, чи догднє житя въ свѣтѣ, а то таки просто на користь відъ доброчинку якъ для себе такъ и для другихъ.

Такихъ філософій моралістовъ въ Китаю було багато. Мы запинимось ще на одному зъ нихъ, Мен-ци, якъ дуже орігінальному

мыслёникои, цѣкавому не для одного тѣльки Китая. Въ Китаю, якъ державѣ дуже консервативной, Мен-цзи выдаєть ся якъ великій прогресистъ и навѣтъ радикалъ. Його тонъ вченя рѣзкій, палкій, енергічный, нагадує тонъ давныхъ пророковъ Юдеи. Мен-цзи живъ черезъ сто лѣтъ пбсля смерти Конфуція и бувъ ученикомъ Цзи-си, ученика Цзендѣ-ци, а сей останній бувъ ученикомъ Конфуція, якъ запевняютъ китайскій вченій. Д. Васильевъ въ своїй праці про китайскую літературу думає, що Мен-ци живъ багато таки пбзнѣйше пбсля Конфуція, бо його можна читати безъ коментарівъ, такій языкъ въ його простый въ порівнаню зъ языкомъ найдавнѣйшихъ утворбъ Конфуція. Головній пункты його філософской моралъ: о повставаню моралъ зъ людской натуры, о способахъ выховувати чоловѣка морально и о неморальности урядниковъ, багатиръвъ, князѣвъ та царѣвъ, котрій прагноблювали простый народъ.

Въ своїй філософії Мен-ци выступає зъ полемікою проти гадки декотрихъ вченыхъ моралістовъ сучасныхъ зъ намъ, якъ на прикладъ Гао-ци. Гао-ци проводивъ таку думку про повставаня моралъ зъ людской натуры, що натура чоловѣка зъ-роду нѣ добра нѣ зла, що натуру можна зробити и доброю и злою, що людска натура вѣдно моральности схожа на вербу, зъ котрою роблять миски: такъ само и зъ натуры люди добувають гуманність та правдивостъ. Въ сїмъ поглядѣ мы неначе чуємо думку англійского філософа XVIII вѣку, Локка, котрый потомъ, больше

якъ черезъ 2000 лѣтъ, выявивъ таку саму думку, що моральностъ не природжена въ чоловѣка, якъ нѣчого нема въ людской души природженого; моральностъ въ чоловѣка є елементъ придбаний въ житю вбѣдъ знадвбрніхъ житъовихъ впечаткобъ та знадвбрнного досвѣду. Сієи думки держалось багато моралістобъ англійскихъ. Сю думку наслѣдувавъ и знаменитый Вольтеръ, котрый говоривъ, що моральностъ не природжена въ людей, що нема властиво нѣ абсолютного добра, нѣ зла, бо що на свѣтѣ въ одного народа вважається за добро, — въ другого тежъ same вважається за зло.

Мен-ци держить ся тієи думки, що людска натура має зъ роду потягъ до гуманности й правдивости, коли чоловѣкъ вчиняє зло, робить злочинки, то се не зъ причини його матеріялу. Всѣ люди зъ роду, каже вбнъ, надарованій спбвчутямъ, соромомъ, пошануванямъ, гуманностью, правдивостью, звичайностью та розумомъ: се все не прийшло до насъ зъ надвору, а воно въ насъ самихъ. Инакшбсть буває вбѣдъ того, що люде не можуть покористуватись часомъ своимъ матеріяломъ. Народъ въ урожайный годъ буває моральнѣйшій, добрий, а въ неурожайный буває ліхій, неморальный. Зъ сього нѣякъ не годить ся выводити, що Небо поклало неоднаковостъ въ натурѣ чоловѣка. Зъ ячменю все вродить ячмїнь, хочь часомъ выходить неоднаковий чи вбѣдъ ґрунту, чи погоды, чи догляду. Коли въ людей смакъ, слухъ, зрѣння одинаковї, не вже жъ серце въ нихъ неоднакове? Ще Луи-

цзи [давній філософъ] казавъ: коли хто робить черевикъ, хочь и безъ мѣрки, все таки зробить черевикъ, а не кошикъ...

Сей поглядъ Мен-цзи на природженостъ въ людей идеи добра та правдивости дуже схожій зъ поглядомъ лорда Шафтсбері, англійского мораліста XVIII вѣку, котрий доказувавъ, що идея добра й доброю моралѣ природжена въ людей, якъ идея высочої красы.

Выходячи зъ свого принципа моралѣ, якъ вкладенои зъ-роду въ людску натуру, Мен-цзи доходить до тієї мысли, що всѣ люде одинаковій й ровній, що скрбъ повинна бути братерска любовь, вонъ выступає ревнимъ оступникомъ за народъ и оборонцемъ права народа проти усякихъ правителївъ, удѣловыхъ князївъ та, якъ можна думати, губернаторбвъ, а потомъ и самыхъ царївъ, выступає зъ ревностю, зъ запalomъ давнихъ пророкбвъ Єусалима. Всѣ люде ровній, тольки вони роздѣляють мѣжъ собою усяку працю, тольки зайняття ихъ не одинаковій, вдѣ того выходять люде великий й малій. Правителъ й царѣ не шанують народа, пригнобляють його, загадують робити на себе, самї живутъ въ великий роскоши та въ догодвѣ и навѣть обирають народъ на свою користь, — каже Мен-цзи. „Коли въ панбвъ на кухни соковитї мясо, на стайнѣ сый конѣ, а народъ має нужденний вдѣ голоду видѣ, а на поляхъ валиють ся трупы людей, пропавшихъ вдѣ голоду — хіба се не все одно, що стати въ-купѣ зъ дакими звѣрами на поїданя людей? Коли звѣри поїдають одинъ другого, то й то гидко

людямъ давитись; коли-жъ правитель, якъ батько народа, сполучаєтъ ся зъ звѣрами для пожираня людей, — якъ же на нього вважати якъ на батька народа?... Въ правителя грають музики; въ народѣ, почувши гукъ дзвониковъ та барабановъ, тоны флейтъ та дудокъ, говорять однѣ до другихъ, хитаючи слабою головою та насуцивши бровы: „Якъ нашъ начальникъ любить музики! А на вѣщо вѣнь довѣвъ насть до такои бѣды? Батько не бачить ся зъ сыномъ, браты, жѣнки, дѣти розкиданы, розлученї... Коли не знати бережности до того, що собакъ та свиней будуть годувати такою стравою, яку вживаете чоловѣкъ; коли не пускати хлѣбъ зъ коморъ тодѣ, якъ трупы вѣдь голоду будуть валятись по дорогахъ, — хиба-жъ се не все одно, що, заколовши чоловѣка, сказати: Се не я [заколовъ] а оружя! Теперѣшній князъ беруть усе въ народа, якъ розбишаки!”

Мы не можемо не зауважити, що сей тонъ Мен цзи проти пановъ, правителівъ дуже пригадує рѣзкій та правдивый тонъ нарвания та докору нашого Іоанна Вишеньского, котрый такъ само докорявъ польскимъ та й нашимъ покатоличенымъ панамъ XVII вѣку за пригнобленя простого народа, за те, що пани водять навѣть своихъ слугъ въ шовкахъ та саєтахъ, а зъ мужиковъ здирають останню свиту; що въ пановъ скринѣ трѣщать вѣдь талярівъ, а мужики вѣдь голоду пухнуть.

„Теперь, каже Мен цзи, правитель люблять вбивати народъ, а тымчасомъ народъ всього дорожче, посля нього стоять духи зе-

млѣ [ше-цзі], а вже ажъ потомъ царь...“ Такимъ самымъ рѣскимъ тономъ Мен цзи говорить и про удѣловыхъ князѣвъ та й самыхъ царѣвъ. „Дорогоцѣнностей въ царя три: земля, народъ и праворядъ. Е подать полотномъ та шовкомъ, е подать хлѣбомъ, е подать натуральною повинностью. Царь, вымagaючи одну, вѣдкладає двѣ други; коли-жъ вѣнъ вымagaє двѣ разомъ, то будуть пропаши вѣдъ голоду, а разомъ при всѣхъ трохъ батько разлуча-
ется ся зъ сыномъ. Народъ дорожче вѣдъ у-
съного... Добре правуваня не такъ принаджує народъ, якъ добра просвѣта.. Добрый право-
рядъ наводить на народъ тольки страхъ, а до-
бру просвѣту народъ любить... Теперь усѣ пра-
вителъ люблять вбивати народъ... Древнїй царь,
помыляючись, поправлялись,— теперѣшнїй упер-
то стоять въ своихъ помылкахъ... та ще й вы-
гадуютъ для себе оправданія!“

Разъ Мен-ци сказавъ Сюань-вану [царе-
ви]: „Якъ бы хто небудь зъ урядниковъ, дору-
чивши свою жѣнку й дѣтей другому, поѣхавъ
вандрувати, а вернувшись, знайшовъ ихъ го-
лодными й холодными, — що имъ робити?“ Царь вѣдказавъ: Покинуты! — „Коли началь-
никъ урядниковъ не справить ся зъ ними — що
робити?“ Прогнати [начальника]! „А коли бу-
ває въ царствѣ не впорядковано?“ Царь гля-
нувъ на-право й на-лево и завѣвъ размову
про щось инче...

Сюань-гунъ разъ пытавъ Мен-ци про те,
якій повиненъ бути першій міністеръ. Мен цзи
пытає: „Ты про якого міністра пытаешь?“
Про того, що веде свой родовѣдъ вѣдъ твоихъ

значныхъ родичѣвъ, чи вѣдъ стороноюи побоч-
нои фамілії? Коли царь черезъ мѣру прови-
нить ся, то родичъ міністръ його всовѣщує, а
коли царь не слухає неодноразныхъ вговорю-
вань, то скидає його зъ престола... Якъ мі-
ністръ — не родичъ, то самъ оступається. Ко-
ли царь вважає на своихъ вельможъ, якъ на
свои руки та ноги, то й вельможѣ будуть вва-
жати на нього, якъ на свое черево та серце;
а коли вонъ буде вважати на нихъ, якъ на
собакъ та коней, якъ на грунтъ та траву, —
то й вельможѣ будуть вважати на нього, якъ
на розбойника.“

Такъ говорить Мен-цзи, той самый, що
говорить въ другому мѣсци свои книги: „Безъ
царя та батька значить ся бути птицею та
звѣремъ.“

Такимъ рѣзкимъ тономъ Мен-цзи гово-
рить и про бюрократовъ та урядниковъ: „Те-
перь тѣй служащий въ царя, котрѣй говорять, що
вони розширять царство свого царя и сповнять
скарбъ, вважають ся довѣрными міністрами,
а въ давню давнину ихъ звали народными розби-
шаками... Тѣй, котрѣй говорять, що вони можуть
добути спілнниковъ своему цареви для выграня
побѣдъ, теперь вважають ся чесными міністрами,
а въ давню давнину ихъ звали народными роз-
бйниками... Той, хто каже: я здатный розста-
вити войско, здатный воювати, — той найбль-
шій переступникъ; коли царь любить гуман-
ніость — то не може мати вороговъ въ свѣтѣ.“

Мен-цзи дуже поважає чинъ вченого му-
жа й ставить його трохи не въ-рбви зъ ца-
ремъ: „Му-гунъ [богдиханъ] часто бачивъ ся

зъ Цзи-си [вченымъ], але обидивъ ся, якъ той спытавъ його, чи можливе приятельство царя зъ своимъ пôдданымъ? Цзи-си — каже Мен-ци — мавъ право завдати таке питання: „По чину ты — царь, а я — пôдданий; якъ же менъ осмѣлитись дружити ся зъ царемъ? По достойности жъ ты повиненъ служити менъ; якъ же ты можешь дружитись зб мною?...“ *)

Якъ бачимо, сей моралістъ філософъ на-говоривъ въ своїй книзѣ багато такого, чого не тôльки цензура въ Россії, але й де инде нѣякъ не пустила-бъ въ свѣтъ, а самого автора заслала-бъ туды, де козамъ роги правлять. Въ Китаю, въ сьому нѣбы страшенно консервативному царствѣ, вийшло зовсѣмъ інакше. Книга Мен-ци заведена въ китайской школы, якъ школъна книжка, на-рбнѣ зъ Конфуціевою книгою чи катехизисомъ „Да-сьо“, котрий є частина книги мораль „Лі-ци“ , припущенна якъ предметъ на испытахъ на дипломъ вченой степенѣ. Богдиханъ Шень цзунъ давъ Мен-ци доживотній титулъ князя Цзоу, а потомъ пошанували його въ храмѣ Конфуція на-рбнѣ зъ святымъ Янь-ци, а за Вень-цизуна його признали рбвнымъ зъ самymъ Конфуціемъ, се-бъ то канонізували його, якъ святого. И справдѣ китайска культура дуже вже орігінальна!

Ся книга Мен-ци заведена въ школы и разомъ зъ Конфуціевымъ катехизисомъ перша даєть ся въ руки школярямъ, якъ офіціяльно

*) „Всеобщ. исторія літер.“ п. ред. В. Корша. В. IV, ст. 520—530.

взнана; але се въ Китаю не дивна рѣчъ, бо конфуціанство ще попередъ Мен-цзи взяло на себе завданя: морально виховувати народъ и навѣть самого бодихана и увесъ праворядъ, такъ якъ бодиханъ и його урядники повинній жъ мати й знати свои обовязки. Въ Конфуціевому катехизисѣ мы знаходимо таке мѣсце:

„Починаючи вѣдъ императора и до простой людини усъ повинній въ просвѣтности себе покладати грунтъ. Коли царь шанує старыхъ людей, то й народъ підвысить ся до шанування батьківъ та матерей... Того, чого не любишь, щобъ тобъ робили высчї, самъ того не роби низчимъ. Тольки чоловѣколюбный царь може й має право засылати людей на вигнання.“ *)

Само по собѣ, що Мен-цзи тольки багато рѣзкѣйшимъ и выразнѣйшимъ тономъ висловивъ тенденцію Конфуція. Одначе знайшовъ ся одинъ бодиханъ, котрый спротививъ ся філософія Мен-цзи. То бувъ Хун-ву, що вийшовъ зъ монастирскихъ послушниківъ. Познайомившись зъ книгою Мен-цзи вже тодѣ, якъ сївъ на престолъ, вонъ збуривъ ся, розгніївавъ ся и звелївъ викинути ї зъ школъ. Але всѣ вченій спротивились такої обидѣ своєму вчителеви, котрого вони шанували, якъ святого. Почали ся протести, трохи не бунты. Вченій полѣзли въ дворець бодихана. Розлютуваний імператоръ, не хотѣвшій нѣчого й слухати, звелївъ дворовий сторожи стрѣляти на кож-

*) „Всеобщ. исторія літер.“ п. ред. В. Корша. Вип. IV., ст. 506.

ного, хто тольки прииде зъ протестомъ. Але ѹ се не налякало вченыхъ; були навѣть впавшій жертвы. Въ кѣнці всього приїхавъ самъ міністръ до дворовои брамы зъ протестомъ и привезъ собѣ готову домовину, щобъ лягти въ неи, якъ його сторожа вбѣ. Хун-ву мусевъ взяти назадъ свой приказъ про вынятокъ зъ шкільного курса книги Мен-ци.

Разомъ зъ розвиткомъ поезії та філософії въ народовъ, почавшихъ самостойну культурність, звичайно розвивається ся высчї за релігією ступені: поезія лірична, драма, а потомъ поема або повѣстъ.

И въ Китаю розвилася драма, якъ розвила ся вона и въ давныхъ Грековъ. Тольки въ Єллинбвъ драма й театръ, якъ звѣсно, виникли зъ єллинского богослуженя, дуже драматичного, а грецкї храмы були прототипами познѣйшого єллинского театру. Тымчасомъ въ Китайцївъ богослуженя зовсїмъ не має драматизму, а генії, духи та й тѣни Конфуція та інчихъ вченыхъ не годяться для драмы, а хиба для легенды. Въ китайской літературѣ не можна вислѣдити початкового зародку драмы та театра. Давний єллинізмъ больше бувъ погоджаючій для драмы та театра, нѣжъ конфуціянство. Конфуціянство, хочь воно й не релігія, але неначе заступило мѣсце релігії, бо виникло зъ моральністю, правда, не такою, яка була въ Візантії, котра поглядала на театръ, якъ на рѣчъ нечистиву, и вбила його зовсїмъ, а все-таки конфуціянство и теперъ вважає на театръ, на драму, на романъ, якъ на рѣчъ неважливу, легковажну й легкодушну. Тымъ то

література китайска навѣть не вдержала й не зберегла для памяти йменя авторовъ стародавнихъ драмъ та повѣстей. И теперь въ Китаю урядовы люде не дуже поважаютъ театръ, хочь тыхъ театрбвъ въ одному Пекинѣ 13, а трупъ акторбвъ 150, и самъ богдаханъ держить при своему дворѣ два театры, а народъ дуже любить театръ, зъ охотою йде на спектаклѣ. Одначе, якъ запевняе д. Васильевъ, теперѣшній китайскій вченій думають, що ихъ театръ є протягъ и розвитокъ китайскихъ класичныхъ часобвъ та давныхъ звычаївъ. Въ найдавнїшихъ китайскихъ книгахъ вже згадується про пантоміни та про танцѣ, де виступають танцюристы, узброєній алебардами, або зъ крылами на плечахъ. Початокъ театру въ Китаю одначе вѣдносять до VI. вѣку по Христовомъ рбздвѣ, тымчасомъ якъ китайска повѣсть дуже давня. Вже зъ початку IV. вѣку по Христѣ появились книги повѣстярскїй, історіи про духобвъ, щось схоже на мітологію інчихъ народбвъ, а ще ранїйше, може ще до Христ. рбздва, появилася книга Лю сяна: легенды чи исторіи значныхъ святихъ. Повѣсть въ Китаю виникла зъ легендъ та казокъ. Література драматична та бельтистична въ Китаю дуже широка и що всего цѣкавїйше, своя, національна и самостойна, анъ на одну крапельку нѣ звѣдкобль не перейната. Китайскій драмы та романы, на нашъ сьогочасный поглядъ, бѣльше романтичнїй, нѣжъ реальнїй, хочь и въ нихъ дуже вѣдбивається часами характеръ и норовы реальнїй, характеръ китайской расы, ъзъ звычаївъ, такъ що

д. Васильевъ каже, что Китай та Китайцѣвъ найлѣпше можна знати не зъ конфуціянскихъ усекихъ книгъ, не зъ звычайного живого нагляду надъ ихъ житямъ, захованымъ и потайнымъ, а зъ драматичнои літературы та зъ романовъ, въ которыхъ часомъ обписують ся и сцены при дворѣ богдихана, и роскошнї палаты мандариновъ, и ихъ домашне житя, и ихъ норовы, и ихъ размовы, обписують ся доволѣ реально й темнї закутки великихъ китайсквхъ городовъ, и житя купцѣвъ та мѣщанъ, и навѣтъ авторы засягають и въ сферы буддійскихъ монастирѣвъ. Подаемо коротенькій змѣстъ однієи найбѣльше любимои й популярнои въ Китаю драмы „Сі-сян-цзі“ чи „Исторія захѣднього флігеля“. Ся драма чи оперета зъ пѣснями, якъ запевняють, коли порбвняти ъѣ зъ европейскими драмами та оперетками, така вдатна сюжетомъ та жвавостю й цѣкавостю дѣѣ, шо ъѣ можно поставить рядомъ зъ лѣпшими драмами въ Европѣ. Отъ ъѣ коротенькій змѣстъ:

Удова одного міністра, посля його смерти, вертаеть ся до дому зъ чужини и везе зъ собою його тѣло въ домовинѣ. Зъ нею ъде и ъѣ молоденъка та гарненъка дочка. Въ дорозѣ удова заѣзджає на почтовку въ одинъ буддійскій монастирь, де звычайно для подорожныхъ завсѣды даєть ся комната. Удова зъ дочкою заняла захѣдню частку монастирской кумирнѣ. Въ той часъ молодый баккалавръ зайшовъ въ монастирь и черезъ не добре причинявї дверѣ заглядѣвъ молоденъку дочку. Удова чогось загаялась въ монастирѣ на якійсь тамъ часъ. Краса молодои дѣвчины такъ

вразила баккалавра, що вонъ самъ заразъ не
переходить на житя въ манастирь и займає кѣ-
мнату за стѣною садка, котрый прилягавъ до
покоївъ красунѣ. Несподѣвано якійсь страш-
ный розбйникъ довѣдавъ ся, що проїзджає
дуже багата панъ и стала на вѣдпочинокъ въ
манастирѣ та ще й везе зъ собою дочку кра-
суню. Розбйникъ збъ свою ватагою нападає
въ нощи на манастирь, облягає його кругомъ
и домагається ся въ удовы, щобъ вона выдала
за нього замжъ свою дочку. Вдова зъ одчаю
оповѣщає: хто спасе вѣдь розбйника євъ доч-
ку, за того вона выдасть євъ замжъ таки за-
разъ. Баккалавръ вызвавъ ся на се небезпешне
дѣло. Въ околици манастиря стоявъ зъ уря-
довымъ вѣйскомъ його приятель. Вонъ по-
тайно посылає до нього черезъ одного ченця
записку. Приятель налинувъ въ одну мѣть зъ
войскомъ, прогнавъ розбйника и вызволивъ
удову зъ дочкию. Тымчасомъ молода дочка
вже встигла познайомитись зъ баккалавромъ
и гаряче закохалась въ нього. Теперъ, якъ
прийшло сповнити свою обѣцянку, вдова ка-
єсть ся, що похопилась, і рекомендує своїй
дочцѣ баккалавра не якъ жениха, а якъ бра-
та. Молодій зъ одчаю страждаєть, побиваєть
ся, але потѣмъ потай вѣдь матери знаходитъ
способъ стрѣчатись і бачитись мѣжъ собою.
Нѣгде було дѣтись удовѣ, і вона въ кѣнець
усього мусѣла згодитись на весіля дочки зъ
баккалавромъ.

Въ Китаю багато є драмъ, переробляныхъ
зъ китайскихъ романовъ та повѣстей, якъ ро-
бить ся і въ нацъ въ Европѣ.

Въ китайскихъ повѣстяхъ багато романтичного элемента, багато страшнаго, чарбвничого; усякі чуда, талісманы, убійники, лицарі та розбйники грають въ нихъ велику роль. Найпершій герой въ ихъ повѣстяхъ доконечне выставляєтъ ся хатримъ, розумнымъ, але вченымъ. Вонь повиненъ выдержати испытъ на екзаменѣ въ Пекинѣ и написати екзаменій испытъ, чи звычайну старомодню хрѣю, якъ можна лѣпше. Безъ сього герой бувъ бы забавленый самыхъ сутьнихъ прикметъ романтичного героя. Такъ въ повѣсти „Морскій ярмарокъ“ студентъ попадає на одинъ островъ, заселеный драконами. Драконы мали й своего царя. Студентъ спѣває пѣснѣ передъ царемъ и читає йому свою хрѣю. Цареви такъ сподобалась та хрѣя, що вонь выдавъ за нього свою дочку. Въ романѣ „Шуй ху чжуань“ повно усякихъ чудъ та розбйниківъ, але чимъ новійшій романы, тымъ менче въ нихъ чарбвничого элемента, тымъ больше вони реальній. Въ самому лѣпшому и реальнѣйшому романѣ „Сонъ въ красному теремѣ“, що появивъ ся въ минувшому вѣку и написаный, якъ думають, однимъ зъ князївъ, видно ще засновокъ романтичный. Герой сього романа Бао-юй, гарный, розумный, але трохи вередливый, то не въ мѣру добрий, то лихій, веде свбій родовбдъ вбдъ того камїня, котрый въ давниу давнину, ще въ часъ сотвореня свѣта, Нюй-ва розтопила, щобъ залити дѣрки въ небесному горизонту та полатати деякій прорѣхъ на земли. Зъ камїнчикомъ въ ротѣ, се-бъ то зъ талісманомъ щастя, родивъ ся

Бао-юй, и якъ тольки вонъ выкинувъ зъ рота сей камѣнчикъ, залипаявшись до красунѣ Ліянъ, добра доля його покинула. Окромъ звычайныхъ повѣстей въ Китаю дуже багато историчныхъ романовъ, такъ що майже уся китайска исторія ажъ до міньской династіи стала сюжетомъ сихъ романовъ. Є въ Китаю й не дуже моральний романы, якъ н. пр. „Троянда въ золотому кухлѣ“. Отъ коротенькой змѣєтъ сього романа: Разъ въ Шань-дунѣ заможный буржуа Сі-минь-цінь вертавъ ся зъ веселои бесѣды до дому. На дорозѣ несподѣвано його вдарила по носѣ завѣса коло дверей одного дома. Вонъ оглянувъ ся, давить ся — стоить красуня Пань-цзінь-лянь, жѣнка хлѣбопекаря. Вона не любить свого чоловѣка пекаря и вже разъ пробувала заманити до себе його брата. Сі-минь-цінь закохавъ ся въ красуню и хоче зъ нею познайомитись. Вонъ знайшовъ собѣ помошницю, подкупивъ її и намовивъ, щобъ вона запросила ихъ обоє разомъ до себе на обѣдъ. За обѣдомъ Сі-минь-цінь неначе-бѣ то незумысне пускає підъ стôль палички, котрими її въ страву, нахиляється ся, щобъ ихъ дбстати, и въ той часъ хапає малесенький ножки красунѣ и давить ихъ. Красуня не спротивилася... Швидко після того все мѣсто вже знало про тѣ штучки, само по собѣ окромъ тольки самого чоловѣка красунѣ. Уличній хлопчика вже співають про сей скандалъ піснѣ на улицяхъ и смѣються зъ мужа красунѣ. Мужъ, довѣдавшись про зраду своеї жѣнки, йде до Сі-минь-ціня, кидаеть ся на нього, але Сі-минь-цінь давъ йому такого

штовхана, що той швидко й богу душу вбддавъ. Надъ мертвымъ вбдправляють похоронъ буддійскїй ченцѣ хошаны. Приходить невтѣшена удовиця. Ченцѣ задивляють ся на неї, читають и перекручують слова, а одинъ молодий чернець, замѣсць того, щобъ выбивати прачемъ тактъ похоронної пѣснѣ по подушечцѣ, помыляється и бѣа прачемъ по лысинѣ свого игумена. Сі минь-ціеви удалось вбдкупитись вбдъ поліції за смерть мужа и красуня Пань-цзінь-лянь стала його жѣнкою, у котрого перша жѣнка тодѣ вже вмерла, але була ще жива друга. Пбслia того Сі-минь-цінь мавъ ще два романы зъ красунями. Сі-минь-цінь розпочинає пбслia сього всего ще одну нову интрижку. Вбнъ закохавъ ся въ красуню Лі-пін-еръ, жѣнку свого приятеля, непросипленого цянюги. Тымчасомъ самъ Сі минь-цінь попавъ пбдъ судъ. Дѣя дѣять ся въ XII вѣцѣ нашей еры. Мандаринъ Цай-цзінь, до котрого часто ъздивъ Сі-минь-цінь и дававъ йому хабарѣ, попавъ въ неласку ряду за свои зловжитки. Пбдъ судъ попавъ ся за хабарѣ и Сі-минь-цінь, а тымчасомъ поки вбнъ позывавъ ся, його коханка вийшла вже за мбжъ за фармацевта. Сі-минь-цінь якось выкрутивъ ся вбдъ суда и зновъ почавъ приставати до красунѣ. Дбзнавшиcь, за кого вийшла за-мбжъ його красуня, вбнъ наймає якихсь шарлатановъ и засылає ихъ до фармацевта. Шарлатаны чепляють ся до бѣдного фармацевта, кажуть, що вони давній його знайомї, навѣть його приятель, що вбнъ позичавъ колись давно въ нихъ грошѣ, забувъ про тї довги

та й не вôддавъ. Слово за словомъ, и фармациевъ, розсердившись за таку наглу причепу, попобивъ ихъ. Вони потягли його въ судъ позыватись. Шарлатаны наставили въ судъ пôдкупляныхъ свѣдкôвъ [що буває теперъ и въ нась; — въ нась звичайно пôдкуплюють убогихъ жidkôvъ]. Судъ присудивъ фармацевтovi заплатити довги, ще й выбити його бамбусковыми палицями по пятахъ. Його жънка теперъ и знати не хоче такого безчесного мужа и переходить безъ сорома до Сi-миньціня.. Въ кôнецъ усього зъ Сi-минь-цинемъ трапилось те, що зъ принцомъ Мора въ романѣ Альфонса Доде „Набобъ“. Вôдъ своїхъ пригодъ коханя безъ перестанку в ôнъ пôдуавъ на здоровлю. Одна хошанъ-чернецъ давъ йому пилюль, але якъ пилюль вийшли, то й самъ Сi-минь-цинь вôддавъ богу душу... Сей романъ дуже нагадує то принца Мора у Альф. Доде, то звѣснїй Ловеласовїй походеньки та пригоды „Жiль-Блаза“ въ романѣ французского романіста XVIII вѣку Ле сажа. Зъ сього романа мы бачимо, що Китайцѣ додумались и до реалізма въ беллетристицѣ, та ще й самї, безъ сторонньої помочи. Є въ китайской літературѣ навѣть порнографічнї утворы, якъ н. пр. „Дорогоцѣнне дзеркало“, змѣсту котрого не можна навѣть передавати. Багато китайскихъ повѣстей та романовъ переложено на европейскїй мовы.

Выдѣль ліричної поезії въ Китаю дуже широкій. Китайска література почала ся до Христового Рôздва и протягується безъ перестанку до нашихъ часôвъ; само по собѣ, що

китайской поэзіи скучила ся велика масса. Ліричныхъ поетовъ въ Китаю цѣлѣ тысяч. Ліричній окремий творы поетовъ звичайно бувають невеличкій, коротенький, рѣдко доходятъ до одної сторонки листка книжного. Є въ китайской літературѣ й поемы [фу]; вони писані зъ де-большого безъ рифмы, по нашему — бѣлыми вѣршами. Одною зъ першихъ поемъ сього ряду вважаетъ ся поема Бань-гу „Двѣ столицѣ“ [Лян ду-фу]. Въ неї обписується змагання двохъ Китайцѣвъ про те, котра столиця лучча: чи стара, захобдя, чи нова, схобдя. Кожный зъ нихъ выставляє переважність своеї столицѣ: ъ є мѣсцевостъ, ъ є виробы, выгоду мѣсцевости для обороны цѣлого краю. Ся поема має характеръ дидактичній и обписуючій. Є навѣть одна поема, въ котрой обписано зруйнування богдиханскаго дворця въ околицяхъ Пекіна англо-францускимъ війскомъ за Наполеона III. Въ деякихъ поемахъ обписуються принесення жертвъ, хлѣборобство, вловы, вандробки, дворцѣ, рѣчки, океаны и т. д. Китайскій поемы — та-жъ сама лірика, тольки доконечне написана зъ переднимъ прозаичнымъ словомъ. Мѣжъ поетами є навѣть одинъ імператоръ минувшаго вѣку, Цянь-дунъ; въ своїй поемѣ вонь обписавъ столицю Манчжуріи Мукденъ. Але мѣжъ китайскими поетами нема высокихъ талантовъ, навѣть нема такого, якъ перській Гафізъ. Въ Китаю за першу прикмету поетичнихъ утворовъ вважаетъ ся звѣсний стиль, тольки не по правилахъ Ціцеронової красномовности та риторики Буало, а по своихъ споконвѣчныхъ риторичныхъ

формахъ. Тымъ то въ Китаю за поетичній утворы вважаютъ ся усякій добре написаній богдиханскій указы, урядницкій доклады, дипломы, адресы, листы, промовы надъ цомершими, проповѣди въ храмахъ и т. д. Сї усъ утворы, вкупѣ зъ вѣршами, усъ чисто, навѣть найдробнѣйшій, збраній до-купы и складаютъ превеликій томы. Зъ вытягобвъ зъ нихъ потомъ складались христоматіи, такій якъ и въ Европѣ. Перша така христоматія складена въ VI. вѣку пбсля Христ. Роздва наслѣднымъ принцомъ Чжао-мінь-тай-ци. Сї зборники такій великий, що на прикладъ христоматія, складена за династією Танъ и Удай вбдъ 620 до 670 р. пбсля Христ. Роздва мѣстить ся въ 50 томахъ. Христоматія вбдъ 1744 р. до 1810 р. мѣстить ся въ 16 томахъ та 96 книжкахъ.

Останнimi мѣжъ елементами культуры, зъ котрихъ складаетъ ся культурный типъ націи, є наука въ самому широкому розумѣнню, а потомъ критика. Въ Китаю розвилася наука доволѣ широко, але трохи однобочно. По силѣ творчости духа, по високості змѣсту китайска література не може стати рядомъ зъ давними класичними літературами Греції та Рима, — каже д. Васильевъ, котрий проживъ десять рокобвъ въ Китаю и основно вчивъ и знає китайску літературу, — але, каже вонъ, вона перевищує ихъ обсягомъ и усяковостю зачепляныхъ въ неї сюжетовъ. Те-жъ саме можна сказати, прирбннюючи її до літературъ мусулманского свѣта або середньо-вѣкового періоду усѣхъ захѣдныхъ европейскихъ народобвъ. Тольки въ порбннаню

ѣв до одної найновѣйшої літератури, въ ко-
трой науцѣ та критицѣ дано таке шановне
мѣсце, китайску літературу прийдеть ся по-
ставити въ одинъ рядъ зъ літературами ста-
родавнього укладу, бо вона въ головныхъ на-
черкахъ выявляє въ собѣ тольки розвитокъ
тыхъ елементовъ, котр旣 мы бачимо ще до на-
чатку нашої ери. Не можна сумніватись, що
въ недалекой будущинѣ китайска література
злагатити ся й поновить ся въ хвиляхъ евро-
пейской мысли, европейскаго знання и духу.*)

І справдѣ наукова література въ Китаю
дуже широка на обсягъ, хочь и не глибока
на змѣстъ. Исторична література розвилась
безъ мѣры въ ширину. Масса историчныхъ
науковыхъ творобъ може мати своимъ обся-
гомъ переважнобстъ навѣть надъ историчними
творами та вислѣдами нѣмецкихъ историковъ,
котр旣 въ жартъ у насъ звуть ся „пудовыми“. Въ Китаю прийдеть ся ихъ назвати десяти-
пудовими та й сього буде ще мало. Нѣ одна
наука въ Китаю не розвилась такъ широко,
якъ исторія. Китай живъ историчнимъ жи-
ттямъ, якъ пишуть лѣтописи, 4000 рокобъ. Исто-
ричній офіціяльни записіи почали ся при дво-
рахъ богданханбвъ та князївъ дуже давно, и
до нашихъ часобъ скупила ся сього историч-
ного матеріялу сила, по правдѣ сказати, вра-
жаюча.

Першу историчну книгу, або лѣпше лѣтопись
Китая, написавъ Конфуцій. Вона зветь ся

---

*) „Всеобщ. истор. литер.“ п. ред. В. Корша.
В. III., ст. 426.

„Чунь-цю“ и була написана гіерогліфами на дощечкахъ на 2 футы довжини. Конфуцій починав ъв зъ найдавнійшихъ часобвъ, зъ исторії удѣла Лу, де вонъ збиравъ дворові запи-си, а потомъ збиравъ лѣтописи й інчахъ у-дѣловъ и звѣвъ ихъ до-купы въ одній книзѣ. „Чунь-цю“, перша лѣтопись Китая, якъ пишуть, трохи суховата, больше перелѣчка царївъ та историчныхъ подїй. Протягомъ книги „Чунь-цю“ є дальша історія Китая „Шу-цзінь“, такъ само написана Конфуціємъ, якъ думають китайскій вченій. Се вже істо-рія Китая вбѣ давнихъ царївъ, Яо й Шуня, котрій вважають ся въ Китаю за святихъ. Окромъ історичныхъ особъ та подїй зъ до-дачею усікихъ легендарнихъ історій, власти-вихъ давнимъ лѣтописямъ, въ сїй історії вписаній політичній статьї и навѣть моральний навчаючій трактаты. Сї двѣ історичній книги, вкупъ зъ Ші-цзінь“ та „Чунь-юй“, та зъ ка-техізисомъ Конфуція „Да-сю“, положеній въ основу китайской просвѣты и китайского свѣ-тогляду, котре звичайно звать ся въ нась конфуціянствомъ. Посля сихъ утворївъ зъя-вивъ ся въ Китаю и свой Геродотъ: то бувъ Си-ма-цянь, котрый вважається въ Китаю за першого историка, за батька китайской істо-рії. Його історія звать ся „Ші-цзі“. Але зъ нашого европейского погляду історія Си-ма-цяня, дуже цѣкава сама по собѣ, ще не може назватись прагматичною історією: на неї можна вважати больше якъ на історію вкупъ зъ зборниками трактатовъ про китайскую куль-туру. На першому мѣсци въ неї вписаній біо-

графії императорів відъ 140 року до Христ. Роздва, потомъ идутъ генеалогічній й хронологічній таблицѣ, потомъ наступають видѣлъ про музику, мѣру, годовій змѣни, жертви, податѣ, монету; за симъ идутъ исторії значныхъ княжихъ фамілій, Конфуція, біографії вельможъ, высокихъ урядниківъ, філософівъ, приводцівъ войска, и т. д. Исторія Си-ма-цяня є офіціяльна исторія Китая. Посля Си-ма-цяня офіціяльну исторію хинської династії писавъ Бань-гу такимъ самымъ методомъ. Кожна династія богдиханівъ мала свого дворскогго исторіографа, кожна династія має свою исторію Усѣхъ династій було 19 и про кожну написана офіціяльна исторія. Сихъ офіціяльнихъ исторій 24 и вони складаються ся зъ 100 томовъ и зъ 800 книжокъ. Сї офіціяльний исторії лягли въ основу трьохъ енциклопедій, складеныхъ по приказу богдиханівъ. Теперѣшня пануюча въ Китаю династія завела „вченый комітетъ“, который въ 1767 роцѣ зложевъ протягъ сихъ трьохъ енциклопедій до кінця панування міньской династії. Сей самый комітетъ выдавъ три енциклопедії теперѣшньої династії. Сї усѣ енциклопедії складаються ся зъ 124 томовъ въ 872 книжкахъ!

Окромъ сихъ здоровенныхъ историчніхъ праць є ще й историчній коментарѣ на давній лѣтописи. Цзо-цю-мінъ написавъ коментарѣ на Конфуціеву лѣтопись „Чунь-цю“. Въ XI. вѣку нашої ери вченый Сима-гуанъ провѣвъ далъ його працю, написавши исторію зъ коментарями, починаючи відъ 400 року до Христ. Роздва и довѣвши її до 959 року. На сї пра-

цѣ зробили ще приставки вченый Чжу-цзи й інчій, міньський вченый Чень-жень-сі давъ симъ працямъ останню редакцію. На підставѣ сихъ історичныхъ праць зъ деякими виясненіями, вченый Тунъ цзянъ-ганъ-му-Майля написавъ свою исторію Китая въ 12 томахъ, котрою найбольше користують ся європейскій вченій для вывчення исторії Китая. Окромъ того є ще компілятивній исторії декотрихъ династій, зведеній зъ лѣтописей та офіціальнихъ исто-рій, якъ н. пр. книга „Гші“, складена вченымъ Ма-су ; є вкороченій исторії, якъ н. пр. вкорочена исторія зроблена за приказомъ богдихана Цзянь-луна. Само по собѣ, що историчній праць китайскихъ вченыхъ бльше фактичній або компілятивній, не освѣченій філософскими поглядами, не перевѣреній критично. Про всесвѣтню исторію китайскій вченій нѣчого не знають і не старажуть ся познайомитись зъ нею. Вони вивчують тольки исторію Китая.

По інчихъ наукахъ въ Китаю видано такъ само багато науковихъ праць. Географія Китая стоить на ровнѣ зъ географією європейскихъ націй. Ще въ давніхъ исторіяхъ є цѣлій географічній видѣлly, але систематичній курсы географії появились за танской династії. Вченый Лі-цзі пу видавъ обписання провінцій та мѣстъ вбѣдъ 806 до 820 року въ 40 томахъ. Потомъ вже йдуть географії, складеній при поступаючихъ династіяхъ. Географії за теперѣшню династію було вже кілька редакцій, начинаючи вбѣдъ 1764 року. Є въ Китаю й географічній атласы. Такъ на пр. є атласъ чжилійской провінції виданий въ 1753

роцѣ, на котрому вписаній всѣ незначнї на-
вѣть села й мѣсця: 39.687 великихъ та ма-
лыхъ сѣлъ. Є ще атласъ гбрскихъ провінцій,
а то й самыхъ рѣкъ та гбръ. Видана за мінь-
скови династії географія 12 томовъ та геогра-
фія стратегічна Цзюнь-го-лі-бінъ такї взорце-
вї, якихъ можна-бъ бажати и для нашои от-
чини, — каже д. Васильевъ. Такимъ спосо-
бомъ, маючи дуже давнї географії, китайскїй
вченї можуть мати исторію географії Китая.
Окромъ того є багато въ китайской літерату-
турѣ вандровокъ по Китаю, Тибетѣ, Индії та
Туркестанѣ. Є ще въ Китаю література буд-
дійска. Зъ санкритскога языка буддійскихъ
книгъ переложено на китайскій языкъ 1476
книгъ, а въ конці минувшого вѣка китайскій
рядъ звелївъ напечатати зброникъ книгъ да-
оськихъ, утворовъ тієи партії філософовъ, ко-
трї держать ся найдавнїшого національнога
вченїя Лао-цзи, и не йдуть за конфуціянствомъ.
Є й китайска старовѣрска література.

По части законодавства китайска літера-
тура перевищую своимъ обсягомъ схожї лі-
тературы усѣхъ народовъ, — каже д. Васи-
льевъ. Окромъ виданя здоровыхъ зброниковъ
указовъ богдихановъ та докладовъ высочихъ
урядниковъ, є въ Китаю й народнї юридич-
нї трактаты и зброники законовъ усѧкихъ
династій; є массивный „Повный Зброникъ за-
коновъ“ Китая.

Китайцѣ люблять древности та археоло-
гію. Обписуваня древностей, антикварій нача-
ло ся давно. За теперѣшнои династії видано
роскошне виданя копій въ малюнкахъ зъ рѣ-

чей, знаходячихъ ся въ дворци богдихана и въ його кабінетѣ, „Сі-цінъ“: се два здоровій фоліяントъ зъ пышными малюнками. Є ще багате виданя въ малюнкахъ богдихана Кан-сі въ 500 томахъ по 10 книжокъ въ кожному томѣ, котре тольки недавно першій разъ въ Европѣ придавъ собѣ Лондонъ. Одинъ видѣлъ натуральної исторії складається ся зъ 16 томбовъ, де на кожному листѣ намальована окремна рослина. Въ одному кабінетѣ Канъ-сі такъ багато цѣкавыхъ антикварскихъ рѣчей, що вони самій безъ малюнківъ дали матеріалу на 6 великихъ томбовъ. Є ще й спеціальний виданя, присвяченій копіямъ и обписамъ давніхъ надписівъ на кам'няхъ надъ могилами значныхъ осббъ, похованыхъ въ храмахъ. Є въ Китаю й натуральна исторія зъ роскошними малюнками усіхъ ростинъ въ Китаю, ще навѣть и зъ вѣршами до кожної ростини. Є багато книжокъ про сѣльське господарство, про медицину; є навѣть література стратегічна.

Въ Китаю є й критична література. Критичный переглядъ и потягъ до виправленя вкинувшихъ ся помилокъ въ класичнихъ китайскихъ книгахъ почавъ ся ще въ 51 роцѣ посля Христ. Р., коли імператоръ Сюань-ді збравъ вченыхъ въ залѣ Ші-цюй-ге для сього дѣла, а въ 79 роцѣ посля Христ. Р. за імператора Чжань-ді бувъ такій самий зъїздъ вченыхъ въ дворци и розсуджувавъ про деякій противословы та несходжости въ класичныхъ книгахъ, а вчений Бань-гу записавъ вислѣды вченыхъ въ своїй книзѣ Боху-тун-

инъ. Пôсля того появляло ся багато вченыхъ розправъ, и. пр. Ин-шао выдавъ книгу „Дзеркало моралъ“, Лю-шао написавъ книгу „Про людской здатности“, Уц-зянъ написавъ выслѣды про географію, поезію, музику, про духбовъ чи геніївъ, Юань-вень выдавъ выслѣдъ про классичній книги, про исторію, астрономію, школльну науку чи педагогію, про буддизмъ, про даосизмъ и т. д. Вченій Китайцѣ подвели подъ критику й свои святій книги Конфуція; деякій стоять за автентичність сихъ книгъ, деякій зре-каютъ належність ихъ до Конфуція и взнаютъ його тольки за збирача давнѣйшихъ творбовъ, а не за справдешнього утворника ихъ усѣхъ. Словомъ сказать, літературне дѣло въ Китаю йде такою стежкою, якъ и въ Европѣ, тольки иначею ходою, тихою, нехапною, порушливою помаленьку, въ направлкуну поступовому, але зовсѣмъ не въ радикальному.

Просвѣта въ Китаю стоить непогано. Шкôль багато, письменність широко розпoвсюднена. Въ Пекинѣ въ три роки разъ на-їзджає 15.000 баккалавровъ, щобъ держати испытъ дослѣдности. Процентъ, якъ бачимо, великий! Сâ испыты роблять ся такъ само, якъ и въ Европѣ, але трохи строжше: баккалавровъ збирають усѣхъ въ двбръ, розпечатують тему, оповѣщають ихъ, и потомъ, скольки ихъ збереть ся, усѣхъ розсаджують въ окремий келівъ и тамъ вони пишуть одвѣтъ. Вони повинні написати не бôльше, якъ нашу старосвѣтску школльну хрѣю на темы зъ классичніхъ китайскихъ книгъ. Въ свій хрѣи повинно бути не бôльше якъ вôдъ 500 до 700 слôвъ,

бо въ Китаю латинска риторичнѣсть вважаєть ся за недостачу, а короткѣсть и згорнутостъ въ высловѣ вважаєть ся за достойнѣсть. Якъ бачимо, и тутъ въ самостойнѣсть въ самому стилѣ: не Цицеронъ, не риторика Буало служить взорцами, а якась своя, самостойна риторика. На екзаменѣ обовязково знати треба усѣ чотири книги Конфуція ще и пять клясикбвъ майже на память, а се трохи не все одно, что знати трохи не на память вѣдъ дошки до дошки усю Біблію. Тымъ то багато Китайцѣвъ не выдержує испытавъ и многій баккалавры вчать ся до старости и тольки на старости лѣтъ выдерживаютъ испытъ. Зъ 15.000 баккалавровъ тольки одинъ дѣстает найвысочай ступенъ чжуан-юана; його хрѣя читаєть ся скрбъзь, якъ геніальныи утвбръ. Баккалавры, котрїй готовують ся на испытъ, мають свого окремного бога; йому молять ся передъ испытами, ставлять передъ нимъ приносини — свяченій дощечки.

Такъ то выробивъ ся культурный самостойный китайскій типъ на далекому сходѣ Азіи, безъ жадного чужого впливу. Китайцѣ выробили культуру въ цѣлой ъѣ сукупности самѣ зъ себе, зъ своего расового духу, расовои вдачѣ: тутъ все добуто, зъ себе, высотано зъ свои вдачѣ, якъ павукъ сотає зъ себе павутину. Китайска культура заснована на натуралистичному пантегиизму, найбѣльше погоджаючому для всебѣчногого розвитку людскогого духу, не пригнобляючому деякихъ сторбнъ людскогого духу и даючому повну свободу й просторъ для такого розвитку. Рѣзкій вѣдмѣнныи характеръ

китайства є об'єктивізмъ, а не суб'єктивізмъ, якій мы примѣчаємо въ давньому єврействѣ, або въ візантійствѣ та мусулманствѣ, де уся культура виникла зъ чистого суб'єктивного джерела и підводилася підъ принципъ высочайшої сущности. Сей об'єктивізмъ въ релігії и въ усій культурѣ направивъ китайську культуру до природы й людини, направивъ на правдиву стежку культурного руху й культурного розвитку, яку мы примѣчаємо въ стародавніхъ Грековъ. Китайська релігія не відвертала цього розвитку відъ людини й натури, а привертала до нихъ, та, на жаль, дякуючи може расової вдачі Китайцівъ та ихъ природженої здатності, вони не виявили въ своїй культурѣ усіхъ скарбівъ людского духу, усіхъ природженої здатності людской душѣ. Є пропусты, та ще й самі важливій, самі сутьній въ розвитку ихъ культурного типа. Китайці не напали на слѣдъ дошукування й вислѣдівъ самихъ законівъ людского розуму та натури, а черезъ те въ нихъ недостачає правдивої філософії розуму, высчихъ поглядівъ и, само по собѣ, недостачає здорової критики. Іхъ мысль не дostaла собѣ крылъ для високого лету та орлиного шуганя, а больше примѣчаємо въ неї тихій ланъ пташиний. Замѣсьце філософії розуму, мы бачимо въ Китаю філософію моралѣ, дякуючи великобій практичності расы. Въ Китаю бувъ свій Геродотъ, бувъ Пліній, бувъ Несторъ, й Титъ Лівій, та не було Платона, а що важливійше, не було Арістотеля та Зенона, не було й Пітагора, Архімеда та Евкліда, що поклали засновокъ математич-

ныхъ наукъ, давшихъ для культуры сучасної Европы великий здобутки. Китайцѣ показали взагалѣ нездатність и до математичныхъ наукъ. Въ інчихъ наукахъ, въ поезіи мы не бачимо высокого лету геніевъ, а скрбъ примѣ-
чаемо якусь середину, помѣрнѣсть. Китайцѣ не утворили высокой драмы, трагедіи, комедіи, не утворили высокихъ епічныхъ поэмъ. Поетична література й беллестристика розвивається въ нихъ и йде бблѣше стежкою инстинкта, нїжъ розуму, хочь доходитъ часомъ до правдивого реалізма на-помацки, несвѣдомо, безъ по-
переднього освѣтку черезъ законы розумної естетики, безъ попередньої системы, безъ напрямку. Об'єктивіамъ въ релігії та въ свѣто-
глядѣ поставивъ мысль въ Китайцївъ въ про-
стому напрямку не до неба, а до землї, до на-
туры, наблизивъ ївъ геть-то до землї, але че-
резъ недостачу філософской мысли вони не сил-
кувались постерегати суття сієї натуры, не
потягувались до наукового выслѣду ївъ появ-
кобъ, до наукового ихъ аналізу. Черезъ те й
не розвила ся въ нихъ нѣ фізика, нѣ медицина.
Маючи зъ-роду слабке естетичне чуття, Ки-
тайцѣ, якъ по натурѣ дуже практичный та хо-
зяйновитый народъ, поставили себе до натуры, тольки якъ помагачївъ Небу чи Дао въ твор-
чости й побддержаню й выкоханю плодючої си-
лы натуры, просто сказать — поставили себе
якъ експлуататорѣвъ натуры, якъ господарївъ.
И справдѣ хлѣборобство въ Китаю стоить вы-
соко, и може навѣть має переважнѣсть надъ
хлѣборобствомъ въ Европѣ. Шовковництво,
садовництво, выробы зъ фарфору, теслярство

пôднесенî дуже високо. За тê-жъ черезъ недостачу природженого естетичного чутя Китайцë не показали ся якъ наслëдувачъ природы, пôдроблювачъ пôдъ ъвъ краснî появки, не показали ся якъ художнî утворники, якими показали себе Єлины. Тымъ то артистичность та художность не пôднесла ся високо въ Китаю, навѣть чеврëе на початковыхъ ступениахъ: въ Китаю не розвились скульптура, мальовництво, музика, не розвилася въ пышныхъ красныхъ формахъ навѣть архитектура. Китайскî идолы грубои великои роботы; въ мальовництвѣ Китайцëвъ мы бачимо тольки ескізну роботу въ ясныхъ рѣзкихъ фарбахъ безъ розумїння законівъ перспективы. Китайска музика груба, невыдержанна для европейскогого слуху.

А все таки китайска культура є справедливя культура, ще й до того давня й самостойна, и стоить вона взагалъ не низько, розповсюднилась зъ Китая въ Корею, Японію та всхôдню Индію, въ Аннамъ, Сіямъ. При бôльшй знайомости зъ европейскою культурою вона тольки сповнить свои пропусты та прорѣхи и швидко порушить ся впередъ, якъ порушилась впередъ Японія, де минувшого року вже выдавалось 2000 газетъ та журнальцëвъ, тодѣ якъ въ Россїи ихъ выдавалось торбкъ усього-на-всього 800, тольки въ-двое бôльше, якъ въ маленькой Бельгїи та Голландіи, де ихъ вийшло по 400 за рбкъ! Ми не примъчаемо вольного руху мысли въ Китаю, потягу до свободы політичнои, розумовои, але треба зауважити, що суспльне житя въ Китаю

підъ впливомъ релігії та такои вольнои й смѣльвои морально-соціальнии філософії, якъ філософія Мен-цзи, склало ся примітивно, але такъ орігінально, що при великой нѣбы урядовой деспотії й абсолютному монархізмѣ въ Китаю тутъ же рядочкомъ йде въ школахъ та суспільному житю філософія трохи не радикальна. „Нѣгде нема такои гуманности якъ въ Китаю“ — каже д. Васильевъ — „нѣгде въ самыхъ демократичныхъ державахъ не пôднимаеть ся такъ рѣзко й безкарно голосъ правды; нѣгде низчї не користують ся такою свободою брати частку въ розмовахъ та дѣлахъ высчого. Низчї въ все-таки членъ сѣм'ї. Слуга не має права выказувати, доносити на свого хозяина, хозяинъ вôдповѣдає за слугу, якъ за жівіку й за сына.“*) Се тымъ, що въ морали и въ школѣ зъ давньои давнины положений въ засновку вольний погляди. Въ Китаю житя сковане церемоніями, але якъ полѣчити й нашї усъ церемоніи и при службѣ Божої, и усѧкї придворнї церемоніи, то й сихъ выйде може 3.000, коли не бoльше, а поклоны въ Китаю — то не знакъ принижения особости, а проста національна традиція и правила звичайности. Форма державности въ Китаю выробилася зъ давнихъ-давенъ, якъ абсолютно монархічна, але вона має сут'їнокъ патріархально-фамільный. Богдиханъ вважаєтъ ся якъ батько народа: вонъ выдає свои указы якъ батьковскї навчения на взорецъ нашего „Поуче-

*) „Всеобщ. истор. литер.“ п. ред. В. Корша В. IV., ст. 499.

нія Владимира Мономаха" своимъ дѣтямъ. Мораль Конфуція та Мен-ци обовязкова и для народа, и для уряду и для самого бодихана. Императоръ Тай-цзунъ [живъ вѣдь 627 до 649 р. посля Христ. Р.] написавъ книгу „Правила для державця" для своего наслѣдника. Такъ само императоръ теперѣшньои династії Кан-сі написавъ 16 правилъ для бодихана. Всѣмъ повѣтовымъ начальникамъ приказано 1-го и 15-ого числа кожного мѣсяця читати й розтолковувати сей утвбръ для народа. Въ Китаю и справдѣ усе орігінально! Въ Китаю деспотизмъ впомѣрнюють ся на свой способъ наче конституцію: се-бъ то традицію майже релігійною та поглядами, вынесенными зъ школы й катехизиса „Да сьо", поглядами захищающими право особости и впомѣрнюючими урядовий деспотизмъ. И не диво, что въ Китаю при настановленю губернаторомъ якого-небудь урядника зъ недоброю репутацію городяне мають право выйти такому губернаторови на зустрѣчь за мѣсто при його вѣздрѣ и не прийняти його до себе, и непустити на мѣсце. Вѣдповѣдальности й кары за се нема нѣякои, бо такъ вчить ще въ школѣ давня традиційна, ще й офіціяльна книга мораль Мен-ци. И справдѣ, въ Китаю орігінальна и вповнѣ самостойна культура!

Женщина въ Китаю не замкнута въ гаремѣ, не закрыває виду чадрою, якъ поводить ся въ магометанъ. Якъ бачимо зъ выписаного нами змѣstu одного романа, женщина въ Китаю має волю, а часомъ и надто багато вольности, якъ и европейска женщина. Сѣмья въ Китаю складає ся зновъ по своему, на свой

ладъ. Въ Китаю пануюча форма сѣмьѣ — одножѣноцтво, але коли жѣнка бувае стара або слабовита, то чоловѣкъ ще за ъѣ животя, за ъѣ дозволомъ, мае право взяти другу жѣнку и дѣти вѣдъ неи вважають ся, якъ законнї. Жѣнка й дѣти не рабы чоловѣка, але бувае, що батько черезъ велику бѣднѣсть продає своихъ дѣтей. Звычаѣй норовы въ Китаю зновъ иначї, якъ въ Европѣ, тутъ усе шиворотъ-навыворотъ, все самостойно й орігінально. Кожному чоловѣкови даеть ся трое йменнївъ: якъ вонъ родить ся, якъ женить ся, и якъ помирає. Кары закона страшнї й жорстокї, який въ нась були въ середнї вѣки, и разомъ зъ тымъ переступникъ має право найняти якого убогого й сѣмьянистого чоловѣка, щобъ йому стяли сокирою голову замѣсць переступника. Въ великому горю Китайцѣ самї собѣ розпорюють животы, або виносять лбжко на майданъ, лягають на нього, а родичѣ закидають йому петлю на шию и зъ двохъ боковъ цуприкуютъ за кѣнцѣ вѣрьовки, доки задушать його. Закона Мойсеевого про вживання мяса животинъ чистыхъ зъ нероздвоенными копытами й ремигающими въ Китаю, й слыхомъ не слыхати. Тамъ єдять и конятину, й собачину, й кошачину, єдять пацюкѣвъ [щурбовъ] и черепахъ, и гадюкъ, и морскихъ червякѣвъ и усяку всячину. Обѣдъ починають зъ десерта, зъ фруктѣвъ, зъ конфектѣвъ, супъ варять зъ мяса й рыбы, перетертыхъ и змѣшанихъ докупы. За запроханый обѣдъ гостѣ оддаровують волы, коровы, конѣ, вѣвцѣ, а зубожѣлій панки симъ часто користують ся, щобъ по-

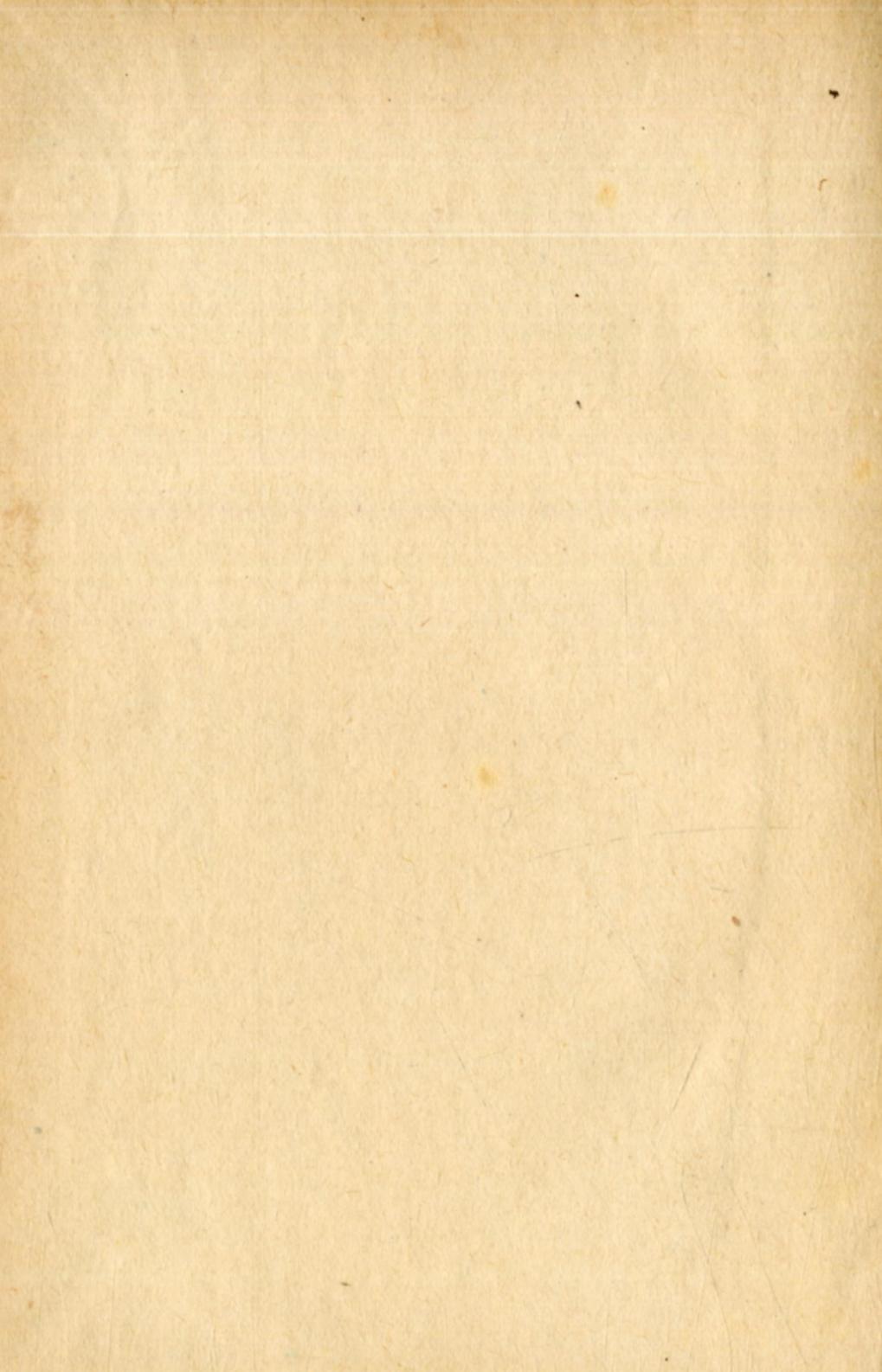
правити свои ресурсы. Словомъ сказати, якъ спѣваютъ въ нашихъ пѣсняхъ: „Усе тута не по-нашому, усе тута та по-вашому“.

„Не по нашему“, не такъ, якъ въ Россіи, становить себе китайскій праворядъ и до інчихъ національностей, которыхъ въ Китаю, окрѣмъ Манчжурбвъ, набереться коло границѣ Тибета до 12 міліоновъ. Законы й императорскій приказы офіціяльно переложують на манчжурскій языкъ. Про національну нетерплячобѣсть въ Китаю нѣчого не чути. На манчжурскій языкъ, по приказу праворяду, переложеній буддійской книги.

Оттаку культуру мы взнаємо за орігінальну, самостойнюю й самобутню. Чи має хочь трошечки такого характеру орігінальности й самостойности велико-русскїй нѣбы историчный культурный типъ, про который такъ люблять говорити велико-русскїй письменники и самъ д. Пыпинъ? Чи высотавъ вонъ самъ зъ себе, зъ своей расовои натуры усю скобльбѣсть та прикметнѣсть сутьнихъ складовыхъ елементовъ кожного звѣсного въ исторії національнаго культурного типа? Мы думаемо, що нѣ. Та се дѣло ясно видно кожному чоловѣкови, хочь трохи просвѣченому, хочь трохи тямущому въ науцѣ, — окрѣмъ хиба самыхъ велико-русскихъ давнїйшихъ славянофілбвъ та ихъ теперѣйшихъ наслѣдувачївъ консерваторовъ.

14.XII.921 d. 10

2002

516474

B-264

196 1223

B 264

Баштовий. Українство